ДЖОН Д. БЕЛ

АЛЕКСАНДЪР СТАМБОЛИЙСКИ И БЪЛГАРСКИЯ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ

1899-1923

Б 5307

ДЖОН Д. БЕЛ

АЛЕКСАНДЪР СТАМБОЛИЙСКИ И БЪЛГАРСКИЯТ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ 1899—1923

КНИГАТА
Е ИЗДАДЕНА С КОНКУРС
НА НАЦИОНАЛНИЯ ЦЕНТЪР НА КНИГАТА

Издателят изказва благодарност на Фондация „Ал. СТАМБОЛИЙСКИ — Н. ПЕТКОВ — д-р Г. М. ДИМИТРОВ" за предоставения превод на тази книга

© Джон Д. Бел — автор
© Петър Тодоров — преводач
© Пенчо Мутафчиев — художник

ДЖОН Д. БЕЛ

АЛЕКСАНДЪР СТАМБОЛИЙСКИ И БЪЛГАРСКИЯ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ 1899-1923

Превод от английски ПЕТЪР ТОДОРОВ

ИК «ДЕТЕЛИНА 6»
СОФИЯ, 1993 Г.

На СЮЗЪН

Авторът

Б 5304

инв. № 2293
1995

338

ПРЕДИСЛОВИЕ НА ИЗДАТЕЛЯ

Отново, за съжаление, настъпи периодът на голямото роене на Българския земеделски народен съюз. Очаквахме подем, а получихме пасивност. Суетни и амбициозни люде, обладани от лидерски синдром, започнаха да цепят вековната организация и да регистрират нови земеделски съюзи. Макар и фантоми, те вече са шест на брой, точно толкова, колкото бяха на общинските избори през 1934 г. няколко месеца преди превратa на 19 май. И ако се доверим на историческата мълва, че винаги когато Земеделският съюз е разбит и слаб, настъпват тежки дни за България, трябва скоро да очакваме нещо зловещо. Впрочем, защо трябва да го очакваме, когато вече се пържим в неговия тиган — р е к о м у н и з а ц и я т а. Процесите на връщането на земята и приватизацията на собствеността, които са единствената гаранция за демокрацията у нас, отчайващо боксуват. И няма никакви изгледи скоро да се измъкнат от тресавището на посттоталитаризма. Бившата номенклатура и свързаните с нея спекуланти заграбиха капиталите, с което всъщност заграбиха бъдещето. И каквото от тук нататък да стане, то ще бъде все квази, полувенчато, защото инициативата за реформите у нас се държи и осъществява от предрешени демократи и маскирани комунисти. Затова и демокрацията ни не е истинска и пълноценна, а болна и хилава.

Това (пак за съжаление) стана, защото БЗНС не се отзова на повика на историята. Той имаше не само право, но и задължение да вземе инициативата за промените. Но той прояви (и продължава да проявява) една въпиюща пасивност. И политическа безпомощност. С изключение на големия митинг на пл. „Александър Невски" на 13 април т. г. и последвалия го палатков лагер „Селище на честта" в центъра на сто-

лицата, за връщане на земята в реални граници, нищо друго значимо не беше направено. Жалко!

Въпреки отчаянието ми, все още не съм песимист. Вярвам, че чудото ще стане и БЗНС ще започне да играе предопределената му от историята роля. Надявам се, че той скоро ще се намеси ефективно в съдбините на нацията и ще ускори процесите по лекуването на „болната ни демокрация". И тази моя вяра в утрешния ден ме кара сега, въпреки финансовите затруднения, да издам книгата на проф. ДЖОН Д. БЕЛ „СЕЛЯНИ НА ВЛАСТ. АЛЕКСАНДЪР СТАМБОЛИЙСКИ И БЪЛГАРСКИЯТ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ 1899—1923 г.", която е нужна както на земеделците, така и на по-широк кръг читатели.

За разлика от много други книги за България, написани от чужденци, тази има значение не само за чуждестранния, а така също и за българския читател. Тя интерпретира материала на високо научно равнище, задълбочено и проникновено, което рядко се отдава на чуждестранни автори. Но ако читателят погледне само библиографията накрая, ще разбере, че американският професор е „пил вода" от всички възможни извори, които са повече, отколкото ползуват българските историографи. Не бих казал, че книгата прави някакви неочаквани и неподозирани открития за БЗНС, но тя представя организацията в една истинска вярна светлина от нейното зараждане до нейното голямо крушение. Което не е малко. А за един чужденец е истински научен подвиг.

Предприех издаването на тази добра книга и по едно друго съображение — скоро (1999 г.) се навършват 100 години от създаването на БЗНС. Освен всичко друго, тази най-стара българска политическа организация заслужава да има най-после написана ИСТОРИЯ. Книгата на Джон Д. Бел представлява истински „строителен материал" за първата част на тази ИСТОРИЯ НА БЗНС.

Най-после, скоро се навършват и 70 години от жестокото убийство на АЛЕКСАНДЪР СТАМБОЛИЙСКИ, което е още един повод да покажем на българския читател какво и как мисли американската историография, за българския земеделски лидер.

София, Гергьовден 1993 г. *ПЕЛИН ПЕЛИПОВ*

ПРЕДГОВОР НА ПРЕВОДАЧА

През изтеклите десетина години бяха обнародвани редица изследвания на американски учени от областта на българската история. Всред тези изследвания изпъква трудът на професор Джон Д. Бел „Селяни на власт: Александър Стамболийски и Българският земеделски народен съюз, 1899—1923", който Фондация „Ал. Стамболийски — Н. Петков — д-р Г. М. Димитров" предлага на читателите на български език.

Трудът на д-р Бел заслужава особено внимание не само защото е посветен на важен дял от историята на българското земеделско движение, но и защото е написан безпристрастно и с академична вещина. Авторът е използувал огромен материал, обнародван и необнародван, като архивите на външните министерства на Франция и Англия, частните архиви на видния български държавник и дипломат д-р Димитър Станчов, архиви и документи в Централния държавен исторически архив в София, вестници и периодични издания на БЗНС и изследвания на различни чужди езици. Той посещава и България, където освен с издирвания в разни институти, води разговори с някои дейци от миналото, за да изясни интересуващите го въпроси.

Трябва да се отбележи, че д-р Бел използува твърде грижливо и критично различните извори и извлича максималното от тях. Най-напред авторът хвърля светлина върху условията в България в края на миналия век и очертава факторите, които довеждат до организиране на българското селячество. Основното заключение на автора съвпада напълно с историческата истина: БЗНС е рожба на българската действителност и въплъщава стремленията на българското селячество към социална и стопанска свобода. Той правилно отбелязва, че макар някои от пионерите на земеделското сдружаване да са изпитвали известно влияние от

народничеството и други социални течения, българските условия и неотложната нужда да се подобри положението на селячеството, този най-могъщ носител на нашето народностно съзнание, определят техните идеи.

Както трябва да се очаква, най-много страници са посветени на делото на Александър Стамболийски Причината за това е, че Стамболийски, както никой друг, е съзнавал пределно ясно, че селянинът е исторически труженик, „който не само със своя труд и пот, но и биологически с племенния присад на онзи особен сок, който се нарича кръв, както и със своите природни заложби като вековечен живец опреснява и подмладява народа" (Гьоте). Той е знаел много добре, че Финикия, Картаген, Гърция, Рим в древността, а по-късно и други държави и народи изчезват от историческата сцена, защото не успяват да създадат свободно и крепко селячество. Стамболийски е разбирал отлично стремежите на определени среди, които продължават до днес да унищожават селячеството като съсловие. Това е илюстрирано по красноречив начин от политиката на болшевизма и капитализма спрямо селячеството. Последиците от тази политика са неизбежни — при комунизма няма селячество, а при капитализма неговата численост постоянно намалява. Социалните и стопанските последици от тази политика са очевидни. Щом престане да бъде собственик, селянинът загубва свободата си, превръща се в част от тълпата, деморализира се.

Стамболийски е съзнавал, също така, историческата мисия, която му е предстояла. Затова д-р Бел правилно изтъква, че апостолът от Славовица спасява от разпадане земеделската организация и с гениална прозорливост формулира принципите на БЗНС в областта на вътрешната и външната политика, принципи, които отразяват най-разумните идеи за обновяване и опазване на българския народ.

Всички тези въпроси са разгледани обстойно от американския учен. Той се спира подробно на земеделските реформи: закона за трудовата поземлена собственост, закона за общия доход (прогресивно подоходното облагане), за търговията със зърнени храни, на правосъдните реформи, на просветните реформи и

на външната политика на земеделската организация преди и след като поема властта. Вътрешните реформи целят укрепването на селячеството и утвърждаването на демокрацията в страната. С външната си политика Стамболийски се стреми към разбирателство между България и съседите и постигане националното ни обединение по мирен начин. В случая е полезно да изтъкнем, че Стамболийски заяви, че е против обявяването на независимостта на България през 1908 година, тъй като съзря стопанските и политически последици от този акт. Той се обяви срещу участието на България в Балканската война, защото съзря, че е неизбежна катастрофата от такова участие. Той води епична битка срещу личния режим и срещу участието на България в Първата световна война. Подобно на Стефан Стамболов, Стоян Михайловски и Константин Хаджи-Калчов преди него, Стамболийски застъпваше тезата независимостта на България и автономията на Македония да се признаят от Турция в съюз с нея. Както е известно, мисията на Хаджи-Калчов да се постигне това бе осуетена от Фердинанд, който води преговори във Виена за обявяването независимостта да съвпадне с анексията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария.

Тук виждаме, че четирима народни дейци, принадлежащи на различни политически течения, застъпват една и съща теза относно усилията за обединяване на България.

Тези и много други въпроси, особено в периода на управлението на БЗНС, когато за първи път се въвеждат истински реформи за обновяване и укрепване на българската народност, са разгледани обстойно и обективно от професор Бел. Затова мислим, че истинските български родолюбци трябва да са му искрено признателни.

Кларксбърг, Вирджиния *ПЕТЪР ТОДОРОВ*

ВСТЪПИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

По традиция учените, които са се интересували от съвременната история на Източна Европа, са съсредоточавали вниманието си върху проблеми като национализмът и националните конфликти, провалите в международните отношения и корените на източноевропейския комунизъм. На аграризма, сиреч на създаването на организираните селски движения е отдавано сравнително малко внимание. До известна степен, това е понятно, тъй като в никоя от източноевропейските страни земеделците не са имали възможност да създадат достатъчно дълготрайни институции, а, както пише Е. Х. Кар, „Историята е летопис на онова, което народите са създали, а не на онова, което не са могли да създадат."

При все това, земеделците в периода на своя подем създават масови политически движения, правят сериозни опити да се домогнат до властта и предлагат голям брой самобитни решения на проблемите, на които се натъквали техните народи преди да станат жертви на вътрешна реакция, стопанска депресия, войни и съветизация. За да разберем напълно динамиката на политическия развой на Източна Европа, ние трябва да знаем приноса на земеделците за тази динамика, даже ако самите те не са могли да победят техните съперници.

В тази книга се проучва задълбочено, доколкото наличните източници позволяват, историята на Българския земеделски народен съюз — най-силната от източноевропейските селски организации — от основаването му до свалянето с преврат на неговото правителство през 1923 година. Аз се опитах да установя кои са причините за появяването на БЗНС на обществената сцена, да обясня неговата идеология и програма и да преценя неговите постижения и неуспехи във

вътрешната и външната политика. Неизбежно, това ми наложи да съсредоточа вниманието си върху дейността на Александър Стамболийски, който ръководи и вдъхновява БЗНС по време на най-големия му подем. Вследствие на това, тази книга е едновременно политическа биография на земеделското движение и на неговия водач.

През януари 1968 година пътувах с автобус до едно западно предградие на София, за да посетя къщата, в която е живял Стамболийски като министър-председател, сега запазена редом с малък музей, посветен на живота му. Пристигайки преди моя екскурзовод, попаднах на един селянин на около 60 години, нисък и слаб, облечен според сезона, с кожух и гугла, които, както установих по-късно, са типично облекло в българските села. Той бе мълчалив и подозрителен и когато екскурзоводът дойде, той отказа да се подпише в книгата за посетители и дори да се разходи из музея, а предпочете да чака на една пейка в двора. Той дойде, обаче, с нас пред къщата на Стамболийски, нарушавайки мълчанието си само със забележката: „Е много скромна къща, а?" Селянинът отказа предложението на екскурзовода да го почерпи кафе и остана известно време в двора. Преди да се упъти пеша през снега, той въздъхна по начин, който ясно изрази дълбоко чувство за загуба и копнеж по „онова, което би могло да бъде". Това ме убеди толкова, колкото и другите, повечето академични съображения, че Стамболийски заслужава да му се напише биография.

Авторът

ГЛАВА 1

България в края на 19-ти век

Хвърлете един поглед на каквото щете у нас, на който клон на управлението искате и вие ще видите, че у нас нищо не е наредено съгласно нуждите и интересите на нашия народ. Всички (училища)... са фабрики за чиновници, всеки бяга от полето и труда. Затова ние виждаме, че синът на земеделеца, синът на еснафа напущат бащиното си рало, бащиния си занаят и бягат в града. А при това ние нямаме още ни фабриките на Англия и Германия, ни изкуствата на Франция.

В-к „Земеделска защита"
17 януари 1901 г.

Тази глава не е пълна история на България през първите две десетилетия след освобождението ѝ от турско робство. В нея се посочват основните елементи на българската обществена действителност, в която възниква земеделското движение. Накратко в нея се застъпва довода, че неуспехът на България да се модернизира след освобождението през 1877—78 година предизвиква дълбоко безпокойство всред мнозина образовани българи, които не могли да разберат защо развоят на страната им не вървял по пътя на напредналите западни страни. Разбира се, и в наше време все още може да предизвика разочарование фактът, че на някоя недоразвита страна пропадат усилията да постигне стопански напредък или установи народовластие, но това положение не предизвиква вече изненада. Обаче България извоюва своята независимост във време, когато „разстоянието" между Запада и останалия свят бе най-голямо, когато начините, по които се извърши обединението на Италия и Германия, както и обществено-стопанският развой на Северна Америка и Австралия изглежда внушаваха, че западният път на развитие е отворен за всички.

В стремежа си да определят диагнозата и излекуват постоянната изостаналост на своята страна, представителите на младата българска интелигенция установиха, че техните възгледи са оформени от преобладаващата духовна атмосфера, в която е отразено влия-

нието на тогавашното руско народничество и различните форми на социализъм. Една от тези духовни насоки, която в никакъв случай не е единствена, бе тази, която ги доведе до организиране на селячеството.

Още в началния период на своето съществуване, Земеделското движение бе сериозно заинтересувано от проблема за преодоляване изостаналостта на страната. Но изглежда, че усилията му в тази насока са останали незабелязани поради заетостта му с проблеми, между които на пръв поглед няма връзка, като „десятъкът", пълномощията на княза или Балканските войни. Въпреки това, Земеделският съюз продължи да търси начини за модернизиране на страната. Промените, които настъпиха в идеите и делата му през периода от неговото създаване до превратa на 9 юни 1923 г., извършен срещу неговото правителство, само засилиха стремежа му да постигне тази цел и задълбочиха разбирането му по начините за нейното осъществяване.

Освобождението през 1878—79 г. предизвика основни обществено-стопански промени в България. Постигната бе националната независимост. С Търновската конституция се гарантираха свободата на словото, събранията, печата и вероизповеданията. Пълномощията на монарха бяха строго ограничени, а интересите на народа застъпваха депутати в Народното събрание, избирани при всеобщо гласоподаване (1). Турските земевладелци избягаха или бяха изгонени от страната, а имената им парцелирани, за да бъдат раздадени на селяните. Изглеждало, че ще се изпълни мечтата за национално пробуждане, че след многовековното отоманско иго България ще намери своето място в общия развой на европейската цивилизация (2).

По-малко от две десетилетия по-късно, писателят-народник и застъпник на политически реформи Михалаки Георгиев, разглеждайки тези мечти, пише: „Извисявахме се като орли над облаците, а сега се влачим из праха и тресавищата. Ако такъв живот водят свободните люде, то в такъв случай свободата е безмислена. Посяхме рози, а поникнаха тръни" (3). Недоволството на Георгиев откликва в популярния израз на обикновените хора: „От турско по-лошо" (4). Това разочарование всред интелигенцията и народа е било реакция спрямо неуспеха на България да постигне желания обществе-

но-стопански напредък през първите две десетилетия след освобождението ѝ от турско робство. Политическият живот през тези години е изпълнен с драматични и, ако щете, с мелодраматични събития.

При князуването на Александър Батенберг се води ожесточена борба между либерали и консерватори по пълномощията на княза, суспендирането и възстановяването на конституцията, съединението на Южна със Северна България и победоносната война срещу Сърбия. Този период завършва с отвличането и отказ на княза от българския престол. Но под развълнуваната повърхност течаха бавно води, които подкопаваха устоите на привидната демокрация в България и разширяваха пропастта между богатите и бедни съсловия.

Въпреки демократичната форма на управление, властта всякога се намираше в ръцете на политическия деен елит, съставен от малкото едри земевладелци, търговци, чорбаджии, адвокати, духовници, офицери, учители и образовани лица от българските колонии вън от България. След освобождението, представители на тези групи поеха властта, заемайки административните служби и попълвайки офицерския корпус в новата държава. Към средата на 80-те години техният брой надхвърли възможностите на страната да намери полезна работа за тях. Училищата бяха впрегнати да „произвеждат" всяка година образовани и полуобразовани „интелектуалци" и адвокати, които търсеха и бяха подходящи за служби, предлагани от държавната администрация и военните (5). По време на учебната 1896—1897 г., първата за която има обнародвани данни, във висшето училище е имало 180 студенти в Историко-филологическия факултет, само 81 във Физико-математическия и 354 студенти в Юридическия факултет (6). Това несъответствие създаде условия за разширение на политически дейната класа и по такъв начин съдействува за разпадането на двупартийната система и потъпкване на принципността в обществения живот. При това положение се засили служебогоството, канцеларщината и обществената поквара.

Даже в първите години след освобождението борбата между либерали и консерватори, която либералният печат представяше като борба между народовластието и малцинствластието, имаше протоколен характер. За-

стъпници на народовластието в неговия отвлечен смисъл, либералите искаха да се обръщат към княза с израза „Негово превъзходителство", вместо с „Негово величество" и той да стои прав, когато говори в Народното събрание (7). Те не разбираха по-ясно от консерваторите кои са истинските нужди на страната. Първото разцепление в Либералната партия настъпи през 1884 година, когато консервативното й крило, начело с Драган Цанков, се отдели от нея и образува Прогресивно-либерална партия. Две години по-късно в Либералната партия настъпи ново разцепление, този път между привържениците на Петко Каравелов и Стефан Стамболов. При следващите многократни разцепления, наред с прогресивно-либералите се оформиха демократите начело с Петко Каравелов, национал-либералите под водителството на Стефан Стамболов, млади либерали начело с Димитър Тончев, либералите на Радославов и радикалите на Найчо Цанов. Остатъците от Консервативната партия се прегрупирали в Народна партия, начело с Константин Стоилов (8).

Имало е малко или въобще не е имало принципни различия между тези партии, което се потвърждава от техните фракции и коалиции. Целта на всяка една от тях бе да се добере до властта и да гарантира достъп до държавното съкровище на партийния „водач" и на последователите му. Те стават „съдружници за възползуване от властта" (9). В малките градове и села не е било необичайно амбициозни лица да се проявяват в две или повече партии и накрая да попаднат в тази, която се е добрала до властта (10). Селяните, които представлявали четири пети от населението на страната, нямали образование, организация и опит, за да действуват като спирачка на политическото израждане. Тяхната роля в правителството е била сведена до участието им в избори, които се превръщали във формални и безсмислени зрелища. До края на миналия век, повечето образовани българи съзнавали, че се създават две общества: градската политическа интелигенция и обикновените хора, които били изключени от участие в политическия живот (11). След абдикацията на Александър Батенберг, властта премина в ръцете на Стефан Стамболов. Жива връзка между поколението на революционните герои като Раковски, Ботев и Левски, Стам-

болов сам участвувал в дейността на тези „комитети", които са се били срещу турците преди освобождението. Стамболов е бил делегат в Учредителното събрание в Търново и е един от основателите на Либералната партия. Като председател на Народното събрание, регент по време на междуцарствието и министър-председател, той съдействува да се обедини страната, за намиране обитател на овакантения трон на България и се бори срещу грубите опити на Русия да контролира българското правителство. В тези усилия Стамболов си създава международен престиж като една от силните личности в Европа (12). По време на неговото управление политическият живот в България загубва комичните си елементи, но в замяна на това придобива по-зловещи аспекти. При Стамболовия режим се установява пълна диктатура, хора биват екзекутирани и затваряни и политическите му врагове са принудени да емигрират. Същевременно се задушава свободата на печата. Въпреки, че е зачитал някои конституционни формалности, контролът над войската, полицията и опартизанената администрация му гарантират постоянни изборни успехи. Макар много от репресивните елементи на Стамболовия режим да бяха отменени след свалянето му от власт през 1894 година, политическите стандарти на последвалите го режими не се покачиха дори до равнището на онези, които го предшествуваха.

От наследството на Стамболов се възползува княз Фердинанд Сакс-Кобург-Гота, чийто характер и политика определяха политиката на България и Балканите до Първата световна война. Снажният нов владетел приличаше на княз Александър в незачитането на конституционните принципи, но у него липсваше чувство за лична чест и войнишки кураж, които вдъхваха уважение и дори преклонение към бившия владетел. Непризнат от великите сили и лишен от власт от Стамболов, Фердинанд остана в сянка в първите седем години от своето князуване, успокоявайки безграничната си суета със страстно придържане към етикети и протокол. По време на „чиракуването" си, Фердинанд се специализира по българската политика и български език и в 1894 година неочаквано уволни Стамболов. Една година по-късно негови агенти брутално убиват бившия министър-председател (13). Фердинанд притежавал в го-

ляма степен качеството да си служи с политическото изкуство. Чрез насърчаване, разпокъсване на политическите партии и култивиране симпатията на войската, той разширява личната си власт над правителството особено в областта на дипломацията, воден от идеята да превърне България в доминираща сила на Балканите. Чрез „изкуството да преценява психологическия момент, той пъдел различните видове свине от копанята на властта" и така превърнал политическите партии в стожери на своя режим (14). При неговото царуване страхотната обществена поквара се прибавя към злините в българския политически живот. Многобройни финансови скандали характеризират неговото царуване и почти всеки, който е бил негов министър по-късно е бил обвинен, че си е пълнел джобовете с обществени средства (15).

Въп от столицата упадъкът в политическия живот се проявява в господството и експлоатацията на селото от държавните служители, които дължали назначенията си на заслугите си да осигуряват изборни победи в поверения им район. Твърде често те са били лихвари или търговци, които упражнявали вече стопански контрол над селяните (16). През 1899 година публицистът и ученият Васил Кънчов решава да се кандидатира за депутат във Врачанския район. След предизборната си кампания, той рисува една твърде нерадостна картина на политическия живот в България. Кметове, околийски служители, инспектори, бирници и други изнудвали селяните от района. Село Чирен било типично в това отношение, където кметът „всякога бе петимен да посрещне някой държавен големец, който искаше да ограби селото. Той поддържаше всяка партия, която е на власт. Контролираше местния клон на Земеделската банка и използваше цялото си влияние срещу тези, които му се противопоставяха. Той правеше служебни услуги само на онези глави на семейства, които не изпращаха синовете си на училище, а учителите бяха неговите врагове (17). Прочутият писател-сатирик Алеко Константинов пише, че в дадено село група местни полицаи имат много по-голяма тежест в деня на изборите, отколкото пропитите от най-голям идеализъм речи на опозиционните кандидати (18). Израждането на политическия живот в страната не е могло да се пре-

одолее от значителен стопански напредък. Тъкмо обратното, стопанският развой допринесъл за политическия упадък, тъй като в резултат на него за образованите хора се е открило по-малко работа извън партийните бюра и държавната администрация. Така че в това отношение има известно оправдание за приемане на марксистката преценка на периода от 1878 до 1900 година като период на „първоначално" натрупване на капитала (19). Много от предусловията за индустриализация били създадени — феодалните отношения били премахнати, занаятчийското производство западнало, правото на частна собственост гарантирано и държавата установила контрол над митническата политика (20). Обаче това съвсем не означава, че тези условия се предшествуват от разцвет на капиталистическа икономика. Или, както Александър Гершекрон заключава в проучването си на този период, „имаше условия за индустриализация, но те не се използваха" (21). Такава песимистична преценка била дадена преди от влиятелното Българско икономическо дружество, основано през 1895 година. В проучване стопанските проблеми на страната, това дружество посочва, че след Освобождението занаятчиите обедняват, без да се създаде индустрия, която да заеме тяхното място. Българските стоки не издържали конкуренция на международните пазари, а селяните били разорявани поради спадане на цените на земеделските продукти и високите данъци (22).

Поради липса на точни статистически данни преди 1900 година, не е възможно да се очертае точно какъв е бил стопанският развой на България през първите две десетилетия след Освобождението. Въпреки това, в проучването на българската индустриализация Гершекрон доказва убедително, че преди Втората световна война степента на икономическия развой и на структурните промени не дават указания за победа над изостаналостта. Растежът, доколкото го е имало, е бил ограничен до „предновите" индустрии като текстилната, но не и „новата" металургия или химическа индустрия (23). Според председателя на Върховния статистически съвет в България Кирил Попов, през 1936 г. в България имало само около 40, 000 индустриални работници (в западния смисъл на думата) и около 134, 392 занаятчии (24). Слабият стопански напредък е отразен и в съотноше-

нието между населението на селата и градовете. Всъщност, от 1880 до 1910 година, броят на градовете с население повече от две хиляди души е намалял незначително (25).

Има много причини за неуспеха на България да се индустриализира. Чисто икономически фактори са загубата на пазарите на Отоманската империя, негодността на земеделските продукти на страната за индустриално ползуване и липсата на наличен капитал — всичко това обезсили придобитите с освобождението преимущества (26). Нещо повече, българските общественици не са били склонни да приемат политика за поощряване на индустриализацията от държавата. Това се е дължало отчасти на факта, че те се застъпвали за системата на свободно стопанство (27), и още повече на обстоятелството, че външната политика поглъщала тяхното внимание, както и на желанието им да поддържат колкото е възможно по-силна войска (28). Едва през 1894 година правителството в България одобрява закона за поощряване развитието на индустрията. Но дори и тогава помощта, която се осигурява с данъчни облекчения, необмитяване на вносни машини, намаляване на транспортните тарифи и предпочитания за сключване договори с правителството, се отличавала повече с многообразието на начините, по които се предлагала, отколкото със своя размер (29). Държавата обаче проявява интерес към строежа на железопътни линии, но се уповава изключително на вносни съоръжения и не успява да поощри свързани с транспорта домашни индустрии. От осемте големи външни заеми, уговорени от правителството между 1888 и 1909 година, по-малко от една трета са използувани в железопътния транспорт, а останалата сума, за изплащане на дълговете и за нуждите на войската (30).

Нуждите на войската поглъщали основната част от държавните приходи, макар че до края на столетието не по-малки суми са отделяни за изплащане лихвата по държавния дълг, натрупан най-вече поради внос на оръдия и частите им, леко оръжие и снаряжения. До края на столетието тези две пера са поглъщали 44 на сто от държавния бюджет. Общо взето, тази пропорция се запазва до Балканската война, когато нуждите за

военната подготовка налагат разходите по тези пера да се увеличат още повече (31).

По такъв начин стремежът на Фердинанд и на политическите водачи в страната да изградят въоръжени сили като внесат най-модерни оръжия и снаряжения отклоняват българските ресурси от използването им за развоя на народното стопанство. Застоят в икономиката се дължал и на промените, които настъпват в градовете, особено в столицата. В края на столетието, един турски гражданин, който посещава София, пише с удивление за новата столица на България, чиито обществени сгради, градини, музеи, трамваи и електрически светлини ѝ придават слава и красота, надминаващи големите градове на Отоманската империя (32). Тази модернизация, която правела впечатление както на българските политически дейци, така и на чуждестранни наблюдатели, била по-скоро декор, отколкото трайно явление. Строежите на привлекателни обществени сгради, разхубавяването на градовете, тяхната електрификация и прокарването на телефони, чието осъществяване се извършвало със съоръжения и инженери от чужбина, са допринасяли слабо за благото на народното стопанство и още по-малко за селянина, който трябвало да плаща за това, обработвайки същевременно нивите си с примитивно дървено рало (33). Мнозина българи се противопоставили на такъв вид напредък, който създава голяма пропаст между града и селото. За поета философ Стоян Михайловски, който впоследствие става поддръжник на Българския земеделски народен съюз, нова София символизира не напредък, а експлоатация.

Виждате ли красивата и кокетна българска столица? Тя е изградена с плач и грабеж!

Тя блести и привлича като парижанка, но за мен е хиляди пъти по-мръсна.

Вони чистотата на атмосферата ѝ, вони чистотата на нейните улици и дворове, вони защото е живо доказателство, че историята на нова България започна с грабеж (34).

За селячеството икономическата полза от Освобождението се изрази във възможността да притежава зе-

мя, тъй като руското окупационно управление, впоследствие и българските правителства конфискуваха турските имоти и ги продадоха на малки парцели (35). Приложената таблица за разпределение на земята въз основа на данни от 1897 година показва, че България е страна на независими земеделски собственици (36).

ТАБЛИЦА 1

Разпределението на земята в България през 1897 г.

Размер на стопанствата (в хектари)	Брой на стопанствата	Процент на стопанствата	Брой по хектари	Процент от обработваемата земя
по-малко от 0.5	166.765	21	41.651	1.0
0.5—1	90.508	11	67.300	1.7
1—2	106.373	13	157.602	3.9
2—3	75.100	9	187.304	4.7
3—5	110.283	14	435.488	11.0
5—10	149.001	19	1.058.328	26.6
10—15	55.503	7	672.053	16.9
15—20	22.095	3	379.173	9.5
20—30	14.911	2	358.664	9.0
над 30	9.049	1	620.896	15.7
Общо	799.588	100	3.978.459	100.0

Въпреки че притежавало земя, селячеството страдало от общия стопански упадък. Трудностите в развоя на българското земеделие през последната четвърт на миналия век се дължат главно на три основни дълготрайни причини: ниската производителност на селските стопанства, рязкото международно спадане на цените на земеделските продукти и на непрекъснатия прираст на населението, прираст, който не бил облекчен от индустриализация или урбанизация (37). Към тези фактори трябва да се прибавят растящото данъчно бреме и дългове.

Макар че през първите четири-пет години след Освобождението селяните плащали по-малко данъци, отколкото през турско време, строежите на обществени сгради, установяването на административен апарат и нарастването на състава на въоръжените сили увеличават нуждите на държавата (38). В 1887 година, след

съединението на Северна с Южна България, държавният бюджет възлизал на 48,200,000 лева. Разходите на глава на населението били 15 лева и 31 стотинки. През 1900 година държавният бюджет нараства на 109,700,000 лева и, съответно, разходите на глава от населението са били 29,52 лева (39).

Правителството гледало на селячеството просто като на източник на приходи и събирало непрекъснато растящите данъци, без да се съобразява със съответните нужди на земеделците. Понеже цените на земеделските продукти спадат през 1882 година, правителството заменя данъка в натура с поземлен данък, който трябва да се заплаща в пари. През 1889 година биват въведени нови методи за изчисляване на този данък, така че размерът му да е по-голям. Седем години по-късно се провежда данъчна реформа и размерът на събираните данъци спада незначително, но не се постига съществено преразпределение на данъчното бреме. А през 1899 година правителството Иванчов—Радославов, което водело кампания за облекчение на данъчното бреме на селячеството, решава да възстанови налагания в турско време данък „десятък". Този данък, който трябвало да се плаща в натура, се налага в момент, когато поради слабите реколти се стига до положение хората почти да няма какво да ядат, а цените на земеделските продукти изкуствено се покачват в голям размер (40). Поради данъците, изплащанията на правителството за взетите от турците земи и липсата на кредитни институции, селяните се принуждават да вземат пари на заем от местните лихвари, които са били често безсъвестни хора. Практикуването на „безбожническото лихварство" е било най-осезаемото и най-често порицаваното зло в селска България. Оплакването на селяните от лихварите намирало отзвук почти във всички земеделски издания. „През 1891 година Павел Рачев взема на заем 4000 гроша от един грък, собственик на фабрика, за да довърши работата си, пише абонат на в-к „Сеяч" от 1897 година. — През 1892 година той връща 3,500 гроша, през 1896 година той връща допълнително 6,000 гроша, а сега гъркът му иска още 2,500 гроша. Така че за 4,000 гроша, които дава на заем, гъркът взема 12,000 гроша. От 1890 до 1896 година, Хаджи Димитър взема 1,200 гроша за 20 гроша, които дал на

заем. От друг заем на 120 крини булгур, той взема 680 крини" (41).

Правителствените проучвания върху лихварството в селата показват, че размерът на лихвата понякога достигал 800 процента (42). Една от най-лошите форми на лихварство и, същевременно, една от най-преобладаващите било зеленичарството. Изпадналите в нужда селяни преди прибиране на реколтата били принуждавани да я продават още на зелено, докато е още на нивите. След прибирането на реколтата, лихварят можел да си позволи да държи на склад зърнените храни, докато цените им се покачат и дори да ги продава на самите селяни на по-високи цени. Тази практика била разпространена особено много през 1890 година и нито закони, нито многобройните опити да се регулира лихварството били прилагани на дело по простата причина, че лихварите били именно кръчмари, търговци, държавни чиновници и чорбаджии, които контролирали политическия живот в селата (43).

Цели села и отделни селяни стават жертва на амбициозни лихвари. Според едно проучване през 1901 година, в България имало 301 села „съвършено съсипани от лихвари" и „470 села почти съсипани". През същата година размерът на съобщените на правителството дългове на селяните възлиза на 45 милиона лева, а много други дългове изобщо не са били регистрирани (44).

През последната година на миналото столетие земеделието в България изпада в криза. През април, май и юни 1897 година поройни дъждове унищожават посевите и причиняват повсеместни наводнения. През лятото духат топли сухи ветрове. В някои райони избуяват толкова много плевели, че селяните не могли да ожънат нивите си. В големи райони имало само голи безплодни стъбла, а в останалите плодовете се състояли от малки сбръчкани зърна, така че общият добив на зърнени храни бил и малък, само 2, 113, 809 тона, и лошокачествен. Следващата година климатичните условия били по-добри и добивът на зърнени храни се повишил на 2, 569, 463 тона и повечето — доброкачествен. Обаче, през пролетта и лятото на 1899 година настъпва голяма суша, вследствие на която добивът на зърнени храни бил катастрофално нисък — само 1, 558, 089 тона. През 1897 година избухва епидемия по овцете (метил),

а през 1899 година, поради недостиг на сено, селяните или изколват добитъка си, или го продават на извънредно ниски цени (45). Слабата реколта на зърнени храни през 1899 година дълго време се помни от селяните. В някои райони хамбарите били изпразнени. Един селянин от село Хасърджик (Щипско), Провадийска околия пише: „Цели семейства... (много трудолюбиви хора) гладуваха, някои два, а други три и повече дни не са слагали хапка в устата си." Гладът бил особено остър в Хармаплийска околия. Хората живеели само с хляб, който бил „черен и твърд като дървени въглища и който бил замесен от корени, слама и жълъди" (47). Поради немотията, в която се намирали, селяните били принудени да се обърнат към местните лихвари. В свой доклад пред властите, областният земеделски инспектор във Варна пише:

Населението, което нямаше зърнени храни дори за прехраната си, бе принудено да заеме семена за посев. Складовете бяха изпразнени, с изключение на малкото, намиращи се в ръцете на частни лица, които незабавно и безмилостно се възползваха от нещастието и продаваха хектолитър семена за 25 златни лева. Така населението отново потъна в борчове (48).

Правителството остава безразлично към кризата в селата. То самото се натъква на финансови трудности и тъй като поради недостига на зърнени храни цените се покачват, се възползва от това положение, за да наложи десятък на селяните. Този данък е първият въпрос, по който новооснованият Български земеделски народен съюз влиза в конфликт с властите.

Много проучвания върху преходните периоди на селските общества показват, че селяните рядко поемат сами политически инициативи (49). България не бе изключена от това правило. Българският земеделски народен съюз, при все че се е радвал на широката подкрепа на селячеството, е основан от представители на интелигенцията.

Понятието интелигенция не е имало общоприет смисъл в България към края на миналия век. То се е използувало само в отрицателен смисъл на думата и за комплименти. Това схващане на понятието интелиген-

ция отразява деленето всред образованите среди в България през 90-те години на миналия век. От една страна, към интелигенцията принадлежали държавните чиновници и дейците на политическите партии. Обаче поради подкупността и покварата, които преобладавали всред нейните редове, тя става известна като „партизанска интелигенция" и дори като „паразитна интелигенция" (50).

На тази част от интелигенцията се противопоставят голям брой образовани хора, които биват отдалечени още повече от центъра на властта. Тези интелигенти обикновено били учители, писатели, журналисти, дребни чиновници, лекари, свещеници или специалисти в някои технически области (51). Тези лица, особено онези, които работели в селата, изграждат моста между традиционното селско общество и останалия свят. Учителите в обществените училища в страната, които през 90-те години възлизали на около 6,000 души, (52) били най-влиятелната част от този дял на интелигенцията. Те имали малки заплати, били следени грижливо от властта и имали най-малка сигурност на работата си. Повечето от тях се натъквали всекидневно на разликата между действителния живот и идеалите от ученическите години. Затова не предизвиква изненада фактът, че водачите на радикалните партии и движения в България произтичат главно от техните среди. Тодор Г. Влайков, водач на реформисткото крило на Демократическата партия, Димитър Благоев, Христо Кабакчиев и Янко Сакъзов от Социалдемократическата партия и почти всички ръководители на БЗНС започват кариерата си като учители.

Към 90-те години тази част от интелигенцията съзнава, че България не е постигнала онзи напредък, който с такава увереност очаквала да постигне по време на освобождението. Политическата корупция, стопанският застой и все по-отчаяното положение на селячеството разбиват илюзиите на онези, които са се хранели от мечтите на поколението от времето на национално-освободителните борби. Въпросът, че през турско време животът бил по̀ за предпочитане, е разискван постоянно от тогавашните журналисти. Васил Кънчев, учител и книжовник, чиито описания на политическия живот по селата цитирах вече, изразява преобладаващи-

те чувства по това време във формата на диалог между него и един селянин.

— Дали е било по-добре, бай Петре? — пита той.
— По-добре беше — отговаря селянинът — докато българите не започнаха да се месят в работата на турските власти. Когато българите започнаха да пречат, тогава положението стана много по-лошо. Вместо един, трябваше да плащаме два данъка и стана така, че не можехме да плащаме нито един.

Тези няколко думи изразяват ясно мнението на селяните за бившите български нотабили. И тяхното мнение за сегашните им власти не е било по-добро.

Народните маси са били прави. С малко изключение, те изобщо не са имали полза от новата национална интелигенция. Тази интелигенция е мислила само да се обогати и никога не се замисляла за бедственото положение на народа. Разходите за пътувания, средствата за препитаване, големите заплати, пенсии, подаръци и награди, всички тези неща са били начини, чрез които малцината щастливци, дето успели да се издигнат над масите, си гарантират по-охолен живот (53).

Голям брой личности като Кънчов стават привърженици на радикални или реформистки движения, най-важното от които отразява влиянието на народничеството или на социализма. Много хора с по-тесни интереси участвуват в професъюзни организации, особено в създаването на учителския съюз. Всички тези тенденции оказват огромно влияние за основаването на Земеделския съюз. Народническите идеи проникват в България от Русия. Преди Освобождението много българи, които са учили в Русия или са живели в българските колонии в Русия възприемат идеите на Херцен и възвеличават селянина и традиционния му начин на живот. В края на 80-те години учителят Спиро Гулабчев основава тайното дружество „Сиромахофилство", което било подобно на конспиративната организация Народна воля. Сиромахофилите се застъпват за примитивната форма на християнски комунизъм, но не успяват да привлекат голям брой последователи (54).

След Стамболов българското правителство е било по-малко репресивно от руския царизъм, а български-

те народници не са били елит на „обхванати от угризение на съвестта" благородници. Тези два фактора означават, че в България е имало най-подходящи условия за еволюционни теории като тези на Михайловски и Лавров и към края на 90-те години те преобладават в народническото движение (55). Централната идея на българското народничество е било схващането за дълга на интелигенцията да повдигне умствения и нравствен уровен на народа. Народниците считали, че корените на стопанските и политическите неуспехи на България лежат в невежеството и изостаналостта на селячеството. Тяхната цел е била да направят от селянина поефикасен и предприемчив производител и да го просветят, за да бъде достоен гражданин на една народовластническа държава (56). За да постигнат тази цел, народниците често прибягват до печата и през 90-те години се издават редица списания, посветени на селяните. В програмата им се е предвиждало да се отдава внимание на селския труд и на усилията за разпространяване на знанията и просветата. Списание „Целина", едно от първите и най-влиятелни народнически издания, изразява веруюто си твърде просто: „Знанието е светлина, а бездействието тъмнина, знанието е сила, а трудът обогатява" (57). Убедени, че животът на селянина може да се подобри само чрез нравствено и умствено усъвършенствуване на самия селянин, народниците не създават организирани политически движения, нито си поставят за цел да включат пряко селяните в политическия живот на страната. Основаването на Земеделския съюз като „просветно-стопанска", а не политическа организация е указание за влиянието на народническите идеи върху началния развой на земеделското движение. Обаче, когато мнозинството от привържениците на Земеделския съюз отхвърлят подхода за неучастие в политическия живот и застъпват гледището, че политическият строй в страната държи селяните в мрак, много народници отстояват старите си схващания и напускат Съюза. Народничеството запазва първоначалната си жизненост само в литературата.

Въпреки това, влиянието на народничеството върху земеделското движение не трябва да се подценява. Като привлича вниманието върху проблемите на живота на село и като въвлича селската интелигенция в усилия-

та за подобрение участта на земеделеца, народничеството оказва най-голямо влияние върху БЗНС в периода на неговото формиране. Социализмът, особено руската му форма, възприета от българи, влезли в допир с революционни кръгове в руски училища и университети, и който съдържал множество радикални идеи, дълго време е играл важна роля в българския политически и интелектуален живот. Общо взето, не само членовете на радикалната опозиция, но почти всички видни държавници, включително консервативните, са изпитали известно обаяние от социализма (58). През 90-те години, с въвеждането на „научния" марксизъм и основаването на Социалдемократическата партия се стеснява обсега на обществената дейност. Организираният социализъм концентрира вниманието си върху проблемите на индустрията, създаването на политически осъзната работническа класа и поддържането на идеологическа чистота сред интелектуалците, които представляват ядрото на неговите привърженици. През 1903 година Димитър Благоев, водачът на тесняците, предпочита да разцепи незначителната Българска социалдемократическа партия, отколкото да „намали класовата чистота" като насърчи в партията му да членуват селяни. Дори водачът на широките социалисти Янко Сакъзов счита непролетариите само като помощници на работническото движение и не се опитва да постави техните проблеми на първо място в партийната си програма (59).

В страната, където 80 на сто от населението е било селско и където имало само няколко хиляди работници, на призива на доктринерската форма на социализъм откликнали малко хора. При все това, появата на марксизма в България стимулира и радикализира множество просветни дейци, най-известният от които Цанко Бакалов Церковски става впоследствие един от основателите на БЗНС. И макар да е преувеличено твърдението, че социализмът бил училището, където селяните се научили да се организират (60), усилията на Социалдемократическата партия в полза на профсъюзите и особено дейността на Българския учителски съюз са помогнали да се повдигне въпросът за организиране на селячеството. Разрастването на социализма и народничеството през 90-те години е създало благоприятни условия за развоя на земеделското движение, но ус-

пехът на Учителския съюз бе непосредственият подтик за създаване на земеделско движение. Учители бяха направили няколко пъти опит да се организират през 90-те години, но те не можаха да превъзмогнат враждата на властта. След падането на Стамболов, синдикализмът се съживява и в началото на 1895 година печатарите обявяват първата масова стачка в страната (61). А през януари 1895 година учителите от Варненска околия обнародват „Открито писмо до учителите в България", с което призовават да се сформира „Национален учителски съюз". През юли такъв професъюз всъщност се създава от състоял се в София учителски конгрес (62). Но макар че през следващите две години в този професъюз настъпва разцепление поради разногласие по въпроса за участие в политическия живот, същият въпрос покъсно е разискван оживено в Земеделския съюз. Учителският съюз постига значителни успехи в усилията за подобряване заплатите и гарантиране работата на учителите и успява да привлече в своите редове по-голяма част от учителите в страната (63). Естествено било учителите, живеещи в селата и на които били присърце селските проблеми, да се повлияят от дейността на Учителския съюз. Техните опити да разпространят идеята за обществена организация сред селячеството довежда пряко до създаването на Земеделския съюз.

ГЛАВА 2

Раждането на Земеделския съюз

Преживял ред години като учител в селата, аз познавах и най-тъмните и спотаени гънки що преживяваше земледелеца, защото аз бях неразделно с него, с децата му, на софрата му, па ако щете и на нивата му през тъй дългата училищна викиниия.

Юрдан Пекарев
„Спомени"

Българският земеделски народен съюз не е създаден от един единствен човек или група. По-скоро той се е образувал чрез сливането на местни групи, създадени от личности, които не застъпвали обща идеология, програма или цели, но вярвали, че една „организация" ще е от полза за селяните. По-конкретно, те били разделени по въпроса за участието на селячеството в политическия живот, въпрос, който окончателно се урежда едва през 1901 година на Третия конгрес на БЗНС.

Първият организатор на селячеството и най-известен застъпник на преките политически акции бил Йордан Пекарев от Варненска околия. Пекарев е син на пекар (фурнаджия) от Южна Добруджа. Той е роден през 1865 или 1866 година. След като завършва гимназия, той следва курсове по агрономство и става учител във варненските села. Пекарев бил енергична и внушителна личност с тънка черна брада, остър поглед, с известна доза фанатизъм и големи амбиции. През 1893 година той придобива политически усет, подпомага да се организира съпротива срещу Стамболовия режим сред местните учители, а след падането на Стамболов е избран за подпредседател на провинциалната учителска организация, която поема инициативата за създаване на Българския учителски съюз (64). За дейността си в профсъюза Пекарев бил уволнен, но по това време той имал вече намерение да започне политическа кариера като застъпник на селячеството. В своите спомени Пекарев пише, че опитът му като селски учител събужда у него интерес към неволите на селяните, и у него се засилва убеждението, че му е „съдено" да изведе селячеството от мрака. С този свой ентусиазъм Пекарев при-

влича вниманието на група народници агрономи, чиновници и земеделци, които започнали да обмислят как да се разшири образованието на селяните и да се разпространяват знания за съвременното земеделие.

През пролетта на 1896 година тази група образува първото българско земеделско дружество с орган вестник „Сеяч", чийто редактор става Пекарев. Но организацията не просъществува дълго, защото Пекарев не приема еволюционната неполитическа програма на своите колеги. Той също така използва „Сеяч", за да критикува правителството и отделни личности, което довежда до скарването му с останалите членове на дружеството и в края на същата година подава оставка (65). Тогава Пекарев започва да обикаля големите села из околията и да разпространява пропагандни материали, в които настоява да се създаде „земледелска партия". В позивите му се подчертава приносът на селяните към държавата и малкото облаги, които получават те в замяна на това.

Ний, които пълним държавната хазна за благодарност бичът стражарски по гърба ни плющи. Ний, които храним и обличаме света, сами гладуваме и голеем. Ний, които пълним казармата, за да пазим имота и живота на цар, държава, адвокати, лихвари и чорбаджии, нас няма кой от тях да отърве. И до кога ще продължава това? До тогава, до когато ний мълчим, търпим и нехаем, докато ний не се сгрупираме в една наша собствена организация. Друг изход, друг начин за спасение няма (66).

Пекарев се обръща за помощ към приятелите си всред учителството и през януари 1898 година 15 от тях заедно с него създават първият учредителен комитет. Като първа стъпка, те решават да образуват селски дружини по образец на селските сдружения на Либералната партия и до края на годината създават над 60 такива групи (67). През декември Пекарев започва да издава нов вестник „Нова борба", чието име наскоро променя на „Земледелска борба". Мотото на този вестник е: „Моралното и материално подобрение на земледелците е дело на самите земледелци". Писаното от него в този вестник представлява критика срещу правител-

ството с призиви за създаване на селски организации. „Земледелска борба“ се счита за първия политически вестник на земеделското движение в България (68).

През януари 1899 година правителството подава оставка и се насрочват нови избори за 25 април. Пекарев призова селските дружини да изпратят делегати да обмислят устав и програма за нова партия. На 21 март в село Баладжа се урежда среща, на която присъствуват 850 делегати, които подкрепят идеята за създаване на нова партия и избират комисия от 26 члена, начело с Пекарев, за да уговори подробностите (69). Една седмица по-късно комисията приема проекто-програмата на Пекарев, в която се предвижда намаляване на данъците и въвеждане на прогресивно-подоходен данък, съкращаване срока на военната служба, безплатни административни съдилища, безплатно медицинско обслужване, разширяване на свободното образование и установяване на максималния брой на държавните служители. Комисията разисква също така въпроса в партията на селяните да членуват само селяни, дори само бедни селяни. В решението, обаче, се казва, че всеки, който поддържа партийната програма, има право да бъде член и че се предоставя на отделните селски дружини правото да вземат окончателно решение по въпроса (70). В навечерието на изборите, обаче, Земеделската партия бива лишена от своя водач. По време на срещата в Баладжа Пекарев привлича вниманието на властта, която, използвайки факта, че той изоставил учителството си, му отнема удостоверението за отсрочване от военна служба. Той е извикан да отслужи военната си служба и е държан в казармите по време на изборите. В негово отсъствие много селски дружини не успяват да водят оживена агитация, а някои изпадат под влиянието на други партии. Въпреки това, Земеделската партия спечелва изборите в един избирателен район и се представя добре в два други, където имала свои кандидати (71). Ако Пекарев е бил свободен да поддържа този успех, неговата група по всяка вероятност би била първата да образува национална организация.

Димитър Драгиев от Старозагорска околия е другият застъпник на участие на селяните в политическите борби. Най-млад от организаторите на земеделското

движение. Драгиев е роден в отстоящето на 32 километра югоизточно от Стара Загора село Радиево през 1869 година. След като завършва гимназия, той става учител в родното си село, където среща Петко Ралев „един начетен социалист", който също бил учител в едно от старозагорските села. Двамата стават близки приятели и разискванията им по голям брой въпроси помагат да се пробуди социално съзнание у Драгиев. Той се покръства, но не в марксизъм, а в евангелисткия протестантизъм, силно примесен с идеите на Лев Толстой. Макар че обстоятелствата на покръстването му не са известни, неговият случай не е единствен.

В края на миналия век протестантството печели много последователи всред образованите българи и често служи като интелектуален посредник между традиционните начини на мислене и по-радикалните социални и политически доктрини. Родителите на комунистическия водач Георги Димитров са били протестанти, каквито са били и родителите на Кирил Павлов, министър на държавните имоти в последния кабинет на Стамболийски (72). С дързост, родена в новооткрито смирение, Драгиев се е стремял да постигне както стопанско, така и нравствено прераждане на селячеството. През май 1899 година той започва да издава вестник „Справедливост", чието мото е: „Вий трябва да се родите изново." В този вестник Драгиев публикува статии по земеделски и други въпроси, свързани с нравствените и религиозни задължения на селяните. Той също се застъпва за създаване на местни селски сдружения, които да упражняват натиск за провеждане на реформи в селата (73). Драгиев бил възмутен от намерението на правителството да въведе отново десятъка. Във вестник „Справедливост" той настоява селяните да изоставят старите политически партии и да се организират, за да предотвратят събирането на този данък. Драгиев също така написва пламенна по тон брошура под заглавие „Трябва ли земеделците да плащат десятък?", която била широко разпространена и го прави известен. В тази брошура той пише, че с десятъка се налага прекомерно тежко бреме върху селяните, този данък изисква нови чиновници да го събират и че с него всъщност се взима между една четвърт и една трета от реколтата на селяните. Драгиев обвинява политиканите за „теж-

кия, несправедлив, престъпен и безбожнически данък". Той ги нарича „нашите калпаклии турци", които са забили своя „партизански нож в народното самоуправление", и настоява пред селяните да се организират, за да сложат край на тези злоупотреби (74). Плевенската група, кръг от учители и агрономи в Образцов чифлик край Русе и Държавния винарски институт в Плевен, се характеризира с по-слаб политически подход към проблемите. Водач на тази група е бил Янко Забунов, ръководител на Винарския институт в Плевен и председател на БЗНС в първите три години от основаването му. Забунов е роден на 12. 6. 1868 година в село Къза клисе, Бургаски окръг. Той произхожда от бедно семейство, което напуска на седемгодишна възраст. Прибран в църквата „Свети Димитър" в Сливен, свещеникът му дава стая, храна и първоначално образование. На 15-годишна възраст Забунов постъпва в Земеделското училище в Сливен, където, благодарение на дарованието си, получава стипендия от околийското управление. След като завършва тригодишния курс на това училище, той става учител в Ямбол до 1890 година, когато получава държавна стипендия да учи земеделие във Виена. Завръщайки се в България, той е назначен за директор на Винарския институт в Сливен и за уредник на списание „Орало" — държавно издание за земеделска просвета. През 1896 година Забунов е назначен за управител на стопанството при двореца Евксиноград, но работата му се видяла досадна и подава оставка. През 1897 година се преселва в Плевен, където става директор на Лозаро-винарското училище. Тук той изнася лекции по необходимостта от селска организация и спечелва за каузата си много ученици, включително младия тогава Александър Стамболийски (75).

През 1899 година Забунов има редица тайни срещи с учители и агрономи от Плевен, Садово и Образцов чифлик край Русе, на които разисква влошаващото се положение на селячеството. Групата решава да предприеме издаването на вестник, който да не се намира под контрола и цензурата на правителството. Макар че учителите от Садово се отдръпват в последната минута на 12 юни, останалите подписват споразумение, съгласно което новото издание ще има следните цели:

а) да запознава земеделеца с неговите права и задължения с цел да се създаде аграрно течение у нас, чуждо на всякакво дребно партизанство; б) да разпространява познания по всички клонове на селското стопанство; в) да разглежда безпристрастно всички мероприятия, взети от когото и където и да било за подобрение на земеделието; г) да прави преглед на земеделската литература; д) да прави общ преглед на всички външни и политико-земеделски събития и въпроси, имащи тясно връзка с нашия поминъчен живот.

Всеки от подписалите това споразумение обещава да дава по 10 лева месечно в подкрепа на вестника, докато той започне да се издава без загуба. В случай, че редакторът на този вестник бъде уволнен, те обещават да го поддържат финансово.

Забунов бива избран за отговорен редактор и първият брой на „Земеделска защита" излиза на 6 септември (76). Тъй като получава сравнително задоволителни средства, „Земеделска защита" излиза три пъти месечно и наскоро тиражът му достига 2,500 броя (77).

Под „аграрно течение", плевенската група разбирала народническите цели в областта на просветата и постепенното подобрение на стопанството. В първия брой „Земеделска защита" предупреждава селяните, че те не могат да намерят бързи разрешения на проблемите си чрез участие в политическия живот (78). Макар един от колегите на Забунов, Никола Корманов, ветеринарен лекар в Образцов чифлик край Русе, да се е застъпвал за общи действия с отделните партийни водачи, които са се отнасяли благосклонно към селячеството, той също считал, че главните усилия трябва да се съсредоточат в областта на просветата и земеделската техника. И когато в петия брой на „Земеделска защита" редакторите печатат предложение на Цанко Церковски за свикване на конгрес, на който да се образува национална селска организация, те не съзират в това началото на политическо движение и дори изразяват надежда, че такава организация ще бъде подкрепена от правителството (79).

Интелектуалната одисея на Цанко Церковски обхваща цялата карта на българския радикализъм, пре-

ди да завърши в лоното на Земеделския съюз. Бакалов е роден в село Бяла черква, Търновска околия, през 1869 година. Неговото семейство било едно от най-богатите в селото, а баща му бил известен с участието си в борбите за освобождението от турско робство. На младини Цанко проявявал безразличие към уроците си, макар да чел много и да успял да се дипломира за учител през 1891 година. По това време той изпада под влиянието на марксизма и се включва в новососнованата Социалдемократическа партия. Възприел псевдонима Церковски, с който става известен, той се проявява за първи път в литературата със серия борчески поеми и песни (80). От 1894 до 1897 година Церковски е учител в Мусинската република, село близо до Търново, широко известно със социалния радикализъм на учителите си и на други представители на интелигенцията. В Мусина той помага на социалиста Гено Недялков, който издава вестник „Селски вестник". Церковски става главен редактор на това издание през 1895 година, когато Недялков бива избран за депутат в Народното събрание (81). Церковски почувствал незадоволство от марксизма първо в битността си на писател. Смътно доловил, че марксистката догма е противоположна на собственото му схващане за действителността, той започнал да преобмисля идеологическите си разбирания. Церковски сравнява картината, която дава Маркс на обществото, със собствената си обществена среда и заключава, че марксизмът е прекомерно много погълнат от проблемите на индустриалния пролетариат и затова не може да играе непосредствена полезна роля в земеделска България. Според марксистката теория, превръщането на селячеството в пролетариат е продължителен процес, който настъпва с растежа на индустрията. Макар Церковски да считал, че посредством този процес би било възможно да се извърши работническа революция в далечно бъдеще, той започнал да вярва, че нуждата от незабавни реформи на село не трябва да се пренебрегват. За него било очевидно, че селяните са се превърнали вече във врагове на съществуващото общество и заключава: „Селото е сила. То има всички обективни, морални и материални сили да стане мощен политически и социален фактор" (82). Считайки се все още за марксист и намирайки подкрепа на идеите си в

писанията на „Каутски, Бернщайн и Давид", Церковски започва да обмисля идеята за „нов път", този за създаване на селска организация, който трябвало да бъде неизбежен политико-икономически етап в развоя на българското общество" (83). Макар че неговото „откритие" на селячеството не поражда съчувствие у съидейниците му социалисти, той все още няма намерение да прекъсне връзките си със своята партия. Церковски не считал, че в края на краищата тезата на марксизма е погрешна, а че само безнадеждното положение на селяните изисква незабавно внимание. За него „нов път" означавало създаване на селска организация като група за упражняване на натиск, подобна на профсъюзите или благотворителните дружества, а не като политическа партия, която да съперничи на социалдемократите.

Дори след основаването на БЗНС, той присъствува като делегат на конгреса на Социалдемократическата партия през 1900 година (84).

Церковски се ограничава в сферата на теорията до 1897 година, когато изоставя учителството и се завръща в родното си село, да се занимава със земеделие и да отвори книжарница. През зимата той образува Младежко просветно дружество, чиито цели били: „просвета, стопанско преуспяване и политическо самоосъзнаване както на селяните от селото, така и на другите селяни и занаятчии" (85) в България. Това дружество устройва музикални и театрални забави, както и политически разисквания. На тези разисквания Церковски излагал доводите си за създаване на селска организация и получава окуражителен отзвук (86). Надявайки се да намери по-голям брой последователи на идеята си за селска организация, той започва да пише „Възвание към българските земледелци", което преработвал много пъти в стремежа си да намери най-подходящи селски изрази, които да бъдат разбрани от всеки селянин. „Не допадаше стил, тон — ясна мисъл. Аз смятах това за най-необходимо при минималното съзнаване на селските маси, с които исках да работя. При туй смятах за необходимо да се избегнат и всички парливи въпроси, които биха засегнали което и да било партийно самочувствие. Було на миналото, което е било тъмно и несъзнателно, прошка всекиму за временното му пребиваване в тая или оная партийна група и братска ръка в

името на поминъчните интереси за борба против поробителите на тия интереси — то е главното, което исках да изтъкна в това „Възвание“ (87).

Църковски започва „Възванието“ си с описанието на изостаналото българско селско стопанство, положение неблагоприятно в сравнение със земеделието в Америка и Западна Европа. Той отбелязва, че българският селянин продължава да обработва нивите си с „дядо Адамовото рало“ в същото време, когато непрекъснато се увеличават производствените му разходи. Той сравнява тогавашното положение в селата с това преди няколко години и отбелязва, че преди рядко е имало в някое село кръчма, а сега селото трябва да издържа „четири, пет механи, бакали, кундурджии, бозаджии, тепекеджии, кмет, писар, четирима даскали, поп и няколко лихвари“. Но, продължава Църковски, тези хора не могат да се премахнат, тъй като те са се явили в живота, който е настъпил, и задоволяват реални нужди. Селяните трябва да съзнават, че в новия живот няма да могат да намалят разходите си и ще трябва да намерят някакви нови начини да увеличат приходите си. В миналото — пише Църковски — егоистни политици мамеха селяните като ги убеждаваха, че е възможно политическо решение на проблемите им, че ако те бъдат избрани от тази или онази партия всичките им трудности ще бъдат преодоляни. Но след тоя поток от „вестникарски сълзи“ какво получаваха селяните? „Бой, убийства, затвори, а те на власт“. Политиците се интересуваха от селянина единствено в качеството му на избирател.

Стълбичката сме ний, по която тия плачущи за нас наши братя се качват на власт, трябва им тая стълбичка и за качване и за слизане и за много още други работи. Та те нямат друга работа, ни друг занаят. Техният занаят е да си пълнят джобовете когато са на власт и да плачат до Бога за нас, земеделците, когато ги изтирят от тая власт. Няма съмнение, че хора, които са били на такова топло място, след като ги изтирят ще викат. Но какво общо ний чифчиите имаме с тия хора, които нямат друга работа освен тая?

Той твърди, че селяните трябва да се обединят в своя организация за подобряване на земеделието и да оставят политиката на професионалните политици.

Трябва сами да се съгласим и си помогнем, защото колкото и да плачат други за нас, те плачат при пълни джобове, при сит корем, а знайно е, че на чужди гръб и сто тояги са малко. Само гладният знае какво нещо е гладът, само болният знае какво нещо е тежка болест. Само ний чифчиите знаем какво нещо е убита от градушка нива, изедено от филоксера грозде и само ний, които знаем где ни стяга цървулът, можем да си помогнем.

Церковски по-нататък описва успехите на Учителския съюз и на други професионални организации, които са били образувани наскоро. Най-после той настоява пред селяните да изберат селски комитети и изпратят делегати на конгрес за основаване на национална селска организация (88). Когато установява благоприятния отзвук на Възванието си, Церковски обикаля из по-големите села в Търновска околия да разпространява идеите си и да търси подкрепа. Иван Неделчев, учител в село Емин, и поп Петър, свещеник в село Дъскот, били особено въодушевени и проявили готовност да помогнат. Те решили да устроят събрание на селяни в Мусина, за да обсъдят въпроса за апел към всички селяни в България да се обединят в национална професионална организация и написали „безброй писма" до приятели и познати в Търновска околия, придружени с преписи от Възванието (89). Така събранието се състояло на 28 април 1899 година, на него присъствували няколко стотин селяни. Плановете на Церковски били приети с ентусиазъм. Те гласували също да се свика национален селски конгрес в Плевен, който заемал „централно място в страната. При туй, град Плевен се славеше със своята випарска изба и с големия си читалищен салон, тъй много годен за една такава обща работа". Най-после временен комитет, начело с Церковски, бива избран, за да извърши нужната подготовка и всички негови членове поставят подписите си под Възванието, което трябва да се използва за разгласа на конгреса (90). Макар Възванието да е било прието от Плевенската група, нейните членове знаели за връзките на Церковски със Социалдемократическата партия и с какво име се ползвал той. Те се опасявали, че новата селска организация може да изпадне под влиянието на Социалдемокра-

тическата партия и за да предотвратят това, те решават да поемат инициативата за организиране на конгреса. Понеже трябвало да действуват като домакини на конгреса, те можели да очакват, че ще бъдат приети предложенията им как да протече работата му. В броя на „Земледелска защита“ от 4 ноември се предлага конгресът да се състои на 28, 29 и 30 декември. Свикването му през зимните празници е избрано, тъй като тогава селяните не са на работа по полето, а учителите са във ваканция. В същия брой на вестника се предлага следният дневен ред: „Първия ден конгресът да бъде открит от най-стария и най-заслужил земледелец в залата“, да се избере бюро, което да ръководи работата на конгреса и да изработи проектопрограма за обсъждане от делегатите. След това, да се изнесат доклади за общото състояние на българското земеделие, за земеделския кредит и кооперациите. На втория ден работата да продължи с четене на доклади за земеделското образование и добитъка и да се разискват разни въпроси. На третия ден официално да бъде обявено основаването на БЗНС. Поканените да участват в конгреса били „делегатите на земледелските дружини, всички селяни, селски учители, селски свещеници и тези на специалистите по земледелие, които заемали съответните длъжности или се занимавали със земледелие“ (91). В следващия брой „Земледелска защита“ предупреждава, че БЗНС няма да стане придатък на която и да е партия и че само на истински земеделци — „земледелци на ралото и на земледелци на перото“ ще се позволи да участват (92).

На 26 и 27 декември започват да пристигат делегати за конгреса в Плевен.

На откриването на конгреса присъствуват близо 800 делегати от 45 от всичко 71 околии в България, повечето от Плевенска, Търновска и Варненска околии. Делегацията от Варна, която била най-голямата, се предвождала от Йордан Пекарев, който бил уволнен от военна служба след изборите за Народно събрание. Освен делегатите, голям брой наблюдатели по селските въпроси, журналисти и представители на политическите партии били на конгреса, за да наблюдават дейността му и, при възможност, да повлияят на решенията му. Общо около 1500 души присъствували, като наблюда-

телите седяли на балконите, а делегатите в партера (93). Плевенските власти проявили строгост и коректност спрямо гостите, а от местното население било поискано да даде подслон на онези, които не могли да си осигурят стаи в странноприемниците или да отседнат другаде (94). Най-голямата от „чуждите" делегации била тази на Социалдемократическата партия, която наброявала 150 души и се водела от Янко Сакъзов и Никола Габровски. Конгресът предоставил голяма възможност на Сакъзов, който представил програмата си за единство между всички производствени съсловия в рамките на реформистка и демократична платформа. Проявеното от конгреса пробуждане на селячеството предлагало добри изгледи за „широкия социализъм", които той застъпвал (95). Неуспехът на групата на Сакъзов да окаже влияние на конгреса и изобщо невъзможността на социализма да стане опора на земеделското движение може да се отдаде на факта, че за повечето селяни социализмът означавал просто премахване на частната собственост. Нещо повече, ръководителите на конгреса или били враждебно настроени към социализма, или желаещи да създадат неполитическа, чисто селска организация. Дори Церковски, макар да бил обвинен, че желаел това, нямал намерение да се опитва да свърже Земеделския съюз със Социалдемократическата партия. Така социалдемократите имали същата съдба като делегатите на другите партии в конгреса и идеята за работническо-селско занаятчийско единство останала в зародиш до съживяването ѝ от Стамболийски в нова форма в навечерието на Балканската война.

Макар че в приготвения от Плевенската група дневен ред вниманието се съсредоточавало върху аграр-икономическите проблеми, задачата да се избере „най-стария и заслужил земеделец в залата" породила въпрос от политически характер на конгреса дори преди повдигането му по каналния ред.

Следобед, преди откриването на конгреса Плевенската група имала предварителна среща във Винарския институт. Нейната цел била да предотврати контрола на конгреса да попадне в ръцете на Церковски (96). На събранието Корманов и Забунов покапили Михалаки Георгиев да произнесе встъпително слово като почетен „най-стар и най-заслужил земеделец". Освен че бил бли-

зък приятел на Корманов, Георгиев бил известен писател народник, член на Народното събрание и видон деец на Народняшката партия (97). Научил за този ход, Церковски бил разгневен от опита на Плевенската група да контролира конгреса и да наложи свои хора на събраните селяни. С помощта на своите съмишленици той решава да приготви неприятно посрещане на говорителя (98). В девет часа на 28, делегати и наблюдатели се събрали в залата на читалището в Плевен. На сцената били Церковски, както и Забунов и Корманов от Плевенската група заедно с Георгиев. Пекарев седял на предната редица (99). Конгресът се открил с молитва, а Корманов застанал да посрещне делегатите. След като казал няколко думи за значението на конгреса, той дал думата на Георгиев да произнесе встъпително слово. Когато Георгиев се изкачва на подиума делегатите излизат вън от себе си. Поддръжниците на Церковски предчувствували настроението на делегатите. Селските делегати не желаели да слушат политиците, още по-малко могли да приемат Георгиев като „най-стария и най-заслужил земеделец" в техните редове. Няколко минути Георгиев се опитвал да говори, но не можел да се чува от глъчката. Атанас Краев, друг политически деец, застанал отпред, опитвайки се да усмири делегатите, но намесата му още повече засилила врявата (100). След това делегатите започнали да викат: „Да излезе Възванието!" (101). Ставало дума, разбира се, за призива на Церковски, който застанал отпред и успял да въдвори тишина сред делегатите. По такъв начин той извоювал внушителна лична победа. С тази демонстрация се урежда до края на конгреса въпросът за отношението на Земеделския съюз спрямо политиците. Този изблик е истинско отражение на дълбоката ненавист и недоверие, които селяните хранят към политиците. Както пише Драгиев в оценката си на конгреса, селските викове не са били насочени лично срещу Георгиев, тъй като той бил добре известен като застъпник на селските интереси, но срещу него като символ на системата, която многократно обещавала толкова много неща, а толкова малко правила (102). Това настроение на конгреса се проявило във всички заседания, на които говорител след говорител заставали на трибуната, за да порицаят системата и седящите на

балконите партийни представители. При това положение е било невъзможно да се застъпва участието на Съюза в политическите борби. Дори се взема решение името на селските организации на Съюза да се промени от дружина на дружба, тъй като това име било използувано от политическите партии (103). Църковски разрешава въпроса за най-стария и най-заслужил земеделец, обръщайки се към „чичо" Костадин от село Карааринаут, Разградско. Чичо Костадин с положителност бил най-старият, макар и не най-заслужилият от селяните на конгреса и той бил приет от делегатите. Той произнесъл импровизирано „добра селска реч", сравнявайки сегашното положение на селяните с живота им в турско време. Чичо Костадин казал, че през турско време данъците били по-писки и че сега селяните продължавали да са роби. В заключение той изразил надеждата, че конгресът ще намери начин да се подобри положението. Словото било прекъсвано с ръкопляскания и викове „Вярно!" (104).

Следващата точка от дневния ред — избиране на бюро да ръководи конгреса и да изработи проекто-устава, незабавно съживява съперничеството между Църковски и Плевенската група. Кормапов предложил бюрото да се състои от всички лица, които поели инициативата да се свика конгреса. Това предложение, с което Плевенската група би имала мнозинство, се отхвърля и делегатите пристъпват към избор на бюро, посочвайки отделни лица. Църковски е избран единодушно. По негово предложение Пекарев бива избран. Янко Забунов е кандидатиран, но отхвърлен, след което е избран Иван Неделчев, друг съратник на Църковски. По този повод Кормапов става и разкритикува делегатите, задето не са оценили дейността на Плевенската група. Той натъртено предупреждава, че без поддръжката на „Земеделска защита" Съюзът ще загуби влиянието си. Делегатите, повлияни от доводите му, избират за членове на бюрото него, Забунов и Тодор Динов, също така принадлежащ на Плевенската група. Накрая Иван Войводов от Пазарджик е избран да представлява делегатите от Южна България (105).

Към 11 часа, Константин Малков, учител в Държавното практическо земеделско училище в Русенско и един от първоначалните членове на Плевенската група,

изнася първия доклад пред конгреса относно условията за земеделието в България. Според него съществуващите неблагоприятни условия се дължат на три фактора: понижението на цените на зърнените храни на международните пазари поради евтината пшеница, която предлагат САЩ, Аржентина и Австралия; несправедливата данъчна политика на правителството и „безбожното лихварство" (106). Когато делегатите се връщат от обедна почивка става ясно, че те нямат настроение да слушат доклади по технически земеделски въпроси. Разискванията по доклада на Малков продължават и делегати вземат думата, за да дават примери и да порицават правителството, лихварството, политическите партии и присъствуващите като наблюдатели на конгреса партийни представители. Взема се решение да се изостави четенето на другите доклади и първите заседания на конгреса биват отложени.

Вторият ден на конгреса продължава с бурни дебати и демонстрации. В залата се поддържа известен ред, а различните оратори се стремят да обаят или да изразят чувствата на делегатите. Най-голям успех постига Драгиев, който произнася евангелско слово, в което настоява селяните да се сплотят и да не сътрудничат на политическите партии. Той гневно осъжда седящите на балконите партийни представители, подчертавайки:

Вие, господа представители на кожодерските партии и вие, социалисти, които отричате правото на частна собственост. Вие сте дошли като неканени гости, за да завладеете организацията на събралите се тук представители да обсъдят положението си и бъдещата си съдба. Преди идването ви тук вие трябваше да паднете на колене като че влизате в храм, за да не скверните тази зала, където земеделският народ свещенодействува (107).

Най-важният въпрос за разискване този ден бил намерението на правителството да замести поземления данък с десятък. Говорителите порицали това намерение и поискали Земеделския съюз да вземе мерки, за да го осуети (108).

Сутринта на 30 декември, бюрото представя на конгреса временен устав, който остава в сила до предвиде-

ния за следващата година конгрес. Уставът отразява антиполитическата ориентация на повечето от делегатите и бива приет почти без разисквания. Според този устав, целите на Българския земеделски народен съюз са „умствено и нравствено повдигане на земеделеца и подобряване на земеделието и клоновете му. За да постигне тези цели БЗНС трябва:

а) Да изучава всестранно положението на земеделците;

б) разпространява познания между земеделците чрез сказки, разговори, събори, вестници, списания и др.;

в) действува за учредяване на взаимоспомагателни каси и да търси пазари за земеделските произведения;

г) действува за създаване на леснодостъпен и евтин кредит от държавата;

д) способствува за създаване на дружествени хамбари като средство за кредит;

е) произнася се по въпроси от законодателен характер, които засягат интересите на земеделците и да ги съобщава по принадлежност;

ж) действува за комасиране на земята;

з) старае се за мирно уреждане на възникнали спорове между членовете на Земеделския съюз;

и) за въвеждане на професионално образование;

й) със сдружен труд и капитал основава разсадници, залесява празни места, доставя земеделски оръдия и др.;

к) действува за създаване на земеделски дружби дето няма такива и за присъединяването им към такива (109).

Вестник „Земеделска защита" става официален орган на Съюза, а основна единица остава селската дружба. Важният въпрос — кой може да членува в БЗНС, остава открит. Решава се „Членове... да бъдат земеделците, учителите, свещениците и други лица, които дружбата желае да приеме" (110). След като одобряват устава, делегатите избират комисии, които да ръководят дейността на Съюза до следващия конгрес. Членовете на Плевенската група водели кампания срещу „социалистите" на Церковски и успяват, понеже повечето от делегатите на Варненския окръг трябвало да си заминат с влак преди да започне гласуването. Те съ-

що така успели да наложат гласуването да стане по окол-ии, а не индивидуално. В резултат на това Забунов, Кърманов и Илиев от Плевенската група били избрани без трудности. Заедно с тях биват избрани Пекарев и Никола Холевич от Варна, Церковски, Драгиев и Иван Войводов. Така комисията включва дейци от всички земеделски организации, образувани преди конгреса (111).

Първата задача на Съюза била да гласува резолюция, съдържаща исканията на селяните до председателя на Народното събрание. Ето съдържанието на този документ:

Първият земеделски конгрес, събран в град Плевен на 28, 29 и 30 декември 1899 година, като взе предвид, че икономическото положение на българския земеделец е повече от непоносимо и че главните причини за това положение са:

1. Лошата данъчна система, по силата на която се облага не само прихода на земеделеца, но и неговия капитал;

2. Липсата на леснодостъпен и евтин кредит, който да отстрани съществуващата оскъдност на капитали за земеделското производство, а така също и безбожното лихварство;

3. Липсата на добре уредено професионално образование, което да повдигне производителността на земеделския труд.

РЕШИ:

1. Протестира най-енергично срещу закона за десятъка, като засега иска намалението на съществуващия поземлен налог.

2. Иска създаването на евтин и леснодостъпен земеделски кредит.

3. Иска създаването на добре уредени училища — за разпространение на знанията по всички важни клонове на земеделското стопанство (112).

След одобряването на тази резолюция, Първият конгрес на БЗНС се закрива. Програмата в устава на Съюза има еволюционен и народнически характер и отразява гледища, застъпвани от повечето негови основатели. В страната, обаче, настъпват промени, които

те не прозряли. Двадесет и три дни след основаването на Съюза, законопроектът за въвеждане на десятъка се приема на заключителното четене в Народното събрание и става закон. Естественият гняв на селяните срещу този закон принуждава земеделските водачи да преоценят основните си политически предпоставки и открива нова глава в развоя на организираното земеделско движение. Устройват се протести срещу десятъка във всички части на страната, от които най-многобройните и най-яростните са били в Североизточна България. Това отчасти се дължи на факта, че Земеделският съюз бил най-добре организиран в този район (113). Истина е също така, че в южната част на страната, където земеделието било по-слабо развито, много селски собственици на земя, която подлежала на разработване, предпочитали десятъка пред поземления данък (114). В Южна България, само в Хасковска околия, която пострадала тежко от слабата реколта през 1899 година, били устроени най-бурните демонстрации срещу десятъка. Тактиката на земеделските водачи в борбата им срещу десятъка била да мобилизират селяните в цялата страна с мирни събрания и демонстрации. Те се надявали, че с масовото изразяване на селското негодуване законът за десятъка ще бъде отменен или видоизменен. Типично било в селата местната дружба да организира събрание на селяните, което да изпрати телеграма до княза, подобна на тази, каквато бе изпратена от конгреса на Съюза. „Земеделска защита" съобщава, че са се състояли няколкостотин такива събрания, в които участвували 300 хиляди души. Земеделските водачи искали също така да въздействуват на правителството като устроят серия по-масови демонстрации, първата от които се състояла в Русе на 10 февруари 1900 година. Тя била организирана от Никола Корманов, който заедно с ученици и учители от Образцов чифлик води кампания из цяла Русенска околия пред селяните „да чуят от господа ораторите лошите страни на този съсипителен за нас, земеделците закон за десятъка и да се помоли Негово царско височество Княза на земеделческа България да го отхвърли" (115).

На насрочения ден близо десет хиляди селяни се събират в покрайнините на Русе. Те идват със собственоръчно направени плакати, с които се осъжда деся-

тъкът, и слушали музика, изпълнявана от импровизирана селска група. Някои от селяните желаели да влязат маршово в града и да се съберат пред канцеларията на околийското управление, но Корманов ги убедил да изоставят намерението си. Макар да порицал десятъка и да приветствувал силотеността на селяните, той ги предупредил да не използуват несъзнатата си сила за нарушение на законите и реда.

Корманов твърдял, че селяните могат да се надяват да премахнат десятъка като изразят масово и по мирен начин желанието си. След Корманов произнесли речи Илия Братоев, подпредседател на дружбата в Щъркелово и Бенн Кръстев, председател на дружбата в Пиргово, всичките „чисти селяни". Техните речи били подобни на тая на Корманов и всички били сърдечно поздравени, защото „говорили това, което са чувствали в душата си". След речите била прочетена следната резолюция, която била одобрена и изпратена телеграфически до княза:

София — Негово Царско Височество.

Днес, 10 февруари, земледелците от селата на Русенска околия събрани на околийски митинг в Русе на брой около десет хиляди души, след като изслушаха господа ораторите и като отсъдиха, че новоприетият закон е крайно съсипителен за нас, земледелците, решихме да протестираме най-енергично против закона за десятъка и да молим най-покорно Ваше Царско Височество, княза на земледелска България да направите зависящото от Вас разпореждане за отменяване на тоя убийствен за нас закон (116).

След като одобрили тази резолюция, селяните се разотишли мирно. Същия ден подобна масова демонстрация, в която присъствували близо десет хиляди души, се състояла в Разград (117). В резултат на митинга срещу десятъка властите в Русе се разтревожили и изпаднали в неудобно положение. Те решили една седмица по-късно да устроят контрамитинг в полза на радославовския закон. Селяни от околията били поканени на площада пред околийското управление да изслушат обяснения на оратори радославовисти за дейността на Народното събрание. Във връзка с подготов-

ката на този контрамитинг, властите арестували Корманов, завлекли го вън от околията и го държали изолиран от населението. Обаче те не успели да запазят в тайна тази мярка и цялата околия научава бързо, че е арестуван водачът на борбата срещу десятъка (119). Сутринта на 18 февруари на площада започнали да се събират селяни, броят на които възлизал между 15 и 20 хиляди души (120). В 10 и половина часа многочислена група от либерали със знамена и музика преминават през площада. Бил изпълнен националният химн, а демонстрантите издигали лозунги в полза на властта. Контрадемонстрантите били посрещнати от буря ругатни, след което те отново се сгрупирали, напуснали площада и се разпръснали по улиците. Бени Кръстев произнася слово пред разгневените селяни и ги убеждава да изберат делегация, която да поиска от околийския управител да установи кога биха могли да изслушат „обясненията" на либералите и кога могат да очакват да бъде освободен Корманов. Първото искане имало характер на шега, но второто създавало възможност за сериозно сблъскване. Управителят на два пъти отказал да приеме селската делегация. Той също се обадил по телефона на началника на местния гарнизон полковник Дръндаревски и поискал от него да изпрати войници. Дръндаревски отказал да изпълни искането му и вместо това лично се срещнал със селяните. Той разговарял с тях, обяснявайки им, че тяхното събрание било мирно и че те трябвало да бъдат внимателни и да поддържат реда. Илия Братоев прочел резолюция, която трябвало да бъде изпратена до княза и в която се осъждало произволното задържане на Корманов и след това прикапва селяните да се завърнат по домовете си. Повечето от тях обаче не желаели да се разотидат, но Дръндаревски отново им говорил, обещавайки, че Корманов ще бъде освободен в срок от 24 часа. Селяните посрещнали одобрително думите му и се разотишли. Хладнокръвието на Дръндаревски почти със сигурност предотвратило проливането на кръв (121). Но той не бил в състояние да устои на думата си. Още щом узнава за събитията на 18, Васил Радославов, либерал, министър на вътрешните работи нарежда на властите в Русе да арестуват всички водачи на движението против десятъка. И самият княз Фердинанд по-

искал от властта „да вземе най-строги мерки срещу нарушителите на реда и на законите". Полицията и войската в околията били подсилени, а през следващата седмица, повечето от земеделците водачи били хвърлени в затвора. Положението в тази околия временно се нормализира (122). Правителството се подготвя по-добре за следващите масови демонстрации, които Пекарев организира във Варна на 5 март. Властите поставят на постове войници в покрайнините на града, за да не могат селяните да достигнат до центъра. Близо десет хиляди селяни били спрени по пътищата, а Пекарев, който трябвало да бъде главен говорител, бил арестуван и затворен в едно село близо до Варна. Но въпреки войската, около две хиляди селяни успели да проникнат в центъра на Варна, събирайки се до катедралната църква, където пред тях произнесли речи „няколко селяни и учители", начело с Никола Холевич, най-близкият съратник на Пекарев (123). Няколко представители на опозиционните партии се опитали да говорят на селяните, но те отказали да ги слушат. След като бива прочетена и одобрена резолюция, в която се осъжда десятъкът, събранието официално се закрива на обяд. Но въпреки настояванията на техните водачи, селяните отказали да се разпръснат. Те ходели масово до полицейския участък, за да настояват за освобождаването на Пекарев. Полицейският комендант отговорил, че Пекарев не е задържан във Варна, но че той щял да бъде освободен скоро. След това селяните преминавали групово през града, издигайки лозунги против десятъка и правителството. По едно време, всред участниците в манифестацията се разпространил слух, че всъщност Пекарев се намирал в полицейския участък на Варна и че бил бит. Развълнувана от този слух, тълпата се върнала и поискала да претърси сградата. Обаче комендантът поставил на пост една пехотна рота с щикове, на която наредил да не допуска тълпата до участъка. Някои селяни, казвайки че войниците няма да стрелят срещу своите бащи, започнали да замерват с камъни прозорците на участъка. Камъни полетяли и срещу войниците. Командващият офицер предупреждава, че ще открие огън, ако тълпата не се разпръсне незабавно. На неговото предупреждение селяните отговорили с възгласа „Готови сме да умрем" и някои се

втурнали към вратата на участъка. По заповед на командира, войниците дават два залпа срещу струпалите се селяни. Двама са убити на място, други двама умират след няколко часа, а петима биват тежко ранени. Много други са по-леко ранени. Тълпата изпада в паника, но някои селяни се заканват да се върнат на другия ден с оръжие (124). През настъпилата нощ на полицията идват на помощ триста кавалеристи, а сутринта и един пехотен полк. Във Варна и околностите ѝ се обявява военно положение, а 45 от най-дейните демонстранти са арестувани. Лично Радославов пристига в града и успява да въдвори временно ред. Не желаейки да опълчи още повече срещу себе си надигналите се селяни, властта се отнася снизходително с арестуваните селски водачи, които след две седмици са освободени условно (125).

Решението на правителството да потуши демонстрациите против десятъка довежда неизбежно до още по-сериозни сблъсквания. На 23 март русенският околийски началник Алексиев, придружен от полицаи, обикаля околните села, за да арестува организаторите на протестни събрания. В Пиргово, първото село в списъка, той успява в мисията си, но когато пристига в Красен се натъква на голяма група разярени селяни, които го чакали. Църковната камбана предизвестява събирането на селяните, които заплашвали Алексиев, че ще прибегнат до насилия, ако не се махне от селата им. Той напуска селото, но четири дни по-късно се завръща с 32-ма жандармеристи. И този път селото било готово да го посрещне. Внушителна група селяни, някои от тях с пушки, обкръжават Алексиев и жандармите и ги разоръжават. Алексиев бил набит и изгонен от селото. През нощта пратеници от Красен, между които били Илия Братоев, Бени Кръстев и Марин Вълканов от Земеделския съюз, вдигат на крак жителите на околните селища. До сутринта около пет хиляди селяни се събират в Красен. Когато войска се приближава до селото, срещу тях е открит огън. В продължение на два и половина часа се води престрелка без сериозни загуби. Най-после, селяните се съгласяват да предадат оръжието си и се завръщат по домовете си. Следващата седмица техните водачи биват арестувани (126).

Сблъсквания в Тръстеник, Русенско, започват като

тези в Красен. На 27 април новият околийски началник Марин Петков (Алексиев бил уволнен поради некадърност) пристига в селото и започва да арестува местните водачи на движението срещу десятъка. Църковната камбана известява неговото пристигане и преди той да приключи мисията си, селото бива обкръжено от въоръжените селяни. Петков иска по телефона военна подкрепа, но селяните нахлуват от всички страни, преди пристигането на подкрепления. След кратка схватка, при която един полицай бива убит, селяните обезоръжават полицаите и залавят Петков заедно с чиновници в общината. През нощта 2,500 селяни пристигат в Тръстеник от околните села. На сутринта войска се приближава до селото и започват преговори. Селяните предлагат да сложат оръжие и освободят задържаните от тях лица в замяна на гаранции, че техните водачи няма да бъдат арестувани. Командирът на това поделение не приемал нищо друго, освен безусловна капитулация на селяните, но той не разполагал с достатъчно войници, за да атакува. Нещо повече, през целия ден броят на селяните нараствал от новопристигнали лица от други села. Призори на следващия ден състоянието на силите се променя в полза на селяните и те решават да се насочат вкупом към Русе. Когато селяните се доближават до войската, командирът заповядва да се открие огън, но войниците отказват да стрелят срещу селяните и отправят два залпа във въздуха. Тогава командирът изважда пистолет и започва да стреля срещу селяните, които се втурват срещу него и го пленяват. Някои войници позволяват да им бъде взето оръжието, а останалите отстъпват. В този момент по-голямо войсково поделение пристига от Търновския гарнизон и отново започват преговри. До следващия ден около хиляда полицаи и войници обкръжават селяните и те най-после се съгласяват да се разпръснат. В пет околии на окръга е обявено военно положение, а над 500 селяни са арестувани и задържани в специално изградени за целта кошари (127).

Най-кървавото сблъскване между силите на властта и селяните е битката в Шабла—Дуранкулак. На 22 май околийският началник в Добрич, придружен от жандармеристи, започва обиколка из селата, за да направи предварителни изчисления на размера на събрания

десятък. В Дуранкулак той се натъква на враждебно настроена тълпа, начело с кмета, който поискал от него да напусне селото. Околийският началник се опитал да арестува кмета, но селяните не му позволили. На първи юни същият началник, придружен от една кавалерийска дивизия и няколко полицейски отряда, отново тръгва от Добрич за Дуранкулак. Очаквайки пристигането му, селяните от целия район се събират в Дуранкулак и Шабла, за да бранят селата. Когато кавалеристите нападат, селяните откриват огън, вследствие на което биват убити двама офицери и няколко войника. Разярени, войниците предприемат второ нападение, разкъсвайки отбранителната линия на селяните. През следващите няколко часа силите на властта действуват необуздано, жестоко преследват, стрелят и нанасят побой на селяните, които се опитват да избягат от района. Деветдесет селяни са убити, над 400 ранени, а повече от 800 други начело с Пекарев, успяват да избягат през Дунав, за да се спасят от арест. В целия район се обявява военно положение и стотици селяни са арестувани (128).

Силната съпротива на селяните срещу десятъка създава сериозни проблеми за ръководството на БЗНС. Местните ръководители, много селяни и учители считали Съюза просто като борческа организация за борба срещу десятъка. Те поддържали и участвали в съпротивата срещу властта (129). От друга страна, в много дружби проникват или завладяват ръководството им членове на разни опозиционни партии, които се включват в борбата срещу десятъка с цел да свалят от власт либералния режим. Много дружби се превръщат по-скоро в помощници на съществуващите селски политически организации и загубват връзка с ръководството на БЗНС (130). Отношението на Управителния съвет на Съюза към този развой на нещата било двояко. Общо взето, неговите членове били против въоръжената съпротива срещу десятъка, макар че след събитията в Тръстеник „Земледелска защита" едва ли не я одобрява. Ръководството на Съюза също се колебаело по въпроса за самостоятелни или общи акции с други партии в борбата срещу десятъка. Никола Кор манов се застъпвал за второто, но неговите колеги или се противопоставяли на това, или просто не могли да решат

какъв курс да приемат. Само призивът да продължат мирните демонстрации се приемал единодушно, макар ръководителите на Съюза да съзнавали, че такива акции не ще подействуват на правителството (131). До есента, когато се извършва подготовката за втория конгрес на БЗНС, се очертават три позиции всред членовете на управителния съвет. Бившите съперници Церковски и Забунов се застъпвали за първоначалните идеи в устава на Съюза. Те искали БЗНС да насочи усилията си в областта на просветата и стопанския живот. Кормановискал Съюзът да подкрепи приятелските опозиционни партии. Драгиев се застъпвал Съюзът да участвува в политическия живот като независима партия. Пекарев, който поддържал Драгиев, все бил изгнаник в Румъния. Другите членове на управителния съвет не били решили какъв курс да застъпят.

Вторият конгрес на БЗНС трябвало да започне на 29 октомври 1900 година в Плевен. Но няколко дни преди тази дата, властите в Плевен го забранили под предлог, че избухнала епидемия от скарлатина. Селските делегати, които се опитвали да отидат в Плевен били смъквани от влаковете и връщани по домовете им. По този повод Управителният съвет на БЗНС протестирал и обнародвал указания от медицинските органи, в които се казва, че било забранено само събирането на деца. Той решава, като репресалия, да насрочи конгреса за 3, 4 и 5 декември в София, в центъра на правителствения лагер. Този конгрес се провежда без всякакви спънки, тъй като на 27 ноември правителството на Радославов било принудено да подаде оставка поради финансови скандали, в които били замесени повечето от министрите. На негово място приема властта умерено чиновническо правителство. Във Втория конгрес на БЗНС, състоял се в хотел „Одеса", участвуват 490 делегати, а се ръководи от Янко Забунов. Първата задача била да се одобри програмата на Съюза. Проектът бил представен от Забунов, Кормапов и А. Генчев от Плевен. Основните искания в тази програма били: подобрение на селските училища, увеличение броя на опитните земледелски стопанства, евтин и достъпен кредит, поддържана от държавата медицинска помощ, строго придържане на чиновниците към Конституцията и, разбира се, премахване на десятъка и заменянето му

с прогресивно подоходния данък. На конгреса се одобряват и промени в административната структура на Съюза. Централният комитет се замества от Управителен съвет, състоящ се от 16 души, избрани от конгреса. След това, тези 16 души избират от своите редове председател, подпредседател и секретар-касиер, които влизат в състава на постоянното присъствие, което ръководи всекидневната дейност на Съюза и издава вестник „Земеделска защита". За споменатите три поста конгресът избира Забунов, Корманов и К. Илиев, и тримата от Плевен (134). Тъй като след два месеца трябвало да се произведат избори за ново народно събрание, налагало се конгресът да реши дали и как БЗНС да участвува в тези избори.

Разискванията по въпроса започват с предложение да се промени уставът на Съюза, в който да се каже, че политическото развитие на земеделеца „е една от целите на организацията". Против това предложение се обявяват както тези, които желаели БЗНС да не участвува в политическия живот, така и онези, които поддържали разни политически партии. Главната реч срещу предложението на това допълнение произнесъл Иван Войводов. Той говорил „умно и без да прибягва към демагогия", но поради викове на делегатите думите му не достигали до седящите на балконите наблюдатели, така че неговите доводи остават незаписани (135). Драгиев се застъпил за допълнението. Той се опитал да убеди делегатите да направят разлика между „партизанство", сиреч борба за власт в името на лични интереси, и „политика", т. е. борба за важна кауза. Драгиев бил съгласен БЗНС никога да не се занимава с „партизанство", но настоял, че ако не участвува в политическия живот, той ще изостави борбата за справедливост и ще измени на онези, които загинаха във Варна и Дуранкулак (136). Макар предложението на Драгиев да било прието с незначително мнозинство, Забунов предупредил, че ще подаде оставка, ако конгресът не го преразгледа. Бурните дебати продължили. На представители на политически партии в конгреса не се разрешавало да говорят пред делегатите. Привърженици на Янко Сакъзов разпространили позиви, в които се апелира за създаване на работническо-селско-занаятчийски съюз, но не пости-

гат никакъв резултат поради „общата враждебност към социализма“ (137). Още няколко делегати подкрепят предложението, което се отхвърля с незначително мнозинство. Като компромис, член втори от устава на Съюза най-после се променя и приема следната редакция: „БЗНС има за цел подобрение на земледелието и клоновете му, морално повдигане и материално подобрение на земледелеца и общата защита на селските интереси навсякъде и всякога.“ Скоро става ясно, че и на втория конгрес не се разрешава въпросът за участието на БЗНС в политическия живот.

Изборите за 11-то народно събрание се произвеждат на 28 януари 1901 година. Няколко седмици преди тази дата, кандидати за депутати се явяват в няколко околии, представящи се за „земледелци“, макар да имали слаби или нямали почти никакви връзки със Съюза. Нещо повече, в много села дружбите подкрепят и започват да агитират за кандидати, които всъщност били членове на разни опозиционни партии. Това не само разгневило Управителния съвет на БЗНС, но застрашило неговия авторитет и единството в земеделското движение. За да отговори на новото положение, управителният съвет решава да отмени решението на втория конгрес. На 7 януари в „Земледелска защита“ се обнародва „Възвание към земледелците в България“, в което се обяснява, че Съюзът променя своя курс. Във възванието се казва, че макар да са изминали 22 години от Освобождението на България, поради късогледството на политическото й ръководство, положението на земеделието от лошо става по-лошо. Политиканти и чиновници живеят на гърба на народа, без да правят нещо за развитието на страната. Нещо повече, те няма да направят нищо да задоволят исканията на селяните „ако ние продължим да мълчим“. БЗНС не се стреми да установи контрол над държавата или да направи своите водачи министри, продължава възванието, но е абсолютно необходимо селяните да имат някой в Народното събрание, който да се застъпва за техните интереси. Възванието завършва с подкрепата на 24 кандидати, всичките от Североизточна България, включително Забунов, Корманов, Церковски, Пекарев и Драгиев от БЗНС. Обаче няколко други кандидати от тази група били свързани с други партии. Временното

правителство, което замества режима на Радославов, не се опитвало да повлияе върху изхода на изборите, така че за пръв път от много години гласуването се извършва без съществена правителствена намеса. В тези избори биват избрани 23 кандидати, претендиращи да имат връзки с БЗНС, включително 15, които били подкрепени от Съюза. Всред избраните депутати били и Забунов, Кърманов и Църковски (139). Най-вече поради липсата на обичайния правителствен натиск върху избирателите, никоя партия не могла да си осигури мнозинство. По време на боричканията и сплетните, придружаващи усилията на Петко Каравелов да образува коалиционно правителство, само седем от „земеделските" депутати запазили принадлежността си, а останалите се присъединили към други партии.

В 11-тото народно събрание демократите и техните съюзници отменяват десятъка, мярка, за която те положили усилия, но не обърнали внимание на никое друго от земеделските искания.

Предателството спрямо Съюза на 16 от 23 „земеделски" депутати огорчава повечето от водачите на БЗНС и ги убеждава, че ако искат тяхната организация да участва в политическия живот въобще, тя ще трябва да прави това с всички сили. Забунов, който застанал начело на земеделската парламентарна група, изоставил първоначалната си вражда спрямо участието на Съюза в политическите борби и се присъединил към Драгиев в подкрепа на политическата роля на селската организация. В подготовка на третия конгрес на Съюза Забунов и Драгиев действуват усърдно да намалят влиянието на другите партии върху организацията им. Те наложили Управителният съвет да одобри правилото да се разрешава само на тези дружби, които си плащат членския внос и поддържат редовни връзки със Съюза, да изпращат делегати с право на глас. За да се сложи край на практиката, която позволила на много хора от политически партии да проникнат във Втория конгрес, се приема също така да не се допускат да участвуват в конгрес дружби, основани по-малко от три месеца преди откриването му.

Третият конгрес на БЗНС се открива на 12 октомври 1901 година в залата на хотел „Славянска беседа" в София в атмосфера на разногласия. Цанко Църковски

отказал да прочете доклада, който трябвало да изнесе по работата на Народното събрание. Той твърдял, че Съюзът не бил и не трябва да се въвлича постоянно в политическите борби. Според него, участието на селската организация в изборите за 11-то народно събрание, било наложено от изключителните обстоятелства. Сега, след като е отменен десятъкът, той смятал, че БЗНС трябва да изостави Народното събрание и участието си в политическите борби въобще. На Църковски отговорил Забунов, който говорил със съжаление и гняв за депутатите, които макар да били избрани с поддръжката на селяните, се продали на политическите партии. Той разкритикувал Йордан Пекарев, който след завръщането си от Румъния напуска Съюза, за да приеме държавен пост, и депутатите Никола Корманов, Гено Недялков и Ангел Ангелов, които били от народните представители дето поддържали други парии и, в същото време, били делегати на конгреса. Тримата отговорили гневно на критиките на Забунов и го нападнали „с един хамалски език, свойствен само на хора от друг сорт". След като настъпила тишина, Драгиев произнася „блестяща" реч, в която подкрепя Забунов и се застъпва за политическа роля на Съюза. Той и Забунов разполагали с най-много поддръжници и пристъпили към превръщане на Съюза в политическа организация. Името на Съюза се променя на Български земеделски народен съюз, а целите му са „подобрение на земледелието и клоновете му и нравственото, политическото и материалното подобрение на земледелеца и народа изобщо". Графата в устава относно средствата за постигане на това се променя така: „да взима участие във всички общински, окръжни и законодателни избори". Избран е нов Управителен съвет, който от своя страна избира Забунов за председател, Драгиев за подпредседател и Иван Николов от Плевен за секретар-касиер. След третия конгрес Църковски напуска Съюза, за да провежда независимо своя „просветно-стопанска програма" (140). Корманов и няколко други по-видни съюзни дейци също напускат Съюза и се присъединяват към разни партии и тяхното напускане се придружава от изоставяне на селската организация от по-маловажни фигури във всичките й поделения.

БЗНС става политическа организация, но това пре-

образованиe се извършва за сметка на отпадането на голям брой негови привърженици.

Макар че земеделското движение постига големи успехи след първите местни опити да се организира селячеството, неговите водачи не изграждат интелектуалните му основи. Групите, стремящи се към политическа власт, почти всякога имат своя доктрина, която Бернгтъп Мор нарича „установен мит", който „обяснява сегашните проблеми и какво да се направи за тяхното решение" (141). Повечето от останалите земеделски дейци били съгласни, че плачевното състояние на селячеството се дължи най-вече на некадърността и подкупността на политическите водачи в страната и че само една селска организация може да превъзмогне това положение. Те обаче не обясняват причините за ниското качество на политическото ръководство в България и били разделени по въпроса каква дейност трябва да предприеме собствената им организация. Това не представлявало спънка по време на борбата срещу десятъка, когато земеделските водачи лесно организирали селяните за политически акции. Но освен искането, правителството да подаде оставка и да се облекчи положението на най-засегнатите от проблемите на селото, те не предлагат трайни алтернативи на съществуващия обществен, политически и стопански строй в страната. Дори победата на застъпниците за политически акции на Третия конгрес не довежда до формиране на конкретна земеделска критика на обществото или до формиране на конкретна земеделска програма за бъдеще. Тъй като БЗНС се включва в политическите борби, какви обещания ще дават неговите кандидати? Населението изпитвало продължително бремето на тежките данъци и липсата на кредит, но правителствата на Каравелов и Данев, които поемат властта след режима на Ивапчов—Радославов, облекчават това положение, макар да не разрешават всички проблеми. Нещо повече, добрите реколти и настъпилият временен стопански разцвет намаляват чувството за неотложност, което преобладавало по време на борбата срещу десятъка.

Липсата на „уставен мит", който можел да запази поддръжката на бившите последователи на БЗНС, довежда до намаляване на неговите членове, до невъзможност да събира средства и до изборни поражения.

В изборите за 12-то народно събрание, които се състояли през февруари 1902 година, Управителният съвет на Съюза успява да устрои само една агитационна обиколка за Забунов. Броят на успелите да се изберат кандидати, подкрепени от Съюза, намалява от 23 на 14 и мнозинството от тези щом биват избрани, отново се намират в други партии. В изборите за 13-то народно събрание, станали през октомври 1903 година, правителството на генерал Рачо Петров предприема успешни мерки за сплашване избирателите и опозиционните кандидати. Освен това, хроническата болест на Съюза, а именно проникването в дружбите на поддръжници на различни партии, отново засвидетелствува липсата на строги организационни връзки, и дисциплина вред членовете. Нито един кандидат на БЗНС не се преизбира в Народното събрание.

На Четвъртия конгрес на Съюза, свикан в Шумен от 5 до 8 октомври 1902 година, Драгиев докладва, че от повече от 400 дружби по време на борбата срещу десятъка, само 40 останали дейни. Забунов, който бил в лошо здраве и изпитвал сериозни финансови затруднения, подава оставка като председател на Съюза. Неговото място заема Драгиев, последният от основателите на Съюза, който продължава да е деен. Предаността на Драгиев към Съюза била под всякакво съмнение. Той произнасял вдъхновени речи, но му липсвала пълна самоувереност и бил прекомерно погълнат от грижи за собствения си престиж. Той не бил и самобитен мислител. С книгата си „Трябва ли да се плаща беглик?", в края на 1902 година, той прави опит да повтори успеха на своята брошура срещу десятъка, но тя не оказва същото влияние. Когато поема ръководството на Съюза, Драгиев настоява седалището му да се премести от Плевен в родната му Стара Загора. „Земледелска защита" и собственото му издание „Справедливост" се сливат и се превръщат в „Земледелско знаме", новият официален орган на БЗНС. Изглеждало като че ли Драгиев обрича Съюза на продължителна изолация.

БЗНС стига до най-големия си упадък на Петия конгрес, който се състоял в Стара Загора, една година по-късно. В доклад пред малкото делегати, Драгиев говорил за почти пълното изчезване на земеделските

дружби. Той охарактеризирал като плачевно финансовото състояние на Съюза, вследствие на което органът му излизал нередовно. Речта на Драгиев наподобявала некролог на организираното земеделско движение. Но БЗНС не изчезва. Той бива спасен от Александър Стамболийски, който е избран за член на редакцията на „Земледелско знаме" на Петия конгрес на Съюза. Двадесет и четири годишният Стамболийски, чиято силна личност и плодовито перо му помагат да стане ефикасен редактор на „Земледелско знаме" (всъщност той става редактор на този вестник през 1906 г.), използува страниците на вестника, за да излага своите нови идеи за аграризма. Той изгражда устав-мит на БЗНС, който допада на селските маси и укрепва всеотдайността на основното ядро на неговите членове. Идеите на Стамболийски проникват бързо в Съюза и довеждат до преизграждане на организацията и създаване на цялостна програма за политически, социални и стопански реформи. Още през 1908 година Тодор Г. Влайков, един от опонентите на БЗНС и деец на Радикалната партия, забелязва, че идеологическият принос на Стамболийски е превърнал Земеделския съюз от една почти изчезваща организация в движение за реформи, което разчита на предаността на огромна и растяща част от селячеството.

ГЛАВА 3

Александър Стамболийски и теорията и практиката на земеделското движение

Сурва, сурва година,
Давай, Боже, да има.

Не земеделци, в Съюз, неверци,
ум в главата, дружби в селата.

Цанко Церковски

Село Славовица се намира на около 32 километра северозападно от Пазарджик. То е център на богат район, където свързаната с отглеждането на зърнени култури и лозя икономика на север се слива с почиващата на тютюнопроизводството икономика на юг. Александър Стоименов Стамболийски е роден на 1 март 1879 г. в колиба на хълм, гледащ към селския мегдан. Понеже Търновската конституция, с която се създава новата държава, е ратифицирана точно 15 дни преди той да се роди, може да се счита, че Стамболийски е дете на нова България. Стоимен Стамболийски не е бил богат селянин, макар че със стотe декара земя, която притежавал, той можел да си осигури сносен живот. Къщата му, която е превърната сега в Дом паметник, е със земен под и три стаи. Едната стая е използвана за спане, другата за тъкане, а третата за кухня. Той не бил популярен в селото си поради разпространеното мнение, че сътрудничил на турските власти преди Освобождението. Понеже посещавал няколко пъти тогавашната турска столица, Стоимен получава семейно име „Стамболийски". Съпругата му умира наскоро след раждането на Александър и той се оженва за вдовица с две деца. Тя не била любяща мащеха, затова детето расте без сърдечност и съчувствие (142). Макар че Александър получава похвали от учителите, родителите са против желанието му да продължи образованието си, предпочитайки той да остане да работи земеделие. Но тъй като нямал желание да остане в къщи, Александър тръгва на своя глава за голямото тогавашно село, сега град Ихтиман, където постъпва в прогимназията, коя-

то завършва успешно и си извоюва право да постъпи в Земеделското училище в Садово. От това училище Стамболийски е изключен заради участие в ученическа демонстрация и се премества в Държавния винарски институт в Плевен, където среща Янко Забунов. Лекциите на Забунов за нуждата от селска организация очароват Стамболийски, а самият Забунов бързо открива способностите на ученика си. Може би Забунов е изпитвал чувство на привързаност към ученика си, чийто живот напомнял неговия. Между тях се установява тясно приятелство и Забунов прави Стамболийски помощник-редактор на уреждането от него списание „Орало". Те продължават да поддържат връзка и след като Стамболийски завършва Лозаро-винарското училище в Плевен през 1898 година и става учител във Вътрен, съседно село на Славовица.

Стамболийски участвува като делегат в Учредителния конгрес на Земеделския съюз, но не играе особена роля в него, поради младостта си. Той не взема дейно участие и в борбата срещу десятъка, която не достигнала големи мащаби в родния му край. Тогава Стамболийски се обезпокоил, че селячеството може да бъде заблудено от обещанията на политическите партии. В първата си статия в „Земеделска защита", озаглавена „Неразумното партизанство с гибелно за селянина", той пише, че единствената цел на политическите партии е да се доберат до властта и че селячеството няма нищо да спечели от участие в партийните борби. „Земеделците — пише той — съставляват земеделското съсловие, което има общи задължения към обществото и също съответни и общи интереси. Следователно и то трябва да види дали те (интересите) не се потъпкват от другите съсловия и в случай, че това става, да вземе нужните мерки (143). Разработката на тези идеи през следващите две десетилетия създават основата на земеделската идеология и програма. Наскоро след появяването на първата статия, Стамболийски пише втора по-обстойна под заглавие „Глас из земеделската среда", в която се разглежда в общи линии стопанският развой на България. Написана във форма на разговор със стария селянин бай Кольо, в нея се критикува стремежът на правителството по-скоро да покаже външната, а не действителната страна на напредъка. Бай

Колко твърди, че манията на водачите в страната за дипломация и за подражаване на чужди нрави е създала огромна армия от чиновници, които служат само да докарат селячеството до просешка тояга. Стамболийски изтъква, че правителството трябва да съсредоточи усилията си върху стопанския развой, защото без стопански напредък не е възможно да има други успехи.

През 1900 година Стамболийски се оженва за Милена Даскалова, която също била учителка във Ветрен. Нейната зестра му помага да замине за Хале, където през септември 1901 година се записва във Факултета по агрономия. По време на престоя си в университета, Стамболийски посвещава повечето от времето си в изучаване на немски език, който той не смогва да научи добре, и в четене на политически и философски съчинения. Той имал намерение да се прехвърли в Мюнхен, но поради недохранване и липса на отопление в квартирата, се разболява от туберколоза и през февруари 1902 година се завръща в България. Заедно с Милена, той се премества в едно малко родопско село. В този изолиран кът, прилагайки традиционните селски лечебни средства, той се храни със сирене, кисело мляко и суроватка, прави гимнастика и практикува дълбоко дишане. Това лекуване се оказва успешно и през есента Стамболийски е напълно здрав. Снимките, направени след това, показват, че по време на това лечение започва да се разширява гръдният му кош, който става негова особеност през следващите години. Преди да напусне Германия, Стамболийски започнал обширна монография върху аспектите на стопанския развой на България. Той завършва тази монография в Хале и я изпраща на Забунов, който я обнародва под форма на серия статии в „Земледелска защита". Там се разглеждат две групи функционери — селски и градски и духовенството и тяхната роля в насърчаване и спъване на стопанския напредък. Стамболийски обвинява тези функционери, че не използват властта си да подобрят местния транспорт, просветата и общественото здравеопазване. За нещастие, продължава той, тези длъжности не се заемат от честни и способни лица най-вече поради „невежеството на народа и безпринципността на неговите водители". Стамболийски изразява надежда, че засилването на БЗНС скоро ще доведе до избиране на

негови членове на тези постове (144). Отношението на Стамболийски към духовенството отразява влиянието на Ренан, чиито трудове чел по това време. Той пише, че макар църквата да е играела положителна роля по време на националното възраждане, сега тя задържа развоя на страната. В селата основният грях на свещеника бил, че подкопавал авторитета на учителя и така действувал в полза на лихвари и политикани, които държат селото в стопанско и политическо робство. „Задачата на духовенството, заключава той, е да работи както за небесен, така и за един земен рай. Длъжност е тоже на тези службаши, които са едно бреме за народа, да напуснат досегашния си безплоден живот и да тръгнат в път, който им диктува модерният живот". Като изложение на земеделската доктрина, тази статия била твърде схематична. Стамболийски призовава личността да промени начина си на живот, без да споменава факторите, които я оформят. Той приема, че ако на службашите и свещениците се покаже как да подобрят стопанството, те незабавно ще сторят това. Нещо повече, той не дава да се разбере ясно „какво диктува модерният живот" (145). По аналогия с развоя на социалистическите доктрини, идеите на Стамболийски са по-скоро „утопичен", отколкото „научен аграризъм".

Но научната фаза аграризма наскоро настъпва.

Когато Стамболийски приема длъжността помощник-редактор на „Земледелско знаме" през 1903 година, той се натъква на проблема, свързан с упадъка на БЗНС, напускането на тези, които възразявали срещу участието му в политическите борби и твърдели, че той просто станал още една политическа партия. Стамболийски разработва идеята, че Земеделският съюз е нова обществено-политическа форма, една „съсловна организация", чиято политическа дейност е качествено различна от тази на съществуващите партии. Той за пръв път застъпва тази теза в статия в „Земледелско знаме" през пролетта на 1904 година, а след това я разработва в 18 статии по повод годишнината на Международния аграрен институт в Рим (146). В 1909 година, след като задълбочава и усъвършенствува идеите си и ги изпробва, подлагайки ги на „тежко изпитание" в селските организации, Стамболийски обнародва „Политически партии или съсловни организации",

труд, който представлява систематизирано изложение на нов „устав-мит" на земеделското движение.

Стамболийски застъпва „научни" идеи в същия смисъл, в който ги застъпва Маркс. Той бил материалист въз основа на идеите и теориите за човека и обществото, както те били отразени в тогавашния етап в развитието на естествените и социални науки. Макар че използуваните от него източници могат трудно да се установят, с точност може да се каже, че, общо взето, той е бил дарвинист, считащ конфликтите, съперничеството и борбите за нещо естествено и водещи до заместване на по-нисшите форми с по-висши. Схващането му, че човешкото общество се е развило на етапи: дивачество, варварство и цивилизация, като всеки етап се характеризирал с особена форма на производство, е взето от американския антрополог Луис Хенри Морган, чиято книга „Древно общество" била обнародвана в български превод през 1897 година. Идеята, че инстинктите определят човешкото поведение и че частната собственост се основава на инстинкт, може да се намери в труда на Уйлям Джеймс „Принципи на психологията" и в четвъртата глава на „Произхода на видовете" от Чарлз Дарвин, които се издават на български през 1902 и 1896 година (147). Най-важният елемент в схващането на Стамболийски за аграризма — доводът, че условията на модерния живот в България диктуват изместването на политическите партии от корпоративни или съсловни организации, които ще съставят главните професионални формации в страната в системата на функционално представителство, била ланспирана в земеделското движение още от основаването му. Във „Възванието" си Цанко Церковски говори за неспособността на политическите партии да се справят с належащите стопански проблеми и настоява да се създаде независима селска организация като Учителския съюз. На Втория конгрес на Земеделския съюз, Драгиев разграничава „партизанството" от „политиката" и призовава да се поведе нов вид политическа дейност. В навечерието на изборите за 11-то народно събрание в 1901 година, в. „Земеделска защита" прогласява, че БЗНС е започнал „словесна борба в интерес на селячеството, което не се представлява от политическите партии". Новото в разработката, която прави

Стамболийски на тази идея е, че той проучва последиците от подобен развой, които не били разглеждани дотогава и ги включва в по-цялостна теория за историческия развой. Той искал да покаже, че политическите партии са се превърнали в назадничави организации не поради конкретни грешки или под влияние на няколко лоши водачи, но защото техният характер ги е направил негодни за процеса на модернизация и ги противопоставя на напредъка. Той застъпва също довода, че корпоративните, съсловните организации са много по-подходящи за условията на модерния живот и че заместването на политическите партии от тях е следващата неизбежна стъпка в еволюцията на обществото. Въоръжени с идеологията на Стамболийски, земеделците, подобно на социалистите, могли да твърдят, че историята е на тяхна страна.

Стамболийски започва изложението на земеделската доктрина със сравнението на значението на земеделието, което гарантира основните нужди на човечеството, с окаяното положение на селяните. Той твърди, че причините за това несъответствие са политически и се коренят в предисторически времена. Според „Древно общество" на Морган, през първата фаза на човешкия развой, или в ерата на дивачеството, човечеството е живяло от лов и на групи. Имало е твърде малко социални или политически различия, макар че в края на този период започва да се очертава в зачатъчна форма разликата между мъжкия и женския труд. Човешките групи били демократични и равноправни. С опитомяването на растения и животни настъпва нова фаза в историята. Тази фаза, която Морган нарича „варварство", се характеризира със заседнало земеделие, което създава възможност за възникване на частната собственост и да се увеличи общественото разделение. Преди борбата на човека с природните стихии напълно определяла неговото поведение, вид и обществена организация. Сега преобладавала политиката, сиреч борбата между хората.

От този момент икономиката, която е още в пелени в новоградушето се общество престава да бъде главен фактор и отстъпва мястото си на политиката, на която пък, с течение на времето, религията става един от най-важните помощници. Наистина, материалните нужди

нуждите за задоволяване на стомаха преди всичко остават най-силният двигател на човешката природа, но погледнато безкритично, икономиката си остава господар в общественото положение на човека, ала нейната власт може да се уподоби на властта на строго ограничен монарх — „властвува, а не управлява" (148).

Стамболийски смятал, че материалните нужди трябва да бъдат задоволени, но, с увеличаване на производствения капацитет на обществото, тези нужди могат да бъдат задоволени по различен начин или чрез различни форми на обществена организация, тъй като броят на алтернативите нараства успоредно с увеличението на богатството на обществото. Формата на политическата и обществената организация, преобладаваща в даден период без оглед дали се основава на робство, крепостничество или свободно земеделие, се определя не от икономиката, но от групата, която контролира средствата за власт. „Военното съсловие" бе — пише Стамболийски, — което използва своята сила, за да разшири контрола си над останалото население и да гарантира за себе си основните източници на богатство. Това узурпиране се утвърждава като военнобюрократична власт, която с течение на времето се превръща в абсолютна държава. В обществото се налагат светска и църковна аристокрация, издържащи се от данъци, модерната форма на воснен налог, който плаща народът. Стамболийски вярвал, че в историята настъпва повратна точка, когато идеите за граждански и политически права, които възникват в резултат на конфликта между монарха и аристокрацията, църквата и държавата, започват да проникват в новите социални групи, проявили се вследствие на научния и стопански напредък през 17 и 18 в. Новите социални групи възприемат тези идеи и ги насочват срещу традиционния обществен ред. Постепенно цялото население се включва в борбата за заместване на абсолютната монархия с правителство, което да гарантира гражданските и политическите права. Този процес настъпва най-напред в Англия, най-напредналата страна в Европа, и скоро се разпространява във Франция, където старият режим имал по-здрави позиции. Френската революция прозвучала навсякъде като погребален звън за абсолютизма. Под нейно влияние револю-

ционни движения разпалват стремежа за национална независимост и създаване на нов обществен ред във всички части на Европа. В България революционни герои като Георги Раковски, Васил Левски, Христо Ботев и други повеждат борба срещу турското иго, а същевременно цялото население дейно или пасивно поддържа борбата за свобода.

Организирането на хората в групи за създаване на нов политически ред, тяхното единство, характерно по време на борбата им срещу абсолютизма, се разпада. Три тенденции — консервативна, либерална и демократическа се появяват и въплъщават в политически партии. Консервативните партии, съставени от остатъците на стария режим, се борят да предотвратят разширяването на гражданските и политическите права. Либералните партии, оръдие на средното съсловие, прегръщат каузата на свободата в личния и стопанския живот. Селяните, дребните занаятчии и работниците се включват в демократични партии, стремящи се към поравноправно разпределение на богатството и пълно равноправие. Точната форма и темпо на борба между тези партии зависи от степента на тяхното влияние и развой. Обаче техният конфликт бил жизнен и устойчив и имал за краен резултат постигане на конституционно правителство и същевременно гражданско равноправие.

България била сцена на такава борба по време на князуването на Батенберг. Голямата либерална партия събира средното съсловие, селяните, занаятчиите и работниците в името на борбата срещу самовластническите амбиции на Александър Батенберг и гарантира облагите от напредничавата Търновска конституция. Ограничената монархия, конституционното правителство и гражданските и човешките права били, според Стамболийски, големи постижения на борбата между политическите партии. Но историята не стои на едно място. За да поддържа постиженията с победата над абсолютизма, конституционната държава трябва да предприеме политически и стопански реформи. В областта на политиката, тя трябва да приспособи инструментите на властта — полицията, съдебните органи и военните към принципите на конституционното правителство. Централен елемент в този процес е разоръжа-

ването, което трябва да бъде двояко — да се използува за унищожаване на милитаризма и империализма, на които абсолютната държава се крепи, и да се освободят необходимите източници за стопански развой. В икономиката, новата държава трябва да подобри човешките си ресурси като поеме функциите, свързани с всеобщото образование и обществено здравеопазване. Тя също така трябва пряко да помогне за стопанския растеж, като въведе подходяща данъчна и финансова система, изгради транспортна и съобщителна мрежа, поеме почини за създаване на рентабилни предприятия и насърчи разумното използване на народните богатства. Стамболийски бил убеден, че политическите партии не могат да осъществяват такава икономическа програма и поради това те не могат да извършат и политически реформи. Той смятал, че възникването на икономическата политика като нов център в националния живот създава непреодолими проблеми за политическите партии. Конституционната борба създава висококвалифициран човек — професионален политик. Водителите на политическите партии произлизат от същата ограничена социална база. Те са членове на интелигенцията — адвокати, професори, стопански дейци или журналисти, които имат опит в политическия живот. Така един адвокат с демократически възгледи може честно, дори героически да се застъпи за политическите стремежи на огромното мнозинство от селяните, работниците и занаятчиите, но неговите стопански интереси нямат нищо общо с тях.

Това било ключът на Стамболийски за определяне на диагнозата на съвременното общество. В епоха, в която хората все по-ясно съзнавали същността на стопанската политика, имало опасност стопанските интереси на различните професионални групи или съсловия да се наложат в политическия живот. Стамболийски определял като съсловие група от хора, имащи една и съща професия и общи стопански интереси. Той вярвал, че основните съсловия в България са земеделското, занаятчийското, съсловието на наемните работници, на предприемачите, търговското и чиновническото, макар да пише, че колкото една икономика е по-развита, толкова повече съсловия се създават. Тези съсловия не само се различават, но имат противоположни

стопански интереси. Селяните и работниците могат да се обединят в стремежа си да имат еднакви граждански и политически права, обаче селяните желаят да продават на по-висока цена добитите от тях зърнени храни и да купуват на по-ниски цени индустриалните стоки, докато работниците — обратното. Банкерите желаят по-високи лихви, а предприемачите — по-ниски лихви. Офицерите желаят повече войници и оръжия, а селяните желаят повече земеделски оръжия и по-малко данъци. Стамболийски твърдял, че идеалното разрешение на въпроса би било стопанските различия да станат обект на открити политически дебати. Всяко съсловие трябва да се бори за стопанските си интереси и в резултат на тази борба ще се очертае най-добрият курс за стопанския развой на България.

Обаче такова нещо не настъпва. Изправени пред опасността да загубят някои слоеве от своите избиратели, водачите на политическите партии отбягват да формират ясно стопанската си политика. Намирайки убежище в доктрината за ненамеса на държавата в стопанския живот, те отказват да поведат и дори да позволят открити дебати относно главните стопански задачи. При все че тази система способствува да се разрасне до известна степен стопанския живот, тя коства на обществото твърде много. Стопанският либерализъм създава условия малко хора да натрупат големи богатства и довежда до експлоатация на трудещите се, същевременно пренебрегвайки възможността на държавата като двигател на стопанския растеж. Нещо по-лошо, политическите партии се стремят да откъснат народа от стопанските му грижи като поощряват омраза към съседите на страната. Така те създават чувство за национално единство за сметка на влошаване на международните отношения и зараждане на милитаристична треска (149). Понеже политическите партии не могат повече да се застъпват за истинските интереси на хората, които твърдят, че представляват, те констатират, че става все по-трудно да управляват с демократически средства. Загубили чувство за мисията си, те започват да подкопават самата конституционна основа, сиреч — най-великото им дело.

Стамболийски пише, че най-важният факт в съвременната история е отвръщането на партиите от наро-

да и „позорният им компромис" с остатъците на стария режим — монархията. Този компромис превръща всички партии в „дворцови партии". В замяна на правото да ядат на държавната трапеза, те позволяват на монарха да разшири личната си власт над държавата и да преследва свои собствени цели във външната политика. Според Стамболийски, това не само спъва стопанския напредък, но подкопава извоюваните вече свободи. Вместо да развиват политическия живот в страната, съобразно принципите на народовластието, партиите и съюзниците им в лицето на монарха управляват с измама и заплашвания. Вместо да се борят срещу милитаризма и империализма, те го поощряват и насъскват народа да мрази съседите си. Вместо да увеличат разцвета на страната, партиите прахосват ценни източници с поддържане на безполезен политически и военен бюрократизъм. Дворецът, чиновниците, офицерите и професионалните политици монополизират държавната власт и я използват за задоволяване на собствените си интереси. Селяните, работниците и занаятчиите, откъснати още повече от политическата власт, били сведени до нивото на товарни животни за новите привилегировани класи. Рецептата на Стамболийски за разрешаване на това положение била да се заменят политическите партии от групи, по-подходящи за новите условия. Тъй като основната грижа на обществото е от стопански характер, новите организации трябва да отразят стопанските стремежи на своите привърженици. За него изглеждало очевидно, че партиите трябва да отстъпят своите позиции на организираните икономически групи, на съответните организации, възникнали от главните професионални групи в страната. Стамболийски считал, че съсловните организации са започнали да се разрастват бързо. Режимът на политическите партии с лошото си стопанско ръководство вече е посял семената на собственото си унищожение. При проучването си на съвременното общество, Стамболийски забелязва, че наемните работници в България създали значително профсъюзно движение и посредством Социалдемократическата партия започнали да упражняват политическо влияние. Занаятчиите в България започнали да съживяват дълго време пасивните занаятчийски сдружения. В земеделието, се-

ляните спонтанно създавали кооперативни организации, за да се борят срещу лошото си положение. Отначало кооперациите на селяните, занаятчиите и насмите работници били създадени за поощряване благосъстоянието на членовете им. Сега кооператорите осъзнали факта, че за да постигнат и най-малките резултати, те трябва да разполагат с политическа власт. Съществуването на социалдемократически партии и БЗНС било указание, че нараства осъзнаването на работниците и селяните (150).

За Стамболийски превръщането на тези и други недоразвити организации в истински съсловни организации, представляващи техните членове в политическия и стопанския живот, съставлява следващата фаза на еволюцията. Един икономически парламент, в който всички професионални групи да бъдат представени съобразно броя на членовете си, би създал възможност да се пристъпи открито към разрешаване на стопанските проблеми и ресурсите на страната да се насочват съгласно смислена програма за стопански развой, програма, с която облагите и бремето да са разпределени по-равномерно. Стамболийски пише, че евентуалю развоят на съсловните организации може да надхвърли националните граници. Такъв бил случаят със социалистите, а БЗНС не бил единствената земеделска организация в Европа. Датският селски съюз създал мощно кооперативно движение, което имало няколко депутати в парламента. В Германия Бундер Ландвирте (Съюз на селските стопани), основан през 1892 година, има 300 хиляди члена. В Австро-Унгария били основани чехски, немски, унгарски, полски и хърватски селски организации. Стамболийски се надявал, че основаният през 1905 година Международен земеделски институт в Рим за размяна на информация между различните земеделски организации ще стане ядрото на „Зеления интернационал", който да насърчава международното стопанско сътрудничество и международния мир. Такъв бил неговият отговор на онези дейци в земеделското движение, които се противопоставяли на участието на БЗНС в политическите борби. Земеделският съюз не бил обикновена политическа партия, а просветно-стопанска организация, която участвувала в политическия живот, за да се застъпва за по-

ва, по-напреднала форма на обществена система. Неговата просветна и стопанска дейност трябвало да се насочи към подготовка на селячеството да разшири ролята си в цялостния живот на нацията, така че да не се откъсне от политическите борби. По-късно Стамболийски обобщава различията между политическите партии и БЗНС. Първо, те се различават по своя състав. Докато БЗНС е съставен от лица, чиито интереси са свързани със земеделието, в партиите членуват представители на всички обществени слоеве, превръщайки ги в „политическа Вавилонска кула". Това от своя страна води до различия във възможностите им. БЗНС може да бъде динамичен и последователен, докато партиите трябва да търсят компромис между различните групи, които ги поддържат. Нещо повече, БЗНС води селячеството, а партиите се намират в ръцете на професионалните политици. По отношение на методите, БЗНС се стреми да създаде основа за истинско народовластие, като се застъпва за просветата и кооперативното движение и се противопоставя на личния режим на княза, а партиите разчитат на княза да ги държи на власт. Най-после БЗНС не се стреми към властта заради самата власт, но за да преобрази стопаната, като създаде истинско конституционно правителство и като съдействува за създаване на условия за политически и стопански напредък.

Тъй като под ръководството на Стамболийски БЗНС започва да засилва влиянието си, неговите опоненти се стремят да оборят идеите му. Стамболийски застъпва принципите си чрез „Земледелско знаме" и в книгата „Политически партии или съсловни организации?" Едно често пъти повдигаю възражение било това, че БЗНС, като се стремял да бъде чисто селска организация, се противопоставя на интелигенцията, на най-квалифицираните и образовани хора в България, поради което не можел да се надява да управлява ефикасно (151). Стамболийски признава, че има малко представители на интелигенцията в БЗНС, но твърди че опитността и образоваността не са единствените необходими качества на едно прозорливо ръководство. За селяните било много по-важно водачите им да имат същите интереси като тях. Той твърди, че англичаните, немците и американците са, без съмнение, едни от най-

образованите народи, но образованието не пречи на англичаните да експлоатират колониите си, на немците да се държат варварски в Африка и на американците да потискат своите негри. И в миналото големият опит и образованост не са задържали някои от българската интелигенция от използуване на земеделските дружби за свои собствени цели. Да се позволи на хора, които нямат общи интереси със селячеството да застанат начело на БЗНС, значи да се създаде възможност за разцепление и партизанство, които тровят политическите партии. Стамболийски отбелязва, че с течение на времето, като се разшири образованието вред селячеството, дейците на БЗНС ще натрупат политически опит и БЗНС ще създаде своя собствена интелигенция. Стамболийски с готовност отговаря на твърдението, че в икономически парламент, избран въз основа на принципа един избирател—един глас, интересите на по-малобройните съсловия, като тези на търговците и предприемачите, няма да бъдат представени задоволително. Той твърди, че първо тези малобройни съсловия могат да образуват съюзи, за да увеличат броя на избирателите си и отбелязва, че имало такова положение след Първата световна война, когато старите партии се били съединили в блок срещу БЗНС и комунистическата партия. Стамболийски твърди също, че опасността, мнозинството да потиска малцинството, винаги е съществувала при демокрацията и че ако настъпи такова положение, то все пак е за предпочитане пред потисничеството на мнозинството от малцинството. Най-после, говорейки като практичен политик, а не като философ, той заявява че земеделските водачи са достатъчно разумни, за да разберат, че селячеството няма да преуспява за дълго, ако експлоатира други съсловия. БНЗС не се стреми да потъпква интересите на другите, но да извоюва за селяните влиянието, което им се полага по право. Нещо повече, в обществото, което се стреми към стопански напредък, всички производителни съсловия могат да очакват облаги. Социалистите в България твърдят, че в съсловната теория на Стамболийски се пренебрегва класовата борба и факта, че селячеството е разделено на богати, средни и бедни слоеве не може да има общи интереси. Стамболийски отговаря първо като поставя под съмнение

валидността на идеята за „класовата борба" като средство за анализиране на съвременния социален и политически живот и, второ, с твърдението, че враждите между професионалните групи са много по-важни в съвременното общество, отколкото враждите между класите. Докато марксистите опростяват структурата на обществото до положение, при което буржоазията и пролетарията са изправени един срещу други на барикадите, Стамболийски е на мнение, че обществото е станало по-сложно. С развоя на обществото интересите на отделните групи стават по-разнообразни и затова са необходими повече съсловни организации да представят всяка група. На твърдението на марксистите, че всред българските селяни се разгаряла класова борба, Стамболийски отговаря, че в страната има 618 земевладелци, всеки един от които притежава над хиляда декара земя (това се равнява на четири на сто от обработваемата земя в България) и че 546,560 селяни притежават по-малко от хиляда декара земя. Дори ако е имало сериозен общ конфликт между интересите на богатите и бедните селяни, нещо, което в никакъв случай той не искал да приеме, селячеството в България било едносъставно. Стамболийски също изтъква, че социалистическите партии в България, които фарисейски се провикват, че липсвало единство в земеделското съсловие, се ръководят от адвокати, учители и други интелигенти и язвително изразява надежда, че пролетариатът ще последва примера на селячеството и ще създаде свои собствени водачи (152).

По въпроса за отношенията между съсловията, особено между земеделското съсловие и пролетарията, Стамболийски разработва идеята за подобни и противни интереси. Докато селяните и работниците са разделени по въпроси свързани с икономическата политика, има други, по които те могат да се обединят или поне да сътрудничат. И двете страни имат интерес да се поддържа мира, да се намалят военните разходи и да се ограничи властта на княза. В 1911 година, в Петото велико народно събрание Стамболийски застава начело на коалиция от земеделци и социалисти в името на такава програма. И точно по тези съображения след Първата световна война той се обръща първо към комунисти и социалисти като към потенциални партньо-

ри в коалиционното правителство. Макар Стамболийски да е водил често полемика със социалистическите партии, той никога не е направил систематическа критика на марксизма от гледна точка на аграризма. Ако той беше проучил мъглявите доводи на теоретиците-марксисти, за да установи мястото на селячеството в техните анализи на обществото и беше жив да види Ленинювия работническо-селски съюз, жертва при смазването от Сталин на руското селячество, той безсъмнено би се придържал още по-твърдо към собственото си разбиране за характера на обществените промени. Критиката, която Стамболийски прави на политическите партии, както и предричанията, че те ще бъдат изместени от съсловните организации представляват същността на идеологията на Стамболийски така, както той я разработва най-напред в „Земледелско знаме" от 1904 до 1906 година. Когато в 1909 година обнародва „Политически партии или съсловни организации?", той добавя нов елемент, а именно твърдението, че човешкото поведение се определя от инстинктите за самозапазване, за продължение на рода и за самонахрана. Той твърди, че в човешкото общество тези три инстинкта намират своя израз съответно в държавните институции, в семейството и в частната собственост, че тези институции може да имат множество различни форми и че без тях няма общество. Тъй като презираните от него политически партии не се застъпват за премахване на държавата, семейството или частната собственост, може да се предположи че Стамболийски избира това оръжие, за да го използува срещу социалистите. Всъщност, освен в „Политически партии или съсловни организации?" той рядко споменава въпроса за трите инстинкта, освен когато порицава марксистите, тъй като те искат да премахнат частната собственост. Докато е бил жив Стамболийски, на теорията за трите инстинкта не се е наблягало много. Тогава главните неприятели на БЗНС не били социалистите, а старите партии, цар Фердинанд и цар Борис. След Втората световна война, когато комунистите предприемат репресии срещу БЗНС, тази теория се съживява и ѝ се отдава първостепенно място в идеологическите декларации на Съюза (153).

Какво е считал Стамболийски за съсловни стреме-

жи на българското селячество и каква е била неговата програма за развой на българското общество? Той вярвал, че дребното земевладение не е обречено на заместване от едро механизирано земеделие. По този въпрос той посочва изказване на Едуард Бернщайн относно жизнеспособността на германските дребни земеделски стопанства. Обаче Стамболийски не счита, че дребното селско стопанство трябва да остане назадничаво и непроизводително, тъй като съществуват различни средства да се увеличи благосъстоянието на дребните селски стопани. Например растежът на кооперативното движение ще позволи да се механизира дребното селско стопанство, без да се жертвува индивидуалния му характер. Правителството също така може да насърчи селяните да превъзмогнат изостаналостта си като облекчи данъчното бреме, осигури евтин кредит и разшири образованието в селските райони. Стамболийски предлага да се увеличат държавните разходи за подобряване на социалните условия на селяните и същевременно настоява да се намали данъчното бреме. С това той не си противоречи, тъй като бил убеден, че при съществуващия режим селяните са облагани с големи данъци, за да поддържат една покварена и опартизанена бюрокрация и една чудовищна по размери военна каста, които не допринасяли нищо за благото на народа. Стамболийски се застъпвал за преразпределяне на данъчното бреме, по-конкретно за прогресивно-подоходния данък, който да замести съществуващия поземлен данък, и отпускане на средства от държавните приходи, предназначени за административното и военно ведомства, за програми за разширяване на кооперациите, просветата, съобщителните средства и други проекти, необходими за стопански развой. Програмата на Стамболийски за преразпределение на националните ресурси в България са особено интересни в светлината на последвалите я теории за модернизация. Още с откриването от Александър Гершеркорн на „тайната" на руския модел за индустриализация, у социолозите се забелязва тенденция да приемат, че от селяните трябва да се изтръгват пари, за да се натрупат средства за инвестиции, необходими за индустриализация на страната. Самият Гершеркорн пряко отдава неуспеха на България да се индустриализира на факта, че

нейното правителство е по-демократично от руското и му липсвали органите на самодържавието, които били необходими, за да бъдат изтръгнати достатъчно средства от селяните. Като коректив на това гледище трябва да се вземе предвид, че никога не е било лесно да се избира между разцвет на земеделието и индустриализацията. Както в Русия, така и в България разходите за военни или свързани с военни цели разходи възлизали приблизително на една трета от бюджета им в мирно време. Ако поддържането на статута за Русия като велика сила било политически и психологически необходимо за нейния режим, тогава можем да приемем нейните военни разходи като нещо дадено и да допуснем, че тя няма друг избор, освен да изстисква още повече селяните си, за да натрупа капитал за индустриализация. Но България не била велика сила и трудно било да се съзре имало ли е изобщо полза за страната от големите военни разходи. Според Стамболийски, истинският избор на България лежи не между благоденствие на селяните и индустриализация, но между индустриализация и една агресивна външна политика със съпровождащото я засилване на въоръжените сили. Той поддържал дори преди Балканските войни, че повечето от военните разходи в България били безполезни и е могло да бъдат изоставени. Накратко, селяните не били враждебно настроени срещу индустриализация, твърдял Стамболийски, но само срещу индустриализация, която трябвало да се осъществи за сметка на понижаване на жизненото им равнище. Стамболийски считал, че основните стремежи на земеделското съсловие трябва да се изразят в прехвърляне на ресурсите в България от военното ведомство към програмите за стопански развой.

В „Политически партии или съсловни организации?" Стамболийски застъпва становището, че простото изразяване на нови идеи не е достатъчно за превръщането им в действителност. Степента на техния успех зависи от силите, желаещи и годни да се борят за тях. Между 1903 и 1908 година той работи усърдно да съживи БЗНС, да насочи неговия развой съобразно идеята за съсловна организация. През тези години почти всеки брой на „Земеделско знаме" съдържа поне една негова статия, подписвана с псевдоними като Стам-

бол, Сандо, Сан дут, А. С. и други, в която излага идеите си за аграризма или, изхождайки от тези идеи, разглежда текущи проблеми.

Упадъкът на Земеделския съюз след борбата срещу десятъка и отдръпването на повечето от първоначалните му дейци, създава възможности за по-млади хора, предани на земеделската идея. Стамболийски, разбира се, е един от тях и когато го назначават за член на редакцията на „Земледелско знаме", той се събира с двама други такива дейци — Марко Турлаков и Александър Димитров. Турлаков, който впоследствие ще оспори водачеството на Стамболийски в БЗНС, бил близък приятел на Драгиев. Той бил учител в Стара Загора от 1890 година и изучавал право в Софийския университет, което завършва през 1910 година. Освен с другата си дейност в БЗНС, той става нетов специалист по въпросите на данъчната система и финансите. Александър Димитров е бил 21-годишен учител в село Горна Козница, Кюстендилско, когато за пръв път прочита „Възванието" на Цанко Церковски в „Земледелска защита". Той кореспондира със Забунов и образува множество земеделски дружби в околията си. Въз основа на пламенните му статии, които печатал от време на време в съюзния вестник, и на успеха му като организатор, Ал. Димитров бива избран в Управителния съвет на БЗНС на Четвъртия конгрес и поканен да стане член на редакцията на „Земледелско знаме". Той толкова много се отдава на организиране на местни дружби, че получава прякор „Апостол на аграризма".

Стамболийски, Турлаков и Димитров действували с Драгиев да преустроят организационната структура и програмата на БЗНС, за да ги съгласуват с новата му идеология. Те започват от селските дружби. На Петия конгрес на Съюза, състоял се след пълния провал на селската организация в изборите за Тринайсето народно събрание, Драгиев, Стамболийски и Димитров представят „Правилник за участието на БЗНС в законодателните избори", който бива включен към устава на Съюза. Правилникът съдържа 26 члена, отнасящи се до определянето на земеделските кандидати, воденето на предизборните кампании и задълженията на кандидатите и на избраните земеделски народни представи-

тели. В член първи на този правилник се казва недвусмислено следното: „Българският земеделски народен съюз взема винаги участие в законодателните избори самостоятелно във всички околии, където има дружби". На втората неделя след насрочването на изборите, от всички селски дружби се изисква да пратят представители (един на всеки десет члена) на околийско събрание за избиране на кандидати. На Управителния съвет на Съюза се дава право да отхвърли всеки от кандидатите, избрани от тези събрания, и да назначи по един кандидат от всяка околия, ако по негово разбиране това отговаря на интересите на Съюза. За да не позволи на привържениците на политически партии да получават съюзна подкрепа, на околийските събрания и на управителния съвет се забранява да избират за кандидат лице, което не е било член на БЗНС поне две години. На Тринайсетия конгрес на Съюза, състоял се през 1911 година, това правило се подсилва с решение, според което всеки кандидат за депутат в Народното събрание трябва да е бил най-малко пет години член на Съюза, за околийски съветник — четири години и за местни органи — три години. Преди да получат подкрепата на БЗНС, всички кандидати за народни представители трябва да подпишат декларация, която ги обвързва да поддържат Съюза, ако бъдат избрани, и след всяка сесия на Народното събрание да докладват за дейността му и за собственото си държание в него на околийски събрания на сдружените земеделци. Народен представител, който не стори това или който по мнението на дружбените членове не е подкрепил Съюза, трябва да бъде изключен. По време на предизборната кампания дружбите трябва да осигурят агитатори в техните избирателни райони и да довеждат групово до избирателните пунктове всички избиратели — членове на БЗНС. По време на агитацията, земеделците трябва да „избягват скандали" и на земеделските кандидати се забранява да си служат с лъжливи обещания и да угощават или черпят избирателите. На Петия конгрес се взема решение да се създаде библиотека на Земеделския съюз, която да публикува материали от агитационен характер и да ги предоставя на дружбите на достъпни цени.

Следващият годишен конгрес на Съюза се състоял

във Варна от 8 до 10 ноември 1904 година. На него се взема решение да се установи категорията „редовна дружба", която единствена трябва да има право да изпраща делегати на съюзните конгреси. За да достигне такъв статут, дадена дружба трябва да събира членски внос от членовете си и да изпраща определена сума в касата на Съюза (членския внос е бил един лев годишно, от който 60 стотинки се отделяли за Управителния съвет) и в зависимост от броя на членовете си да абонира съответно число от тях за „Земледелско знаме". Дружби, състоящи се от 10 до 20 члена, се задължавали да записват пет абоната, от 20 до 30 члена — осем абоната и тези с повече от 30 члена — най-малко десет абоната. Членовете на Управителния съвет на Съюза се увеличават от 16 на 30 с надежда, че те ще играят по-дейна роля в организирането на дружбите. На този конгрес Стамболийски за пръв път бива избран за член на Управителния съвет, а на първото му заседание е избран за член на постоянното присъствие и негов подпредседател. На този конгрес Цанко Церковски подновява членството си в Съюза. В слово, което произнася пред делегатите, той съобщава, че е възприел идеята за необходимостта БЗНС да участва в политическите борби и поддържа тази политика до смъртта си в 1926 година.

Разпространяването на земеделските идеи и прилагането на одобрените от конгреса реформи протичат бавно, но с видим успех. През 1905 година „Земледелско знаме" съобщава, че са създадени 27 нови дружби. Променя се и характерът на дружбите. Някои изисквали от членовете си да подписват декларации, с които да обещаят, че няма да влизат в никоя партия. Други изключили свои членове, които продължавали да принадлежат на други партии. Следващото съобщение е пример как бавно БЗНС се превръща в ефикасна политическа организация.

Днес, 14 септември 1905 година, членовете на земледелската дружба в село Саламаново, Преславска околия, се събраха на заседание по разискване въпроса за изключване секретаря на дружбата Дочо Йорданов и членовете: Антон Мокров, Васил Тодоров, Марин Желязков и Ар. Макев от същата дружба. След дълги разисквания по въпроса, като се взе в предвид, че действително поменатите членове действували и действуват против интереса на дружбата и са явно агитирали против определените от Преслав-

ската околийска земеделска дружба кандидати за окръжни народни съветници, събранието, съгласно член 32 от устава на Съюза, единогласно реши: да се изключат всичките поменати лица от дружбата като вредители за нея членове.

През същата година подобни мерки се предприемат в четири други дружби, от една от която били изключени 47 члена.

До следващия земеделски конгрес, който се състоял в Търново от 8 до 10 ноември 1905 година, броят на земеделските дружби нараства на 95, 38 от които били редовни. Те внасят в касата на Съюза 4,378.25 лева — сума, която едва достигала да се посрещнат разноските по функционирането на организацията.

През лятото преди Седмия конгрес една неофициална комисия, състояща се от Драгиев, Стамболийски, Димитров, Турлаков и протежето на Драгиев — Станчо Мемчев, започва да разисква по-нататъшното организационно управление на БЗНС. А на самия конгрес те правят няколко предложения, които се включват в съюзния устав. Съгласно новите правила за образуване на дружба се изискват най-малко десет члена. Дружбите се задължават да избират свои ръководители всяка година на 21 ноември, да свикват седмични заседания от септември до април и месечни заседания в останалата част на годината, за да обсъждат дейността на Съюза и въпроси от общ интерес за селяните. Пред дружбите се настоявало да образуват кооперации, да учредяват библиотеки-читални, където да има на разположение земеделска литература и да създават нови дружби в съседни села. Макар че на конгреса се взема решение да се назначи щатен агитатор, който да организира дружби по цялата страна, поради липса на средства това решение не се изпълнява до следващата година, когато Турлаков поема този пост. На Осмия конгрес на Съюза, състоял се в Плевен от 8 до 10 ноември 1906 година, Драгиев докладва, че броят на дружбите е нарастнал на 139. За да се създаде по-голямо единство в Съюза, взема се решение за създаване Фонд за застраховка за живот, в който да участват всички дружби. От дружбите се изисквало да отпускат по един лев годишно за всеки, членуващ в Съюза една година или от по-дълго време. В случай на смърт, семейството на починалия

член получавало 20 стотинки за всекн член на фонда. Осигуровката за живот била само една от „просвет-но-стопанските" фуикции, които изпълнявал БЗНС. От по-голямо значенне била поддръжката, която той оказвал на кооперативното движение. Под уреднничеството на Стамболийски „Земледелско знаме" често обнародва материалн за различни видове кооперации, упътвания как да се основават, примерни устави на кооперативни сдружения и сведения за кооперативни организации в други страни. На Десетия конгрес на БЗНС, състоял се през 1908 година, се взема решение да се създаде „Народеи магазин" като общонационална кооперативна организация, с цел да доставя на членовете на най-износна цена земеделски оръдия, семена, торове и други стопански потреби, да дава упътвания за образуване на разни кооперации и т. н. К. Илиев, дългогодишен съюзен деец, е назначен за директор на „Народен магазин", който започва да издава акции на членовете на БЗНС по десет лева едната. За да не с" допусне богати селяни да установят контрол над магазина, на никое лице не се позволява да притежава повече от десет акции. Макар че Илиев извършва обнколки из страната, за да обясни на селяните същността на „Народен магазин", неговата дейност остава ограничена до 1914 година, когато директор става Райко Даскалов.

За разрастване на БЗНС допринася косвено и правителството, което, макар да било обременено от ог ромен външен дълг, започва да засилва въоръжените сили на страната — мярка, която се финансира с увеличаване на данъците върху солта, захарта, тютюна, алкохола и други необходими за селяните продукти. От 1900 до 1905 годнна с повишаване на тези данъци, държавните приходи се увелнчават годишно от 22,600,000 лева на 43 милиона лева, а до 1911 година достигат до 83,600,000 лева. Нещо повече, добивът на зърнени храни между 1907 и 1909 година бил под средното му равнище, в резултат на което земите на голям брой селяни попадат в ръцете на държавната Земеделска банка и на разни лихварн. Тъкмо по това време БЗНС се намира в такова финансово положение, което му позволява да посвети голяма част от енергията си за разшнряване на своята дейност.

На Осмия си конгрес (1906 г.) той решава годишната му дейност да се съобрази с увеличаването на приходите му на 14,670 лева. Само седем хиляди лева от тази сума се използват за агитация. През същата година приходите на Съюза всъщност се увеличават на 22,439.87 лева и е могъл да изразходва 1,200 лева за организационни обиколки из страната. На Деветия конгрес на Съюза, състоял се в Пловдив от 8 до 10 ноември 1907 г., Драгиев докладва, че след последния конгрес броят на дружбите нараства от 139 на 411 и че редовно отчетените членове на дружбите се увеличават от 2,002 на 7,791, а броят на абонатите на „Земледелско знаме" се увеличават през същия период от 705 на 2,630. Няколко седмици преди конгреса, постоянното присъствие изпраща въпросник до всички дружби, изисквайки да впишат в него данни по дейността си през изтеклата година. Такива въпросници попълват и изпращат 214 дружби. От сведенията в тях личи, че общо са били организирани 2,208 селски заседания, 582 събрания в околийските центрове и 108 събрания на председателите на околийските дружби. Създадени били 81 читални и 46 потребителни кооперации. В доклад на Управителния съвет на Съюза се съобщава, че членовете му организирали 407 събрания, на които били произнесени общо 545 речи. Макар тези данни да показват, че малко дружби действували съобразно установените от Седмия конгрес строги изисквания, те дават също така указания, че БЗНС бил в процес да оформи по-дисциплинирани и политически по-осъзнати членове. Съставът на делегатите на Деветия конгрес показал това. Когато Стамболийски произнася встъпителното слово под мото „Смърт на политическите партии!", 237 делегати от 174 редовно отчетени дружби го изслушват. Те представлявали всички земеделски околии в страната, с изключение на Видинска и Врачанска околии. Както повечето осемгодишни здравеняци, и БЗНС, страдал от болки на своя растеж и на Деветия конгрес за пръв път се очертават първите публични признаци за възникване на разногласия между Драгиев и по-младите земеделски деятели. През лятото, предшествувало конгреса, неофициална комисия състояща се от Драгиев, Стамболийски, Турлаков, Димитров и Момчев, разиск-

вала въпроса за преместване седалището на БЗНС от Стара Загора в София. Правителството на Димитър Петков, което властвало в продължение на четири години, било принудено да насрочи нови законодателни избори. Стамболийски застъпвал гледището, че ако седалището на Съюза се премести в София, ще се повдигне престижът на организацията, а ръководителите ѝ ще чувствуват „пулса на политиката". Драгиев, който прекарал целия си живот в Стара Загора, не желаел да се предприеме такава промяна и твърдял, че ако Съюзът премести седалището си, ще се поддаде на изкушението да се свърже с политическите партии. Макар че гледището на Драгнев по въпроса да било отхвърлено в комисията с четири гласа на един, той отказал да приеме това решение и внесъл този въпрос за разискване от конгреса. След „оживени дебати", решението да се премести седалнщето на Съюза се одобрява с 139 на 84 гласа. Драгиев претърпял друго поражение, когато Стамболийски убеждава делегатите на конгреса да се преустрои постоянното присъствие на БЗНС. В миналото този орган се е състоял от председател, подпредседател и секретар-касиер на Съюза, избрани от Управителния съвет. Най-голямо влияние има председателят, какъвто бил Драгиев след оставката на Забунов през 1902 година. Борбата да се смени Драгиев от този пост отслабила Съюза, затова по-младите земеделски дейци решили да премахнат поста. На заседание на конгреса, Стамболийски застъпва гледището, че сегашното положение можело да доведе до „шефство", каквото се проявява в политическите партии, и настоява постоянното присъствие да се състои от редактора на „Земеделско знаме" и помощниците му, от редакторите на съюзните издания и помощниците им и от щатните агитатори на Съюза. Драгиев се противопоставя на това предложение, но то се приема с подавляващо мнозинство. В новия състав на постоянното присъствие влизат Стамболийски, Димитров, Турлаков, Церковски, Драгиев и две по-малко известни личности. Почти по всички въпроси Стамболийски и сътрудниците му можели да разчитат на пълно мнозинство.

Два месеца след Деветия конгрес на БЗНС, 16 януари 1908 г., Стамболовисткият кабинет на Петър Т. Гу-

дев пада. Княз Фердинанд дава властта в ръцете на водача на Демократическата партия Александър Малинов и изборите за Четиринайсето народно събрание се насрочват за 25 май. Вследствие на това, БЗНС има благоприятна възможност в продължение на пет години да се съсредоточи върху вътрешния си развой, свободен от бъркотията, която настъпва по време на изборите за Народно събрание. Земеделските водачи сега започват оживена кампания, посещавайки всички райони в страната, където говорят на селски събрания. В официалната програма на БЗНС, обнародвана в „Земледелско знаме" от 10 май се осъжда всяко правителство, съставено от политически партии, и се подчертават различията между партиите и БЗНС. В нея има и списък на мерките, които БЗНС обещава да поддържа. Той включва искания да се увеличат училищата в селата като поне началният шестгодишният курс е безплатен и задължителен, да се уреди държавна застрахователна служба, да се премахне лихварството, да се намалят косвените данъци и въведе прогресивно-подоходният данък като главен източник на държавните приходи, да се намалят заплатите и пенсиите на чиновниците, да се намали съставът на войската и съкрати срокът на военната служба и да се въведе пропорционална избирателна система.

Таблица 2

Резултати от изборите за Четиринайсето народно събрание, състояли се на 25 май 1908 г.

Партия	Избрани депутати	Гласове	Процент гласове
Демократическа	166	586,352	62.2
БЗНС	23	10,979	11.2
Либерална	5	46,431	4.9
Национална	4	79,530	8.4
Прогресивнолиберална	2	53,631	5.7
Националлиберална	1	37,440	4.0
Радикалдемократическа	0	13,787	1.5
Соцналдемократическа	0	8,101	0.9
Младолиберална	0	6,515	0.7
Независими	2	5,111	0.5
Общо	203	942,907	100.0

В състоялите се избори БЗНС постига големи успехи. В тях той се очертава като най-голямата опозиционна политическа организация в страната, тъй като избира 23 кандидати, за които гласуват над сто хиляди избиратели. Пълните резултати от тези избори са показани на таблица втора (155). Всред избраните земеделски кандидати били Стамболийски, Драгиев, Димитров и Церковски. БЗНС спечелва по три места в Свищов, Никополска и Провадийска околия и по две в Преславска, Севлиевска, Варненска (селска), Ловченска, Новипазарска, Търновска (не в града) и Силистренска околии. Най-голяма поддръжка на Съюза продължило да оказва населението от земеделските райони в северна и североизточна България. Нищо не показва влиянието на идеите на Стамболийски върху развоя на БЗНС по-ясно, отколкото разликата в резултатите от участието на селската организация в изборите за 11-то и 14-то народно събрание.

Когато през 1901 година биват избрани за пръв път земеделски делегати, те били разделени и нямали ясна програма. Някои депутати, избрани с подкрепата на БЗНС, не приемат каквато и да било организация да представя селячеството. Когато Янко Забунов пожелае да застъпи земеделското съсловие по въпроса за данъчната система, той предизвикал острия език на Петко Каравелов да заяви, че членовете на Народното събрание са избрани да представляват целия народ, а не отделна група или район. Каравелов твърдял, че той и други партийни водачи били толкова дълбоко разтревожени от проблемите на селячеството, колкото и който и да било друг в страната. Разбира се, продължил той, „истина е, че има една партия в Европа, зная я аз, която говори за класови интереси, но аз съм възпитан в друга школа, която не допуска това като нравствено-политически принцип“ (156). Забунов и колегите му не възразили на отказа на Каравелов да им даде право да говорят от името на селячеството. Оттогава те не направили особени усилия да се утвърдят като застъпници на селската идея.

Обаче в 1908 година това положение се променя. Още на първото заседание на Народното събрание земеделските депутати отказват да аплодират трон-

ното слово на княз Фердинанд. Преди да бъде прочетен протоколът на второто заседание, Стамболийски става и порицава словото на княза (157). Когато най-после му се дава думата, той заявява, че представителите на селячеството не могат да търпят да се нарушава Конституцията от княза или от партиите. Речта на Стамболийски се прекъсва с викове и гневна размяна на епитети между земеделските и правителствените депутати — явление, което дава тон на парламентарната кариера на сетнешните земеделски избраници. На третата и четвъртата сесия на Народното събрание, Драгиев въвежда депутатите в земеделската доктрина и им разяснява обстойно, че партиите неизбежно трябва да бъдат изместени от нови социално-политически съсловни организации. Земеделските депутати, разбира се, не вярвали, че могат да окажат голямо влияние върху правителствената политика. Убедени, обаче, че времето работи за тях, те си поставили за цел да си изградят колкото е възможно по-голям авторитет, за да го използват в бъдещи избори.

Новият жизнеспособен дух на БЗНС бил показан с пълна сила на Десетия конгрес в София от 8 до 11 ноември 1908 година. Селяни от цялата страна били поканени да отидат в София, за да участват в юбилейния конгрес на Съюза. До следобеда на 8 ноември между осем и десет хиляди души се събрали близо до зала „Нова Америка", най-обширното място тогава за събрания в София. В залата делегати чули речите на Петър Баев, Драгиев и Стамболийски, след което заседанието било прекъснато, за да могат делегатите да участват в парада на победата. Членовете на БЗНС преминали парадно със знамена и духови оркестри по постланата със жълти плочки главна улица на града и се спрели на площада „Цар Освободител" пред Народното събрание, където стоящите до паметника на Александър Втори земеделски водачи ги поздравили. Оттам те преминали покрай университета и се спрели пред паметника на Левски, където отново били произнесени речи и чута музика. Те завършват деня с парад до седалището на БЗНС, откъдето си разотиват. По-късно по този повод Стамболийски пише: „Нека забележим, че това невижда-

по друг път в София земледелско множество навсякъде из улиците и площадите бе предмет на живо любопитство от страна на столичани. По всички улици, прозорци и балкони, от където мина тълпата бяха се стекли на купчини, за да видят представителното тяло на пробудения български народ."

На следващия ден Драгиев докладва, че БЗНС има 1,123 дружби, от които 571 редовни, 459 изпълнили отчасти задълженията си и 93 нередовни. Членският си внос са платили 17,200 души, а за „Земледелско знаме" са били абонирани 5,881 души. Общо приходът на Съюза нараснал годишно с повече от 50 хиляди лева. На този конгрес се решава да се основе „Народен магазин" и да се назначат 12 щатни организатори, които да водят агитация в полза на земеделската организация през летните месеци.

Водителите на БЗНС отправили взори към второто десетилетие на организацията си със значителна увереност, но скоро те се натъкнали на най-голямата задача, пред която били изправени дотогава. Точно както бурната борба срещу десятъка изтръгва Съюза от придържането му към просветно-стопанските искания, така Балканските войни и Първата световна война изпробват привързаността на БЗНС към идеологията на Стамболийски и най-после й дават възможност да превърне България в образцова земеделска държава.

ГЛАВА 4

Земеделският съюз и войните

Ние ще хвърлим ръкавицата на борба с авантюристите, от където и да идат те и ще се помъчим да предпазим България от страшната опасност и ако паднем в тази борба, ще бъдем доволни, че не ще преживеем позора и смъртта на България. Ще бъдем доволни, че поколението, което Вие ще увлечете в тази авантюра сигурно ще Ви даде възмездие, сигурно ще Ви награди строго и справедливо за Вашата главоломна политика (159).

Ал. Стамболийски

В изложението си на земеделското учение Стамболийски пише, че преди растежът на съсловните организации да помогне да се създаде по-висша форма на политически и икономически живот, народът може да очаква управляващите партии да станат още по-зависими от двореца и че съживяването на монархизма се съпровожда от засилването на милитаризма и империализма. Следващото десетилетие потвърждава това негово предвиждане. Четири месеца преди юбилейния конгрес на БЗНС и 17 дни след успешната му кампания в изборите за 14-то народно събрание, превратът на младотурците нарушава деликатното равновесие на силите в Близкия изток и предизвиква събития, които въвличат България в три големи войни. Преди младотурския преврат нито Стамболийски, нито някой друг земеделски водач е отделял достатъчно внимание на външнополитическите въпроси (160). Но от този момент и след като въпросът за ролята на България на Балканския полуостров придобива все по-голямо значение в националната политика, външнополитическите въпроси по необходимост заемат централно място в разискванията на земеделските водители.

За българите и сърбите (и в по-малка степен за гърците) Източният въпрос е преди всичко свързан с бъдещето на Македония. Тази безплодна земя от езера, планини, гори и непроходими мочурища е лишена от естествени, исторически и законни граници. Тя се състои приблизително от земята, граничеща с Охридското и Преспанското езера на запад, Шар планина

на север, Рила и Родопите на североизток, река Места на изток и Егейско море и планините Пинд и Олимп на юг и югозапад. В турско време в нея влизали Солунски, Битолски и Скопски вилаети. Макар да е с ограничени стопански възможности, тя заема жизнено важно стратегическо положение на Балканите, тъй като се прекосява от естествени пътища, свързващи Средна Европа с Беломорието чрез поречията на Морава и Вардара. Завладяването ѝ от българите при цар Симеон (893—927) и цар Иван Асен Втори (1218—1241) и от сърбите при Стефан Душан (1331—1355) създава средновековни царства на Балканския полуостров, върху които много от съвременните национални претенции се основават. Завладяването ѝ от турците през 14 в. създава възможност за следващите нашествия на Сюлеймана. Упадъкът на турската империя през 19 век кара отново Великите сили да разберат стратегическото значение на Македония. Техните опити да господствуват в тази област, пряко или чрез свои сателитни страни на Балканския полуостров, допринася значително за политически усложнения на Балканите. С националното осъзнаване на Балканите, съседите на Македония засилват претенциите си за нея. Българи, сърби и гърци се стремят да освободят „братята" си в Македония и да ги включат в държавите си. Тук няма да правим оценка на относителната стойност на тези претенции, но може да се каже, че никоя от тези претенции не е напълно оправдана и че всяка от тях засяга чувствата на големи части от населението на заинтересованите страни. Местоположението на Македония между Гърция, Черна гора, Сърбия, България, Турция и Албания и ролята ѝ на кръстопът създават условия за образуване на една крайно сложна етнографска мозайка, която никога не е била дешифрирана, за да задоволи всички. Британският граф Х. Р. Уилкинсън, който се е занимавал с обнародвани в продължение на два века етнографски проучвания на областта, пише:

Това е зона, където албански, гръцки, български и сръбски езикови области се събират и отчасти съвпадат и където може да намериш изолирани селища, чиито обитатели говорят влашки и турски. Това е

район, където идеята за национално съзнание, свързана с езика, съществува с може би по-старата идея за общност, осъзнаваща се на религиозно родство. Това е район, където множество влияния от стопански, културен и политически характер, проникващи от различни части на Европа, Азия и Африка, се събират и смесват, но където те не всякога се сливат. Традиционната неспособност на населението от този район да асимилира и да се преобразява може да бъде свързано с физико-географското разнообразие и с ролята на областта като кръстопът между Новия свят северно от Алпите и Стария свят на Източното средиземноморие и Близкия изток.

В 1870 година българите чрез дейността на новоучредената своя екзархия първи поставят под свое влияние големи части от Македония. Български епархии се установяват в Ниш, Пирот, Скопие, Струмица, Велес, Дебър, Охрид, Битоля и Неврокоп и всички те влизат в границите на България, по силата на Сан-Стефанския договор. Въпреки че съгласно Берлинския договор Македония се оставя под пряката власт на Турция, тя продължава да бъде смятана за област с подавляващо българско население от български държавници, които твърдят, че границите на България, съгласно Сан-Стефанския договор, съвпадат с етническите ѝ граници. Разтревожени от присъединяването на Македония към България, сърби и гърци започват да предявяват свои претенции спрямо нея. Сърбите основават в 1886 година дружеството „Свети Сава" за борба срещу Българската екзархия, да разпространява сръбски книги и да основава училища в Македония. В 1894 година в Атина се основава Етнике Етерия, сиреч „Национално дружество" с основна цел да се съпротивлява на „българизирането" на Македония. До края на миналия век гърците изразходват за образованне на населението от „неосвободените земи" много повече, отколкото в собствената си страна. Нещо повече: гърци и сърби се опитват да постигнат разбирателство да не позволят на България да се меси в работите на Македония, но поради кръстосването на претенциите им не успяват да установят сътрудничество по въпроса. Самото население на Македония до-

принася дейно за усложнението на международното мнение по въпросите на родината му. В 1893 година група българи от Македония, начело с учителя Даме Груев и д-р Христо Татарчев, основават Вътрешната македонска революционна организация. Целта на ВМРО била да подготви въоръжено въстание срещу турците и да постигне желаната „Македония за македонците". Макар мнозинството от привържениците на ВМРО, поне в началото, да са се противопоставяли на разделянето на областта и да поддържали идеята за Южнославянска федерация, организацията получава значителна помощ от българи, които смятали, че една автономна Македония неизбежно ще се присъедини към България. Между 1895 и 1903 г., осланяйки се колкото на терор, толкова и на чувството за национална солидарност, ВМРО създава свои органи за организиране на подкрепа от населението. ВМРО учредява своя зачатъчна административна и данъчна мрежа, изпраща въоръжени чети да тормозят турците и непокорните македонци и укрива каси с оръжие за подготвяното голямо въстание. Създадената от ВМРО държава в държавата се разпростира от Македония в България. В първите години на нашия век в България имало най-малко 35 хиляди българи, родени в Македония, 10 хиляди от които се установяват в София. Още по-голям брой българи от Македония и привърженици на ВМРО се подслоняват в България, бягайки от Турция. По това време се смятало, че общият брой на македонските българи в България възлизал на повече от сто хиляди души, от които само в София имало над 20 хиляди души, или близо една трета от столичните жители. Много от тях постъпили в българската войска, където представлявали една трета от офицерския състав, или в държавната администрация, където техният брой бил още по-голям. Обаче много други македонци живеели от ден за ден, разчитайки на благодеянията на наивни граждани. В 1895 година много македонски дружества в България се обединяват във Върховен македонски комитет с цел да организират помощ на ВМРО и да упражняват натиск над правителството да се застъпва за македонската кауза. Те имали свои печатни органи, открито искали средства да купуват оръжие и образували „стрелко-

ви клубове" да обучават членовете си за четническа борба. Те били също така добре представени в Народното събрание и били склонни да упражняват терор срещу малкото политически фигури, които им се противопоставяли. Може би поради опасения, че ще бъдат убити от ВМРО, Фердинанд и неговите генерали въвличат България в безнадеждната Втора балканска (Междусъюзническа) война, вместо да потърсят компромис с Гърция и Сърбия.

Във ВМРО настъпва временно упадък в 1903 година вследствие потушаването от турците на Илинденското въстание (20 юли — 2 август). Но дори и с неуспеха си ВМРО привлича вниманието на международното обществено мнение върху лошото управление на турците. Неспособността на Високата порта да приложи реформи, каквито често и щедро обещавала, продължава да засилва симпатиите към ВМРО. Илинденската криза утихнала в относнтелно спокойния океан. През този период, вниманието на Сърбия било погълнато от Босна и Херцеговина, а на Гърция — от Крит; а Стамболов и неговите приемници предпочитали мирно проникване в Македония пред открито скъсване с Високата порта. При тези условия България постепенно се нагажда към международната система, печелейки признание на новите си граници и новия си княз. Младотурският преврат обаче нарушава равновесието на силите на Балканския полуостров и създава възможност за неприятелите на Високата порта да ловят риба в мътна вода. Княз Фердинанд, който дълго време споделя стремежа към отхвърляне на унизителния турски сюзеренитет, бил един от първите да се възползва от несигурно положение на империята.

На 22 септември — 5 октомври 1908 година, когато Австрия анексира Босна и Херцеговина, той обявява пълната независимост на България и се провъзгласява за цар. Този ход имал както практическо, така и символистично значение, тъй като Фердинанд отказал да компенсира Високата порта за налога, който България трябвало да изплаща като зависима страна. Двете страни се подготвят за война, но в решителния момент руската дипломация уговаря компромис. България плаща 5 милиона лири стерлинги на Турция, от които Русия дава 1,720,000. На 3—16 април 1909 го-

дина Турският парламент признава пълната независимост на България и опасенията от война изчезват (163).

Стамболийски посреща с одобрение пристигналите в София новини за младотурския преврат. Свързвайки го с руската революция от 1905 година, той се зарадвал, защото считал, че отживелият абсолютен монархизъм е разгромен в последните му укрепления. Двете революции, добавил той, укрепват конституционната форма на управление по цяла Европа. Обаче обявяването на Фердинанд за цар, сплотяването на политическите партии зад този ход и войнолюбието на политическите и военните водачи в страната потвърждават убеждението, че съюзът между монарха и политическите партии, за който Стамболийски е писал още през 1904 година, дал своя плод. Срещу облагите на властта, партиите се превръщат в слепи оръдия на политиката на Фердинанд. Стамболийски считал, че управлението в България се е превърнало във военно-монархически режим, чийто символ става новата титла на Фердинанд. Впоследствие той се убеждава, че унищожаването на монархията трябва да бъде непосредствената цел на БЗНС, защото Фердинанд и неговата империалистическа политика ще спъват по-нататъшния обществен и стопански напредък. В годините след обявяването на независимостта влиянието на Фердинанд се засилва както в България, така и на международната сцена и той почти постига своята мечта да господствува над Балканския полуостров. Като го предизвиква и му се противопоставя, Стамболийски става представител на антимонархистичния и антимилитаристичния дух. Изглежда, че сами по себе си личните им срещи, когато България влиза и излиза от Първата световна война, решават съдбата на нацията. Не всички земеделски дейци съзнали овреме значението на хода на Фердинанд. Изразявайки гледището на БЗНС по обявяването на независимостта, Александър Димитров, пише в „Земеделско знаме" следното: „Този акт се посрещна с пълно доволство от целия български народ, защото това сам народът желаеше." Той посочва обаче, че БЗНС не вижда нуждата от промяна на титлата на Фердинанд и добавя предвидливо, че когато Великото народно събрание се

събере за потвърждаване на тази промяна, от него може да бъде поискано да извърши други още по-пагубни промени в Конституцията. Когато се разкрива истинската цена на независимостта, Стамболийски отдръпва БЗНС от всякакво участие в този акт. Той пише, че официалното признаване на фактическата независимост, на която България се е радвала вече, не може да компенсира огромното обезщетение, което трябва да плати, или загубата на привилегированото положение на Българската екзархия в територията на Отоманската империя, благоприятното ѝ положение по отношение отоманските митнически тарифи и достъпа до отоманските пазари. Новата независимост се опорочава от Фердинанд и политическите му лакеи, защото тя може да се използва „да впримчи народовластието в страната в мрежата на някакво си царевластие" (164).

На 15 октомври 1908 година, при откриване на първата редовна сесия на 14-то народно събрание, парламентарната група на БЗНС отказва да аплодира тронното слово на Фердинанд, с което той официално обявява България за независима. Два дни по-късно, когато Народното събрание подновява заседанията си, Стамболийски прочита протест, подписан от земеделските депутати, в който се казва, че събитията от 22 септември са нарушение на Конституцията, особено на онези нейни членове, в които се посочва, че българският държавен глава е „княз" и изисква Велико народно събрание да направи допълнения към Конституцията. Нещо повече, водачите на БЗНС в парламента и в печата продължават да използват думата „княз", когато става дума за Фердинанд, макар че титлата „цар" била одобрена от всички промонархистки партии. Стамболийски изразява републикански чувства още от началото на участието си в земеделския печат. След като Фердинанд се обявява за цар, Стамболийски не пести сили да дискредитира новата независимост, монархическите институции и самия Фердинанд. Вместо да докара истинска независимост на България, пише той, „в прокламацията на Фердинанд всъщност се подчертава нейното робско положение под властта на личния режим и хвърлянето на страната в по-срамно положение и от това на най-дивата афри-

канска провинция, тоест наложиха ѝ пълно опекунство, като предоставиха външните и финансовите ѝ сделки да се разрешават от Русия и Турция" (165).

Когато през април 1909 година коментира контрапреврата в Цариград, Стамболийски изтъква довода, че ако се създаде възможност като тази на младотурците, монархическият институт трябва да се изкорени из основи. Наскоро след това той пише в статия под заглавие „И престъпленията на коронованите глави принасят полза", че най-жестоката кралска династия в историята е Бурбонската, „от която е нашият княз", и продължава: „Трябва да се признае фактът, че властничеството, царуването на бурбоните подготвя почвата и създава републиканското управление в онези страни, в които техният крак е стъпвал (166). Стамболийски многократно е критикуван за невъздържаните си нападки срещу Фердинанд. Но той искрено се е страхувал, че князът, който покварил до такава степен политическите партии, че имал пълен контрол над правителството, и който жадувал да увеличи престижа си посредством големи завоевания, в края на краищата ще въвлече България във война, за да задоволи чудовищната си суета. Словесната невъздържаност на Стамболийски, която го правела уязвим от обвинения в демагогия, се изкупва с точността на преценката му на характера и намеренията на Фердинанд. Според схващането на Стамболийски за историческия развой, главният поддръжник на монархията както в първоначалния период на абсолютната монархия, така и в периода на съвременното ѝ възкресяване била военната каста. Опасявайки се, че Фердинанд ще поеме пътя на военните авантюри, за да укрепи положението си вътре в страната и да се провъзгласи цар не само на България, но и на Балканите, Стамболийски се противопоставя на по-нататъшното увеличаване на армията и на офицерския ѝ състав. Той често посочва данни, за да покаже, че като се изхожда от разходите за военни цели на глава от населението и от числеността на войската и на офицерския състав, България се била превърнала вече в една от най-милитаризираните страни в света. Нещо повече, той твърдял, че числеността на армията трябва да отразява нуждите на една мирна и демократична страна, а не на царска империя.

В речите си в Народното събрание по повод разходите за военни цели в бюджета за 1911 година Стамболийски заявява, че съгласно Конституцията, редовната войска на страната в мирно време трябва да представлява едно на сто от населението, или около 40 хиляди души. Въпреки това, съставът на българската войска възлизал вече на 58 хиляди души и продължавал да расте. В навечерието на Балканската война нейният състав възлизал на 87,150 военослужащи (167). Това положение се влошава още повече с постоянното откъсване на офицерството от останалата част на населението; то се превръщало в елитна каста, убедена, че населението трябва само за да служи на амбициите му. За да промени в обратна посока растящото милитаризиране на българското общество, Стамболийски настоява да се намали незабавно съставът на войската. А за да приобщи отново офицерството към обществото, той предлага да се намалят заплатите и пенсиите на офицерите, да бъдат те съдени от граждански съдилища за престъпления от граждански характер, да няма повече ординарци, да се отстрани прекомерната орнаментация на офицерската униформа и да се демократизират отношенията между офицерите и населението. Стамболийски се застъпва също така министърът на войната всякога да бъде цивилно лице и да се създаде парламентарна комисия, която да контролира разходите на това министерство (168). Изявленията на Стамболийски по различни финансови скандали в Министерството на войната дават повод на група офицери да го извикат на дуел с някои от тях, но спорът се урежда без изстрели.

Разбирайки тясната връзка между империалистическата външна политика и реакционната вътрешна политика на режима, Стамболийски и други земеделски водители се противопоставят на плановете на Фердинанд, военните и правителството относно Македония, Цанко Церковски, например, осъжда патриотарите в страната, които подбуждат национална омраза срещу турците.

България днес току-що стъпва в пътя на своето икономическо развитие и нейните сили днес за днес трябва да бъдат насочени изключително към закрепване на

тоя икономически подем, единствен носител на народното благосъстояние, на политическа и гражданска свобода. Македонстването на нашите патентовани патриоти днес иде наново да отвлича общественото внимание в друга посока и да отклонява производителните сили на страната от правилното им развитие. Един тежък бюджет отново ще легне върху държавната ни хазна и една многохилядна армия, държана на крак, изново ще трябва да се поддържа (169).

Във връзка със събитията през 1908—1909 г. Стамболийски пише, че от трите традиционни цели на българската външна политика, а именно — постигане на пълна независимост, прикачването на Фердинанд титлата цар и „освобождението" на българите от Македония от турско потисничество, две са постигнати без война. Що се отнася до третата цел, той счита, че с установяването на конституционен режим от младотурците се слага край на расовото и религиозно потисничество от отоманското правителство. Според него не било повече необходимо да се „освобождава" Македония. Всъщност, продължава по-нататък той в проницателната си критика на външната политика на Фердинанд, програмата за освобождение на Македония превръща България във васал на чуждестранни банки и правителства, които отпускат заеми за нейното милитаризиране. И Стамболийски, като Церковски, заключава, че единствената истинска независимост се постига чрез стопански подем. В края на краищата, пише той, идеалното разрешение на балканските проблеми би било федериране на всички балкански народи.

В началото на 1911 година правителството на Малинов разтурва 14-то народно събрание и насрочва избори за дългоочакваното Пето велико народно събрание на 5 юни (170). Подозренията на земеделските водачи се потвърждават, когато биват оповестени предложените изменения на Конституцията, освен промяна на титлите „княз" и „княжество" в „цар" и „царство", където е необходимо, в тях се предвижда увеличение на цивилната листа и, преди всичко, промяна на член 17, с който се позволява на царя да сключва тайни договори без знанието и одобрението на Народното събранне. Ненавистта на земеделските водачи към поли-

тическите партии, тяхното отвращение от Фердинанд и техните опасения от милитаризиране на страната заемат първо място в кампанията им срещу предложените изменения на Конституцията. Представлявайки изборите като битка и, може би, решителна битка в борбата между монархизма и народовластието, те разобличават Фердинанд по начин, невиждан в други кампании. В самото навечерие на изборите в „Земледелско знаме" се помества карикатура под заглавие „Съдбоносна политическа операция", в която облечени в рединготи водачи на политическите партии, насочени от Фердинанд, са показани как режат сърцето на една девойка — конституцията. А един разгневен селянин издигнал юмрук, на който пише: „БЗНС", наблюдава през входа. В придружаващия я призив към българските избиратели селянните се предупреждават, че гласуването на политическите партии, които се застъпват за промените в Конституцията, ще е предателство спрямо българските и руските герои, паднали за свободата на България. Призивът завършва с повика „Долу монархизма, да живее народовластието!"

Всеки случай, призивите за любов към народовластието рядко надделяват над националистическите призиви, поне докато не се очертаят напълно последиците от тях. БЗНС не успява да увеличи гласовете, които получава в предишните законодателни избори. Избират се 55 земеделски депутати, които заедно с близо 20 социалдемократи и радикали образуват опозиционен блок от около 75 от общо 463 депутати (172).

Макар че избирането на 55 земеделски депутати означава, че „Честта на българския народ отново е спасена", както се казва в заглавие на първа страница в „Земледелско знаме", очевидно било, че одобряването на предложените изменения на Конституцията от подавляващо мнозинство било предрешен въпрос. Стамболийски и други земеделски депутати, обаче, не били подготвени да приемат пасивно победата на Фердинанд. На 8 юни, в навечерието на свикването на Великото народно събрание земеделските депутати се събират в Търново, за да обмислят тактиката си. Докато те заседават, социалдемократите и радикалите вече предлагат всички депутати, противопоставящи се на измененията, да отправят официален протест до пра-

вителството и да запазят мълчание по времето, когато Фердинанд произнася речта си при откриването на заседанията. Този начин на протест изглеждал прекомерно въздържан за Стамболийски, който и без това не желаел да следва малките групи на социалдемократи и радикали. Желаейки опозицията на БЗНС да се изрази колкото е възможно по-драматично, или поне да накара Фердинанд да се почувства неудобно в деня на своя триумф, Стамболийски решава, че ще е достатъчно да се разстрои откриването на сесията. След като обмисля устройването на подходяща демонстрация, земеделската парламентарна група избира комисия, начело с Церковски, която да покани социалдемократите и радикалите да се присъединят към протеста. Церковски също така отива при Иван Гешов, чиято Народна партия в коалиция с прогресивнолиберална партия (цанковистката) разполагала с мнозинство в парламента, да го уведоми, че БЗНС не признава правото на княза да открива Народното събрание и че ако му позволи да стори това, правителството ще понесе пълна отговорност за последиците. Гешов, разбира се, не отменя тържествата, но дава инструкции на депутатите от мнозинството да не изразят мълчаливо поддръжката си на Фердинанд.

Петото велико народно събрание се събира в залата на народната библиотека „Надежда". В 8 часа и 30 минути сутринта на 9 юни, земеделските депутати заемат местата си в лявата страна на залата. Към тях се присъединяват депутатите на широките и тесните социалисти и радикалите. В 9.45 часа с 21 топовни салюта се известява, че Фердинанд и неговият антураж са тръгнали от двореца. В 10.30 с втори салют се известява тяхното пристигане пред Народното събрание. Фердинанд и две от децата му се посрещат на входа на залата от членовете на Министерския съвет. След размяна на няколко думи с княза, Гешов се обръща към депутатите, за да обяви: „Царят на българите иде" (173). Когато Фердинанд пристъпва към трибуната, депутатите от мнозинството стават на крака и започват да ръкопляскат и викат „ура", а земеделците, социалистите и радикалите остават на местата си, пренебрегвайки влизането му. Още щом Фердинанд започва да произнася словото си, Стамболий-

ски става и „с рязък и спокоен тон“ го прекъсва с думите: „Господа народни представители, съгласно Конституцията князът няма право да открива Великото народно събрание.“ Преди да завърши, Гешов дава знак на депутатите от мнозинството и те стават на крак и започват да ръкопляскат и викат „ура“ на Фердинанд. Докато Стамболийски е още прав, депутатите от опозицията започват да удрят по масите и да викат „Долу раболепниците!“. Фердинанд побледнява, а синът и дъщеря му явно били уплашени. Когато шумът утихва, Стамболийски отново започва да говори: „Това е произвол!“... Тогава депутатите от мнозинството пак започват да аплодират Фердинанд, а депутатите от опозицията викали и удряли столовете си по пода. Когато настъпва тишина, Стамболийски завършва декларацията си с думите: „В името на народното върховенство и от името на земеделската, социалистическата и радикалската парламентарни групи най-високо протестирам.“ След това депутатите от опозицията сядат на местата си, разгръщат вестници и разговарят на висок глас помежду си, а в същото време Фердинанд се мъчи да преодолее смущението си, четейки речта бързо и с трепереш глас. По време на отдиха, депутатите от опозицията остават на местата си, необръщайки внимание на тържеството.

Още щом Фердинанд си отива, между депутатите от опозицията и мнозинството започват гневни пререкания. На нападките „предатели“ и „безотечественици“ се отвръща с контранападки. „Долу потъпквачите на Конституцията!“ и с призива „Да живее републиката!“. Даже молитвата, с която завършва заседанието, не успокоява двете страни. Когато в благословията си свещеникът споменава „царят на България“, депутатите от опозицията извикват „не царя, а княза, княза“. Така с ожесточение завършва първата сесия на Петото велико народно събрание. По време на сесията, след демонстрацията си земеделските депутати отправят добре обоснована критика на предложените промени в Конституцията. Обаче „скандалът Стамболийски“ е, който приковава вниманието на обществото. Отначало реакцията била неблагоприятна, тъй като БЗНС незабавно бил дамгосан като „краен и нелоялен“.

В изборите за 15-то народно събрание, които се състояли на 4 септември 1911 година, за Земеделския съюз гласували само 72,905 избиратели или близо 30 на сто по-малко, отколкото в предишните избори (174). Може би като отмъщение за накърнената чест на цар Фердинанд, властта прибягва до повече фалшификации и заплашвания на гласоподавателите, отколкото в предишните избори. Самият Стамболийски бил дисквалифициран за „нередност" при регистрирането на кандидатурата му. Само четирима земеделски депутати — Драгиев, Церковски, Димитър Страшимиров и Стефан Дренков, последните двама от Търновска околия, били избрани. От останалите опозиционни групи в 5-то велико народно събрание само четирима широки социалисти биват избрани, а от тесните социалисти и радикали — нито един. Изглеждало, че тактиката на Земеделския съюз била отхвърлена и че цар Фердинанд и съюзниците му спечелили голяма победа. Но едно такова заключение не би ни позволило да разберем пълното значение на постъпката на БЗНС. Колкото и голяма да е била „отговорната" опозиция, тя не би могла да блокира одобряването на предложените промени в Конституцията. Убедени, че Фердинанд и политическите партии са поели курс на личен режим във вътрешната и империализма във външната политика, който ще доведе до катастрофа, Стамболийски и другите земеделски водачи решават да изразят своя протест с драматични ходове на политическата арена. Последвалите събития показват логичността на тяхната преценка. А когато завършва Междусъюзническата война хората си припомнят много добре протеста на Стамболийски.

На 16—29 септември 1911 година, само 12 дни след изборите в България, Италия обявява война на Османската империя. Тази война, която продължила повече от една година, насърчава политиците на Балканите да потърсят незабавно разрешение на македонския въпрос. Новото българско правителство — коалиция между Народната партия на Гешов и Прогресивнолиберална партия на Данев — влиза във връзка с Белград. Руската дипломация съдействува тези програми да завършат успешно и на 19 февруари (13 март) 1912 година те подписват договор за българо-сръбски

съюз. Съгласно този договор, двете страни се задължават да си помагат в случай на война на някоя от тях с Австро-Унгария, Румъния или Турция. Но още по-важно от това било установяването на временно разделение на Македония. В случай, че се наложи край на отоманското владичество в Македония, България трябва да получи всички земи южно и източно от линията, която върви от Голям връх на българската граница до северния край на Охридското езеро. Сърбия трябва да получи всички земи северно и източно от Шар планина. Областта, лежаща между тези два района, остава „спорна зона", чиято съдба трябвало да се реши от руския император в качеството му на арбитър между двете страни. Докато се водят преговорите със Сърбия, Гешов прави сондаж и с Гърция. Разискванията между двете страни започват в София през февруари и завършват в Атина през април със сключване на отбранителен съюз, насочен срещу Турция. Обаче в този договор няма клауза за бъдещото разделение на Македония. През юни, с присъединяването на Черна гора приключва изграждането на Балканския съюз. Докато балканските страни сключват съюзите си и техните генерални щабове разискват до края на 1912 година придружаващите ги военни конвенции, положението в Македония се разклаща още повече.

Противно на очакванията на Стамболийски и на приятелите на Високата порта всред западните сили, младотурското правителство проявява дори още по-голяма нетърпимост към националните малцинства, отколкото режимът на Абдул Хамид. Последният следва политика на строга централизация и потурчване, които предизвикват революционна вълна в империята и разпалват националните чувства в съседните ѝ страни. През ноември 1911 година турците в Щип, с мълчаливото сътрудничество на местните органи на властта, извършват погром над българското население, убивайки и ранявайки над двеста души. Погромът в Щип дава повод на българския печат да поведе кампания за война, която се подкрепя разпалено от македонските дружества. В отговор на това, Народното събрание гласува спешно резолюция, одобряваща предварително всякакви стъпки, които правителството може да предприеме срещу

турците. Земеделските депутати предлагат по-умерена резолюция по въпроса, която бива отхвърлена. В края на юли в градчето Кочани две бомби, поставени от ВМРО, избухват на пазара, вследствие на което загиват седем души. За отмъщение турците извършват погром над християнското население, в който открито участвуват турски военнослужещи и башибозуци. Тези убийства дават повод да се устроят многолюдни събрания и демонстрации в България. По стечение на обстоятелствата, най-родолюбивият празник в България — годишнината от битката при Шипченския проход — бил чествал но време на най-разпалената кампания за война. Руският посланик в София, Неклюдов, бил удивен от проявения по този повод войнствен дух от обикновено спокойните българи и незабавно заключил, че войната била неизбежна (175). Фердинанд и българското правителство силно желаели война така, както и „общественото мнение", но те се въздържали от прибързани действия. Планирането на военните операции продължило безшумно до 15—28 септември, когато окончателно се постига съгласие по всички военни конвенции между България и Сърбия. Същия ден балканските страни оповестяват началото на „маневри". Два дни по-късно те били последвани от обявяване на пълна мобилизация. На 25 септември — 8 октомври черногорският цар Никита, съгласно българо-черногорския договор, предприема военни действия срещу Турция.

Преговорите между балканските страни, разбира се, били водени напълно тайно. При все това, растящият войнствен дух в печата, мълчаливо насърчаван от правителството, и ускореното увеличение на въоръженията сили давали ясно да се разбере, че мислите за война с Турция са обладали умовете на водачите на страната. На състоялия се в София от 8 до 11 ноември 1911 година 13-ти конгрес на БЗНС близо четири хиляди делегати одобряват с подавляващо мнозинство дейността на земеделските депутати в Петото велико народно събрание и настояват пред Управителния съвет да изложи обстойно гледището на БЗНС по македонския въпрос в „Земледелско знаме". Тази задача се възлага на Стоян Омарчевски (176). На този конгрес се водят разисквания и по въпроса за отношението на БЗНС към интелигенцията. Отбелязвайки, че много представители

на интелигенцията подкрепили позицията на БЗНС в Петото велико народно събрание, някои делегати предложили на такива лица да се разреши да станат членове на Съюза и да играят дейна роля в работата му. Обаче Стамболийски и Драгиев се изказват против това предложение, предупреждавайки, че макар да е възможно повечето от представителите на интелигенцията да са съгласни с БЗНС по отделни въпроси, техните съсловни интереси не съвпадат с тези на селячеството. Те внасят контрапредложение, съгласно което се изисква петгодишно членство в БЗНС за всяко лице, преди то да се кандидатира като земеделец за длъжност от национален мащаб. Това предложение се приема с голямо мнозинство. Дебатите по въпроса за отношението на БЗНС към интелигенцията показват значението, което отдавал Стамболийски на усилията да се поддържа идейната чистота на БЗНС, членовете му да се посвещават изцяло на каузата на селското съсловие. За съжаление, тази мярка се предприема твърде късно. Димитър Страшимиров, един от четиримата земеделски депутати в 15-то народно събрание, почти незабавно илюстрира с проявите си безпогрешността на преценката на Стамболийски. Страшимиров бил журналист и историк, чийто многотомни изследвания на българските въстания през 1876 година все още се ценят. Макар да е роден във Варна, проучванията му на историята на Македония го превръщат в пламенен застъпник на македонската кауза. Не е ясно как той влязъл в БЗНС, може би заради борбата на селската организация срещу монархизма. Във всеки случай, Страшимиров бил един от видните земеделски депутати в Петото велико народно събрание и по странно стечение на обстоятелствата нему се възлага да произнесе от името на БЗНС главната реч срещу даденото право на Фердинанд да сключва тайни договори. След погрома в Щип, македонските чувства на Страшимиров започват да надделяват над задълженията му да спазва съюзната дисциплина. В Народното събрание, в печата и в „безпартийни" протестни демонстрации, които били устроени срещу погромите, той призовавал правителството да се застъпи за каузата на Македония. Стамболийски и Омарчевски се противопоставяли на кампанията за война. Стамболийски признавал правото на отделните лично-

сти да се изказват в полза на обявяване на война, но предупредил правителството, че ще е грешка да се удовлетворят техните желания. „Трагични инциденти" като погромите в Щип, пише той, не трябва да позволят да се застраши мирът или да се разрушат приятелските отношения на България с Турция. Макар да смятал, че младотурците трябва да положат по-големи усилия, за да предотвратят подобни инциденти Омарчевски не искал да ги държи отговорни за погрома в Щип. Той поддържал гледището, че балканският проблем ще се разреши като се разпространят идеите за съсловни организации по целия район. С тях, в края на краищата, ще се сложи край на империализма и ще се стигне до създаване на Балканска федерация, заедно с Турция. Страшимиров не се съгласявал с гледищата на Стамболийски и Омарчевски и твърдял, че правителството на младотурците не проявява интерес да защитава малцинствата, а на великите сили липсва желание да го накарат да стори това. Макар да не бил за незабавно обявяване на война, той не бил и за мир на всяка цена. Той просто предупредил, че България не трябва да търпи погроми като този в Щип. Войственият тон на Страшимиров дава повод да протестират срещу него от няколко дружби, а през февруари 1912 година Управителният съвет се събира на заседание, за да разгледа поведението му. На това заседание се критикува невъздържаният език на Страшимиров в някои негови речи и статии, но се решава окончателната присъда по неговата дейност да се произнесе на следващия годишен конгрес на Съюза. Междувременно, възбуждението по повод погрома в Щип утихва и Управителният съвет препоръчва „Земледелско знаме" да затвори страниците си за дебати по македонския въпрос (177). Наложеният от Управителния съвет компромис остава в сила до края на юли, когато се извършва погромът в Кочани. Увлечен от разрастващата се военна психоза, Страшимиров прибавя своя глас към тези, които се застъпват за незабавно освобождение на Македония. Докато той участвува в почти всички публични демонстрации в столицата, в полза на войната, „Земледелско знаме" бързо уверява читателите си, че той действувал като отделна личност и по никакъв начин не представлява гледището на БЗНС, нито пък го ангажира с ня-

какъв курс на действие (178). Стамболийски и Омарчевски отново изтъкват открито опозицията си срещу обявяването на война на Турция. Омарчевски поддържал становището, че националистическото въодушевление относно Македония се използва от Фердинанд и политическите партии, за да отклонят вниманието на народа от явните нужди за вътрешни социални реформи. Самите водачи на политическите партии, които сега зоват за отмъщение по повод проливането на българска кръв, изтъква той, проливаха кръв на българи от Красен, Тръстеник и Шабла — Дурапкулак. Истинските врагове на българския народ, продължава Омарчевски, са неограничената власт на монарха, реакционната социална политика и слепият национализъм, срещу който всички българи, сърби, турци и гърци трябва да се обединят (179). Стамболийски порицава критиките срещу турците като измамни, тъй като погромът в Кочани и други турски изстъпления всъщност били предизвикани от терористичната дейност на ВМРО. Ако България наистина има повод за оплаквания от Турция, продължава той, уместно би било да се потърси посредничеството на великите сили. Стамболийски отново привежда многократно повтаряния аргумент, че онези, които тласкат България към война, няма да бъдат първите, които ще умрат в нея. В деня на мобилизацията Стамболийски препечатва извадки от предишни статии с антивоенен характер и приканва народа да отхвърли „военноподпалвачите". Обаче мобилизацията се съпровожда от налагане на военна цензура и „Земледелско знаме" е принудено да спре. При създадената почти истерична атмосфера в Народното събрание, Гешов обещава на депутатите, че войната ще донесе мир, напредък и култура на Балканския полуостров. С бурни аплодисменти, Страшимиров изразява подкрепата на „нашата парламентарна група" на правителството. Драгиев и Церковски, които отказват да подкрепят хода на Страшимиров, решават, че е безсмислено да говорят в Народното събрание. Те работили в продължение на години против войната, но сега станало ясно, че войната е непредотвратима.

Балканският съюз бил възхитително устроен инструмент за изпъждане на турците от Европа, но не и за гарантиране на България плодовете от победата. Въ-

преки големите усилия, които българските държавници вложили в създаването на Балканския съюз, те не могли да постигнат пълно и взаимноизгодно споразумение със Сърбия относно бъдещето териториално разпределение. С Гърция те изобщо нямали споразумение. Нещо повече, географските фактори диктували българската войска да настъпи срещу турците в Тракия, докато истинската ѝ цел — освобождението на Македония трябвало да се предостави на съюзниците ѝ. По такъв начин подготовката на Балканската война създава също така условия за междусъюзническата война. Даже когато започва войната, българските държавници останали слепи за свързаните с националните им интереси недостатъци на Балканския съюз. Блестящите победи на България и на съюзниците ѝ в първите седмици на войната оправдавали привидно всякакви рискове.

На 5—18 октомври, денят след официалното обявяване на войната, българската войска прекосява границата и напада укрепени турски позиции при Лозенград (Кирк килисе), североизточно от Одрин. След двудневни тежки сражения турските войски биват разгромени и се разбягват панически. Българите ги преследват до Люле Бургас, където се води едноседмична битка. След това турците отново отстъпват в безпорядък. Остатъците от армията им се оттеглят до Чаталджа, последната отбранителна линия пред Цариград. До началото на ноември български части поддържат позициите си срещу тази линия, а други български поделения обсаждат турската крепост в Одрин. В този момент турците апелират за посредничество и влизат във връзка с българите, предлагайки им да сключат примирие. Междувременно, в Македония сърби и гърци постигат успехи в сраженията с турците. След като на 9—22 октомври разгромяват при Куманово главните турски сили, сърбите продължават настъплението си към Прилеп и Битоля, отблъсквайки турците към района, към който настъпват гърците. В началото на ноември сърбите окупират Охрид, столицата на Самуилова България. Гърците постигат основната си цел — завземането на Солун (октомври 26 — ноември 8), пристигайки малко преди българите, които стремително настъпвали към града. Само черногорците, които обсаждали крепостта Скута-

ри, не могли да претендират за голяма победа. Така че за малко повече от три седмици, турците били изтласкани от Европа до последната им линия на отбрана около Цариград. Европейска Турция била сведена до останалите три укрепления Скутари, Янина и Одрин и трите обсадени от силите на Балканския съюз.

Войната могла и трябвало да свърши наскоро след победата на българите при Люле Бургас. Всъщност генералният щаб на българската войска посъветвал царя да се съгласи с искането на Турция за примирие, тъй като всички военни цели, с изключение на завладяването на Одрин, били постигнати. Обаче когато става очевиден мащабът на турското поражение в Тракия, амбициите на Фердинанд започват да растат. От времето на цар Симеон български войски не били достигали пред стените на Цариград. Вероятно новият български цар можел да постигне това, което не се отдало на средновековния български владетел. Всъщност Фердинанд считал, че тъй като турците доказали, че са безнадеждно слаби, великите сили ще одобрят българския контрол над Проливите като алтернатива на разширението на руското влияние в района. Той започнал да мечтае да помири православното и католическото християнство на тържествена литургия по свой собствен тъкмеж в „Света София". Ето защо Фердинанд пренебрегва искането на Турция за примирие и заповядва на българските войски да превземат столицата на Отоманската империя. За нещастие, вследствие на проливни есенни дъждове, става почти невъзможно да се извършват превози и установят съобщителни връзки в Тракия. Бавно и с големи трудности разположените срещу чаталджанската линия български войски могли да получат подкрепления, да се снабдят с провизии и да се организират за настъпление. Междувременно, турците смогват да се подготвят за задоволителна отбрана. Когато най-после се предприема настъплението на българските войски, те биват отблъснати, давайки между 10 и 15 хиляди жертви. Тъй като армията му отслабва, а предишните й победи някак си се помрачават, Фердинанд се съгласява да сключи примирие на 20 ноември — 3 декември. Преговорите за мир между Турция и Балканския съюз започват през декември и продължават до 9—22 януари 1913 година, когато турците се от-

казват от всички свои територии в Европа. Тази отстъпка довежда до държавен преврат в Цариград и Енвер бей, водач на крайните националисти, поема властта. Враждебните действия между Турция и Балканския съюз се подновяват. Не се предприема ново настъпление на чаталджанската линия, но на 21 февруари — 6 март гърците завземат Янина, а 20 дни по-късно, Одрин се предава на българите. Най-после, на 10—23 април завършва успешно обсадата на Скутари от черногорци и сърби, макар че градът е незабавно предаден на международни войски, съставени от части на Великите сили.

Преговорите за мир се подновяват на 7—20 май и десет дни по-късно се подписва Лондонският договор, с който завършва войната.

Капитулацията на Турция ускорява разпадането на Балканския съюз. В началото на войната Сърбия очаквала да разшири границите си до Адриатическо море. Италия и Австро-Унгария блокират разширяването на Сърбия на запад, настоявайки да се създаде независима албанска държава. Като последствие от това, Сърбия поискала компенсация в Македония, предявявайки претенции спрямо цялата „спорна зона" и към територия, която била преди това определена безусловно за България. Гърция също така става неотстъпчива. Гръцките управници неохотно се съгласяват на символичното участие на българските войски в окупацията на Солун и отказват да разгледат българските искания спрямо града. Нещо повече, на сцената се явява Румъния, която предявява искане да получи компенсация, загдето запазила неутралитет. На 25 април — 8 май арбитражна комисия отрежда на Румъния част от Добруджа, включително Силистра, но това служи само да засили апетита на управниците на страната. През май, Сърбия и Гърция се съгласяват по условия за ново разделение на Македония, основаващо се на принципа на реалната окупация и уговарят да обявят общ фронт на България и да поискат сътрудничеството на Румъния. Предвиждайки предстоящото разтуряне на Балканския съюз и патъквайки се на националистическите протести в страната да не се правят никакви отстъпки на „съюзниците", Гешов подава оставка. Неговото място заема безкомпромисният Данев, който отказва да разглежда

каквито и да са промени в българските искания. На протестите на Гърция и Сърбия той отговаря с право, но нетактично, че тъй като България е изнесла най-тежките сражения и е претърпяла най-големи загуби, тя трябва да има най-големите облаги. Отношенията между България и съюзниците й стават все по-напрегнати и, същевременно, двете страни ускорено подсилват войската си в Македония. Общественото мнение в тези страни било в полза на война, а българският генерален щаб, разтревожен от възможността за брожение всред войските, настоявал или да се обяви война, или да се извърши демобилизация. Когато Руското външно министерство отхвърля искането на България да съобщи решението си относно Македония в срок от 7 дни, Данев и цар Фердинанд издават заповед на войската да атакува позициите на Сърбия и Гърция, но внезапната атака се проваля.

Сърбия и Гърция откриват широк фронт и към тях скоро се присъединява Черна гора. Румъния, която била извършила мобилизация, поискала нови концесии за неутралитета си. Тъй като не получава отговор от Данев, нейни войски нахлуват в България и предприемат безпрепятствен поход към София. Два дни по-късно, турски войски нападат българските части в Тракия и си възвръщат Одрин. Изправена пред значително надвишаващите я сили, България приема условията за примирие на 18—31 юли. Десет дни по-късно се подписва Букурещкият договор, с който България е лишена от почти всичките си придобивки. Остават й само малка част от Източна Македония, а Румъния заграбва цяла Добруджа.

Компрометиралото се правителство на Данев подава оставка и властта в страната поема коалиционно правителство начело с либерала Васил Радославов. С по-сетнешно съглашение с Турция, България се отказва от голяма част от Тракия, включително от Одрин и Лозенград. След като подписва договора с Турция, правителството на Радославов разтуря Народното събрание и насрочва за 24 ноември избори за 16-то народно събрание.

Балканските войни разстройват организационно БЗНС. Много от неговите членове били мобилизирани, а поради цензурата, издаването на „Земледелско знаме"

било невъзможно. Доколкото могли, земеделските водачи посещавали дружбите, за да насърчават селяните да запазят поне формалю организациите в селата. От друга страна, много съюзни членове създали тайни дружби във войската, които разтревожили военните власти. Със завършването на войната, демобилизацията и отменянето на цензурата, отново се създават условия за политическа дейност. На 23 август „Земледелско знаме" започва отново да излиза, настоявайки пред дружбите да се преустроят и да изпращат суми от членски внос в седалището на Съюза. Селяните били осведомени също, че Димитър Страшимиров е изключен от земеделската парламентарна група.

Войните временно разстройват организациите на БЗНС, но завинаги дискредитират партиите на Гешов и Данев и подкопават устоите на всички тогавашни партии в страната. В следвоенната предизборна кампания, земеделските водачи стоварват изцяло отговорността за националната катастрофа върху Фердинанд и политическите партии. Правителството на либералите обаче, се опитва да прехвърли отговорността изключително върху Гешов и Данев. Нещо повече, то твърдяло, че антивоенното гледище на БЗНС допринесло за разгрома на България и че „предателите-земледелци" не заслужавали да седят в Народното събрание. Резултатите от изборите реабилитират гледището на БЗНС. Въпреки факта, че Добруджа, бившата крепост на БЗНС е заграбена от Румъния, Съюзът получава над сто хиляди гласа. Общо БЗНС и двете социалистически партии и радикалите — четирите групи, които се противопоставят на Фердинанд в Петото велико народно събрание — получават 45.5% от гласовете. Отдръпването на българските избиратели от традиционните партии, явление, което поражението на България в Първата световна война оформя напълно, е показано на таблица 3.

Дванайсет дни след изборите, в София се свиква 14-ят конгрес на БЗНС. Делегатите били изправени пред две главни задачи и двете свързани с дисциплината в организацията. Първата задача била да се осъдят Страшимиров и трима други по-маловажни съюзни члеиове, които отстъпили от антивоенното гледище на БЗНС; втората задача била определяне тактиката

ТАБЛИЦА 3

Избори за 16-то Народно събрание
24 ноември 1913 г.

Партия	Избрани депутати	Гласове	Процент гласове
Коалиция на либералите	95	207,763	38.2
БЗНС	48	113,761	20.9
Широки социалисти	17	55,171	10.2
Тесни социалисти	18	54,217	10.0
Демократическа	15	42,971	7.9
Национална (Гешов)	5	24,344	4.5
Радикалдемократическа	5	24,007	4.4
Прогресивни либерали (Данев)	1	11,863	2.2
Други	0	9,333	1.6
Общо	204	543,430	100.0

на земеделската парламентарна група в 16-то народно събрание. Страшимиров се защитил, припомняйки престъпленията срещу българите в Македония. Той твърдял, че лошото управление на турците оправдавало напълно войната за освобождение на македонските българи, отхвърляйки всякаква отговорност за решението на Фердинанд и Данев да нападнат „съюзниците", защото никога не бил подкрепял това решение и завършил с мисълта, че ако гледището му относно войната се различавало от това на мнозинството в БЗНС, като свободен човек и гражданин той имал право да застъпва свое собствено разбиране. На изказването на Страшимиров отговарят Стамболийски и Александър Димитров, които изтъкват, че не оспорват правото му на свободна личност и гражданин, но неговото право като член на БЗНС. Те твърдели, че с поддръжката си на военната политика на правителството Страшимиров представил невярно гледището на БЗНС в съдбоносен момент, давайки повод на селяните да се усъмнят в искреността на опозицията на БЗНС срещу войната. Нещо повече, Страшимиров пренебрегнал съюзната дисциплина със застъпването си за война, нарушавайки инструкциите на Управителния съвет. Съгласявайки се със Стамболийски и Димитров, делегатите одобряват решението Страшимиров да се изключи завинаги от Съюза (180). Трима по-маловажни дейци на Съюза,

които се застъпили за война, били „осъдени" условно и им било забранено да се кандидатират за обществени служби от името на БЗНС. Няколко делегати поискали да се накажат Драгиев и Церковски, загдето не се изказали против войната в Народното събрание. Те признали, че направили погрешна преценка, но припомнили на делегатите, че като се има предвид обърканата, почти истерична атмосфера в Народното събрание в навечерието на войната, техният протест не би могъл да окаже особено въздействие. Конгресът решава да ги оправдае (181).

В изборите за 16-то народно събрание никоя партия не могла да си осигури мнозинство (182). Водачът на Демократическата партия, Александър Малинов, (183) влязъл вече във връзка със Стамболийски, комуто предложил БЗНС, заедно с демократи, социалисти и радикали да образуват антилиберално коалиционно правителство. Стамболийски настоял конгресът да отхвърли това предложение. Той твърдял, че дори БЗНС да е най-голямата група в такава коалиция, той не може да участва в нея, без да отстъпи от принципите си. Отстъпки и измяна на идеали в замяна на власт, казвал той, са прояви, характерни за политическите партии. Земеделският съюз, като съсловна организация, не може да остане идейно непокътнат, ако промени програмата си, за да могат ръководителите му да стават министри. Земеделският съюз, продължил той, ще управлява България, но само когато разполага с мнозинство в Народното събрание. Участниците в конгреса се отзовават на това потвърждаване на съсловната идеология на Съюза като одобряват единодушно резолюция, с която се забранява на земеделските депутати да участвуват в каквато и да било коалиция. Тактиката на земеделската парламентарна група в 16-тото народно събрание била съществено различна от тази на първата земеделска парламентарна група през 1901 г. Тогава повечето от „земледелските" депутати били привлечени от една или друга партия, която обещавала да се застъпва за селяните. Фактът, че нито един земеделски депутат не нарушил нито една резолюция на 14-я конгрес на БЗНС свидетелствува за дисциплината, която била установена в селската организация под личното идеологическо ръководство на Стамболийски.

Тъй като не могъл да състави правителство на мнозинството, Радославов разтурва Народното събрание на 31 декември след сесия, която продължила само 12 дни. Нови избори били насрочени за 23 февруари 1914 година. За участие в тези избори били включени две нови български територии — организирани в области Гюмурджина в Тракия и Струмица в Македония. С тях броят на депутатите в Народното събрание нараства с 41, повечето от които са спечелени от управляващите либерали, тъй като двете области все още се намирали под военно управление. Въпреки че БЗНС не е имал нито организация, нито кандидати в новите области, броят на избирателите, които подават гласа си за него, нараства от 113,761 на 147,143, в резултат на което той спечелва допълнително три депутатски места. Като оставим настрана двете нови области, процентът на подадените за БЗНС гласове нараства от 20.9 на 25.0%. Радославов разполагал сега с незначително мнозинство — 128 от общо 245 депутати, което било достатъчно, за да се образува либерален кабинет (184).

Когато през март се свиква Народното събрание, земеделските депутати следват своята станала вече традиционна практика да пренебрегват тронното слово на Фердинанд. За да покажат влиянието си, те предлагат Драгиев за председател на Народното събрание. Вън от парламента, земеделските ръководители продължават да критикуват Фердинанд и политическите партии за националната катастрофа, която докарали с балканските войни. На 16 юни 1914 година, годишнината от българската атака срещу съюзниците в Македония, Стамболийски произнася реч пред участници в студентска демонстрация на площад Народно събрание. Застанал до паметника Цар Освободител, той изказал мнение, че този паметник би бил подходящо място да се обеси на него Фердинанд. Това изказване се използва от правителството да създаде политически скандал и Стамболийски бил заплашен да бъде подведен под отговорност за атентат срещу царската особа. Този инцидент, редом с всички други обичайни прояви в българския политически живот, се помрачава от убийството в Сараево и избухването на Първата световна война.

Стамболийски, естествено, се опасявал, че ще се повторят събитията от 1912—1913 година. В статия, обна-

родвана два дни след като Германия обявява война на Франция, той очертава политиката, която БЗНС трябвало да следва през предстоящите 14 месеца. Никой не може да предвиди какъв ще е изходът от войната, пише той. Единственият път, който благоденствието, дори оцеляването на България налага, е да се гарантира, че страната ще спазва строг неутралитет. Предишните действия на Фердинанд и политическите партии доказали, че те са склонни да прибегнат до война за постигане на българските национални идеали. Следователно, Земеделският съюз трябва да посвети всичките си сили в парламента и сред народа за опазване на мира. В същия брой „Земледелско знаме" (185) печати съчувствен некролог за Жан Жорес „човекът, който е за мир" и осъжда германските и унгарските социалисти, задето подкрепяли военната политика на страните си. Земеделската парламентарна група започва да се събира всеки ден на съвещания, за да обсъжда хода на войната и политическото положение в страната. На първото си заседание тя одобрява официално една резолюция, вписвайки я като документ срещу намеса във войната, в която се апелира за поддържане на неутралитета, срещу мобилизация и се иска от правителството да не предприема действия, с които би могло да даде указания на Централните сили и на Съглашението, че може да изостави неутралитета. Нещо повече, ако по някаква причина България бъде въвлечена във война, да се образува правителство на национално единение. На края на резолюцията се настоява, парламентарната група да положи максимални усилия да осведоми народа за становището си по войната. По внушение на Стамболийски, земеделската парламентарна група изпраща свои представители на заседанията на опозиционни и правителствени депутати. От страниците на „Земледелско знаме" Стамболийски осведомява селячеството, че нито той, нито другите ръководители на БЗНС са доволни, че се стига до такива контакти между БЗНС и „експлоататорите на народа". Но, предупреждава той, сега партиите държат в свои ръце съдбата на България и Земеделският съюз трябва да направи всичко по силите си, за да се почувствува влиянието му. В края на август БЗНС се присъединява към Демократическата, Социалдемократическата, Народняшката, Радикалдемо-

кратическата и Прогресивнолибералната партии и отправят общ апел за запазване неутралитета.

Макар да бил против участието на България във войната, Стамболийски дал ясно да се разбере, че той не възразява срещу политиката за придобиване на Македония или възвръщане на Добруджа от Румъния по мирен начин. Действително, изтъквал той, ако истинската справедливост би имала надмощие в света, тези земи, без съмнение, би трябвало да принадлежат вече на България. Ако воюващите сили предложат отстъпки по този въпрос в замяна на продължаващия български неутралитет, не би имало нищо неморално да се приеме това. Обаче пролята е вече твърде много кръв за придобиването им със сила и затова не би трябвало да се води друга война за тях.

Когато през ноември се открива сесията на Народното събрание, Стамболийски произнася дълга реч, в която анализира положението в страната и повтаря програмата на БЗНС. Откакто избухна войната, отбелязва той, четири противоречиви гледища се очертаха. Цар Фердинанд и управляващите либерални партии, които са по традиция германофилски, се застъпват за победа на Централните сили и могат да бъдат убедени да се намесят на тяхна страна. Те се поддържат от ВМРО и македонските дружества, които желаят да накажат Сърбия. От друга страна, намиращите се в опозиция партии, начело с демократите, които по традиция са русофилски, се застъпват за съглашенците. Трето гледище е отразено в програмата на тесните социалисти, в която се призовава към „демократическа федерация на балканските държави". И накрая, това на БЗНС и широките социалисти, които се застъпват за строг неутралитет. Стамболийски подчертава, че БЗНС от дълго време поддържа идеята за Балканска федерация, възприета сега от тесните социалисти, но тъй като Сърбия е въвлечена във война, той не вижда как може да се приложи една такава политика. А във връзка с дейността на правителството, Стамболийски порицава влиянието на македонствуващите в българския политически живот и, аплодиран от земеделските депутати, предупреждава, че БЗНС няма да се откаже от съпротивата си срещу войната. „Ако българското правителство се е солидаризирало вече с тези страшни те-

чения, които тласкат България към авантюризъм, които искат от България да окупира Македония, нашето дълбоко убеждение е, че тази авантюра ще заведе България в гроба. Ние можем да ви заявим, че ако вие се солидаризирате с тази авантюра, или ако я усвоите като ваша политика, в бъдеще ще трябва по-напред да минете през нашите трупове и тогаз ще отидете да вършите авантюрата си" (186).

Цар Фердинанд и Радославов били твърде хитри, за да си позволят да завземат прибързано Македония и другите територии, които желаели. Те съзнавали ясно, че ако продължи войната, ще могат да поискат висока цена за помесата на България или дори за поддържането на неутралитета. Така че, когато войната избухва, правителството на Радославов обявява неутралитет и решава да види как ще се развият събитията. Цената на България и за двете воюващи групировки била твърде висока. Разположена на съобщителните линии между Германия и Турция, България държала в ръцете си възможността на Турция да продължи участието във войната. Нещо повече, сравнително многочислената и добре въоръжена българска войска, по-голяма част от която участвувала в балканските войни, била меч, който можел да се забие в гърба на Сърбия и Турция. Когато станало ясно, че Австрия сама не може да разгроми Сърбия и че съглашенците сами не могат да пробият фронта към проливите без продължителни и кръвопролитни сражения, двете групировки започват да предлагат висока цена за помощта на България. В тази надпревара Централните сили имали решително преимущество. Те можели да предложат територии в Сърбия, Румъния и Гърция, докато съглашенците били в състояние да предложат земи само в Турция. Даже по отношение на Турция германците могли да убедят Високата порта да се съгласи да поправи границите си с България. Когато на 24 август — 6 септември 1915 година България официално се присъединява към Централните сили, това става по споразумение, че тя ще получи от Сърбия всички македонски области, които принадлежали на Българската екзархия през 1878 година. А ако Гърция и Румъния влязат във войната на страната на Съглашението, България ще получи всички територии, които тези страни са й отнели по силата на

Букурещкия договор. Освен това, Централните сили трябвало да я снабдят с военни материали и да й осигурят 200,000,000 златни франка за допълнителни военни разходи. Дори такива щедри обещания не биха изкушили България да се намеси във войната, ако ходът на военните действия по всички фронтове не протичал благоприятно за Централните сили. Ето защо след победата на сърбите при Колубара и пастъпването на съглашенците при Дарданелите, Радославов отказал да разисква друго, освен подържането на неутралитет. Обаче до юни 1915 година става ясно, че турците задържат позициите си, а германските войски под командването на фон Макензен отблъскват руснаците и ги принуждават да отстъпят в Галиция. С германските победи се слага край на възможността от руска военна заплаха срещу България и се улеснява окончателното решение на Фердинанд и Радославов да застанат на страната на Централните сили. Тъй като не могли да съперничат с Централните сили в обещаване на територии, съглашенците прибягват до по-малко почтени методи за оказване влияние върху българската външна политика. Тези техни усилия довеждат до избухване на известната „Афера Деклозиер" — политически скандал, с който се дискредитират голям брой български политици, включително и няколко земеделски депутати.

Фернан Деклозиер бил помощник на главния представител на френските притежатели на български облигации. Той живеел в София от 1901 година и имал множество връзки с правителствени и други среди. През лятото на 1915 година лондонската банка „Уестминстър" и френската банка „Кредит Лионе" го снабдяват с 400 хиляди лири стерлинги и 10 милиона франка, равняващи се на 20 милиона тогавашни лева, привидно за покупка на български зърнени храни. За осъществяване на тази сделка, Деклозиер прибягва до услугите на Никола Генадиев, ползуващият се с лоша репутация водач на Националлибералната партия, влизаща в правителствената коалиция. Задачата на Генадиев била да привлече земеделски депутати и членове на собствената си парламентарна фракция като агенти за покупка на зърнени храни. Няколко земеделски депутати, между които Марко Турлаков и Райко Даскалов, получават големи комисиони и аванси, само част от които се из-

ползват за покупка на пшеница. Когато България влиза във войната, политическите фигури, въвлечени в тази афера биват арестувани и се разкрива, че истинската цел на Деклозиер била да повлияе на депутатите в полза на Съглашението. Макар военен съд да признава за виновни земеделските депутати, въвлечени в аферата Деклозиер, твърде съмнително било всъщност те да са имали някаква вина. Някои от тях, особено Турлаков и Даскалов, били замесени само защото влизали в управата на Народния магазин на БЗНС, който купувал от селяните храни, за да ги продава на Деклозиер. Нещо повече, Стамболийски и Драгиев, двамата най-видни ръководители на БЗНС, изобщо не са подвеждани под съдебна отговорност във връзка с тази афера. Изнесените след войната факти дават указания, че много — ако ли не всички земеделски депутати, въвлечени в аферата, може би са считали, че не са вършели нещо повече от това да се възползват от военното положение, за да продават земеделски продукти на по-високи цени. През целия месец август „Земеделско знаме" съобщава, че Народният магазин купува хранителни продукти по цени, твърде благоприятни за производителите. Това навежда на мисълта, че в края на краищата българският селянин е извличал полза от парите на Деклозиер. По мнение на Неклюдов, бивш руски посланик в България, Деклозиер не бил закупил нищо друго, освен зърнени храни. Най-убедителното доказателство, че Деклозиер не постигнал целта си поне що се отнася до земеделските депутати, бил фактът, че БЗНС не промени политиката си. От започването на войната до влизането на България в нея земеделските ръководители се застъпвали неотклонно за поддържане неутралитета на страната. И в публичните им изявления по войната те се стремяли да бъдат безпристрастни. Те вършели това не защото били безразлични спрямо изхода на войната, но защото се опасявали, че ако открито се застъпват за едиа от воюващите групировки, това ще се счита за указание, че те са в полза на нейната. Стамболийски, който писал повечето от статиите в „Земеделско знаме" относно войната, не скривал, че бил естествено разположен в полза на Сърбия, която търпяла поражения. Когато в германския и австрийския печат се съобщава за един български политик,

който заявил, че българският народ желаел Централните сили да победят, Стамболийски отхвърля това, твърдейки, че подавляващото мнозинство от народа се надява да извоюват победа освободителката му Русия и съюзниците ѝ. Въпреки това, през март 1915 година, когато австрийците претърпяват поражения в Сърбия и Галиция, а съглашенците предприемат офанзива срещу Проливите, той предупреждава, че сега е настъпила опасност за България от онези, които биха желали да я въвлекат на страната на Съглашението и настоява пред правителството да не се поддава на натиск. Никога след това БЗНС не изоставя становището си, за да се приближи до просъглашенските опозиционни партии. Договорът, който Фердинанд и Радославов подписват с централните сили на 24 август — 6 септември, задължава България да влезе във войната в срок от 35 дни. Макар че самият договор бил пазен в тайна, усилената военна подготовка не могла да се прикрие напълно и наскоро става ясно, че правителството планира да предприеме някакви акции. На 28 август Стамболийски, Драгиев и Димитров се срещат с Радославов, за да разискват по слуховете за надвисналата война, които се носели из столицата. Радославов изслушал доводите в полза на поддържане неутралитет, но не дал никакви обещания. Неговата сдържаност подсказала на Стамболийски, че България е вече в ръцете на Централните сили.

Изпълнената с опасения атмосфера в София достига връхната си точка на следващия ден, когато опозиционните партии поискали да изпратят свои представители на аудиенция с цар Фердинанд. Явно предназначена да неутрализира дейността на опозиционните партии, а същевременно да продължи подготовката за война, аудиенцията всъщност се превръща в сцена на предпоследно сблъскване между цар Фердинанд и Стамболийски. В четири часа следобед, на 4 септември, водачите на просъглашенските опозиционни партии — Малинов на Демократическата, Гешов на Народняшката, Данев на Прогресивнолибералната, Цанов на Радикалдемократическата и Стамболийски биват въведени в червения салон на двореца, където чакали Фердинанд, личният му секретар и престолонаследникът Борис. Пръв говорил Малинов, който уведомил царя за

безпокойството си по повод слуховете, че България вече е поела ангажимент да се присъедини към Централните сили, на което Фердинанд отговорил уклончиво. След това думата взема Стамболийски, повтаряйки доводите на БЗНС срещу намесата на България във войната. Всред множеството доводи, които посочва в полза на неутралитета, той включва и тези, които се отнасят до способностите и характера на самия Фердинанд.

„И най-важното — отбелязва той — вярата във Вас, Ваше величество, е окончателно разколебана и убита. В неговите очи, в очите на народа, след погрома от 16 юни 1913 година, Вие сте развенчани от реномето на тънък дипломат." Стамболийски предупреждава Фердинанд, че той имал щастие да избегне наказание за отговорността си за балканските войни и продължава: „Помнете обаче, че ако утре извършите същото престъпно деяние, пие, хората на Земледелския съюз не само че няма да възпрем народното негодуване против Вас, а сами ще станем негови изразители като Ви поднесем тежката, но справедлива негова присъда." Още по-възбуден, Фердинанд предизвиква Стамболийски да докаже, че той поставил България в служба на Германия. Стамболийски отказва да съобщи откъде има сведения по въпроса и между тях разговорът става още по-разгорещен.

— Вие, г-н Стамболийски, ме заплашвате с метежи и бунтове. Вие ми съобщавате, че никой нямал вяра в моята способност и че сами някога щели сте да ми поднесете тежката народна присъда...

— Да.

— Знайте, че аз си имам определен път... ясно определена политика... и ще вървя смело из тоя път, без да се стряскам от Вашите заплашвания... и когато вървя из този път, аз смятам, че много по-добре служа на народа, отколкото Вие.

— То е въпрос...

— Вашето служене на народа в тоя момент търпи въпросителни, много въпросителни.

— А, Вие се опитвате да хвърляте обиди, Ваше величество! И то в един момент, когато се нуждаете от подкрепата на всички... Е, добре, Вашите обиди не са в състояние да ме докоснат. Аз съм щастлив, че чух

от устата Ви онова, което цял народ твърди, онова, което преди малко се мъчехте да оспорвате. Вие смятате да вървите из Вашия път... Вървете, аз ще вървя из моя...

— Ще вървя, защото моят път е истинско служене на народа, а не Вашия...

— Моят път не е свършил с погром, както Вашия. И сега, ако решите да вървите, ще свършите с главата си...

— Не жалете за моята глава, аз съм стар, мислете за Вашата глава, че сте млад (187).

С това последно предупреждение Фердинанд завършва аудиенцията и напуска стаята. Убеден, че само след няколко дни България ще се намеси във войната, Стамболийски се завръща бързо в квартирата, в която живеел заедно с Турлаков, за да обсъди с него какви мерки може да предприеме БЗНС. Той бил решил заплахите му срещу Фердинанд да не останат празни думи. Без да мигне през нощта, той подготвя брошура, в която описва срещата си с Фердинанд и призовава народа, особено войниците, да откажат да участват във войната. Турлаков се опитал да го разубеди да не публикува брошурата, предупреждавайки го, че тя може да доведе само до хвърлянето му в затвора и, може би, към нещо по-лошо. Такова било мнението на членовете на парламентариата група, които се съвещавали на 9 септември. Групата обаче не могла да препоръча подходящи мерки и Стамболийски, който бил вече отпечатал брошурата, отказал да прекрати разпространението ѝ.

На следващия ден правителството оповестява мобилизация. Военни полицаи нахлуват в земеделската печатница, конфискуват останалите екземпляри от брошурата и арестуват Стамболийски. Макар че военен съд намира Стамболийски виновен по обвинения в предателство и го осъжда на смърт, на Фердинанд направили впечатление протестите на водачите на опозиционните политически партии и той намалява присъдата му на доживотен затвор.

Вследствие на този удар, в БЗНС настъпва объркване. Съюзът се лишава от ръководството на Стамболийски, а Драгиев изпада в нерешителност. В продължение на два дни земеделската парламентарна група раз-

иска какъв курс да поеме. Междувременно, правителството заплашва да подведе под съдебна отговорност всички лица, замесени в Деклозиеровата афера. Тази заплаха може би оказва въздействие върху групата. В реч, която произнася в Народното събрание от името на БЗНС, Александър Димитров обещава да гласува военните кредити. България е в положение на война, казал той, и на войските ѝ трябва да се отпуснат необходимите суми, за да се отбраняват. Обаче това помирение не предотвратява по-нататъшните съдебни преследвания срещу земеделските деятели. През пролетта на 1916 година правителството предприема мерки срещу земеделски депутати, замесени в Деклозиеровата афера, осъждайки петима от тях на затвор от година и половина до пет години. Въпреки Народното събрание постоянното присъствие на БЗНС решава да преустанови публикуването на „Земеделско знаме" и практически прекратява всякаква политическа дейност. Местните дружби, лишени от централно ръководство, в повечето си част престават да функционират. Така БЗНС временно загубва цялото си влияние върху бъдещия ход на събитията.

ГЛАВА 5

Пътят към властта

Властта сама по себе си не е престъпна, престъпни са злоупотребленията с нея. Стремлението у човека за власт е стремление към самоусъвършенствуване, стремление към проявление на живот, на воля... Стремлението за власт е стремление към борба за живот; борбата за живот, това е основният закон за прогреса на човечеството.

Ал. Стамболийски
(„Власт, безвластие и народовластие")

Ако Германия и съюзниците ѝ бяха постигнали бърза победа, каквато очаквали Фердинанд и Радославов, съдбата на БЗНС би била твърде различна. По така, както се случи, в България и другите източноевропейски страни, продължителната война разклати традиционните устои на обществото, а поражението спомогна да се сгромоляса старият режим. Въпреки това, пътят на БЗНС към властта не бе лесен. Земеделските дейци участвуваха в прибързани, несполучливи бунтове, в предизвикващи разединение вътрешни конфликти и в ожесточена борба с комунистите, преди да овладеят контрола над органите на властта.

Разходите по воденето на съвременна война бяха много по-големи, отколкото България можеше да понесе. До края на 1918 година, около 900 хиляди души или близо 40% от мъжкото население на страната бяха мобилизирани. Армията претърпя 300 хиляди жертви, от които 100 хиляди убити — процентно най-тежките загуби на глава от населението, каквито някоя от участващите във войната страни е понесла. През 1917 и 1918 година военните доставки бяха прекъснати напълно. Войските на фронта получаваха най-нищожни дажби. Дрехи и особено ботуши не можеха да се подменят. Войската не получаваше и задоволително количество боеприпаси и лекарства.

Въздействието на този недостиг върху морала на фронтоваците се допълва от факта, че българите са се чувствали сродни с Русия и изобщо не са имали положително отношение спрямо германската кауза. Поведението на германските военнослужещи, които се въз-

ползваха от привилегированото си положение да плячкосват, не промени с нищо това отношение.

Влошаването на положението на фронта бе придружено и отчасти причинено от вътрешна стопанска криза. Земеделската работа е трябвало да се извършва от жени, деца, възрастни и физически немощни хора, поради което общият размер на обработваемата площ спаднал с 12% и, същевременно, добивът на зърнени храни спада с 47% — от 2,678,558 тона през 1915 г. на 1,435,083 тона през 1918 г.

Вследствие на реквизициите и липсата на фураж, драстично намалява и добитъкът. Прибягвайки до реквизиции и налагайки изкуствено ниски цени на земеделските продукти, режимът на Радославов създава непоносими условия за земеделското население и убива желанието на селяните да произвеждат за пазара. По села и градове правителството успява да задържи на ниско равнище заплатите, но усилията му да се справи с инфлацията остават напразни.

Вземайки 100 като основа през 1910 година, индексът на цените в България през 1918 година достига 1, 132. Той е многократно по-висок, отколкото този през същата година в Германия, който е 217, във Франция — 392, в Англия — 272 и в САЩ — 220.

Страданията и лишенията, които понасят войските, селячеството и бедните в градовете и селата са в рязък контраст с повсеместните спекулации, на които се отдават висшите слоеве на обществото, включително и много членове на правителството. Слуховете, някои оправдани, а някои не, че отделни лица забогатяват за една нощ от спекулации с жизненоважни продукти стават главна причина за социално брожение. То се подклажда от антиправителствени демонстрации, женски буитове за храна, които започват в началото на 1917 година и продължават до края на войната. Милена Стамболийска бива арестувана, защото устроила такава демонстрация в Славовица през февруари 1917 година.

Макар че Стамболийски е бил осъден на доживотен строг тъмничен затвор, той намира, че режимът в Централния затвор в София не е така строг. На политическите затворници било позволено да се разхождат свободно в отделението си, да пишат, да бъдат посещавани от близки и родини и дори да напускат затвора за

кратки периоди за преглед при лекари или зъболекари. Те са могли да получават храна отвън, а привърженици на БЗНС получавали редовно много повече храна и част от нея била раздавана на други затворници, дори и на пазачите.

Това отношение към затворниците може да е било резултат на подкупи, но може и да се е дължало на разпореждането от Фердинанд (188).

Той е бил достатъчно изпечен в областта на българската политика, за да не скъса всички мостове зад себе си. Бидейки свободен, Димитър Драгиев искал да се преутвърди като ръководител на БЗНС и това предизвиква разцепление сред парламентарната група. Отначало по-скоро от лични, отколкото принципни различия пораждат борбата между Драгиев и Александър Димитров по въпроса кой да има право да говори от името на парламентарната група. Враждата между двамата открито се проявява след като Димитров е арестуван по обвинения, че участвувал в Деклозиеровата афера. Макар правителството да не можа да докаже, че е виновен и да бе принудено да го оправдае, полицията конфискува дневника му и даде гласност на части от него чрез публикуването им в някои вестници. В този дневник се съдържат критични бележки за всички земеделски дейци, включително и за Стамболийски, който е характеризиран като себелюбец, и срещу Драгиев, критиката на когото била особено остра. Твърдейки, че този дневник доказвал, че Димитров не е подходящ за ръководител и обвинявайки го, че се занимавал със спекула, Драгиев поисква той да бъде изключен от земеделската парламентарна група. Стамболийски се намесва в спора с писмо до групата, което макар да е привидно неутрално, по същество е насочено срещу Драгиев. Той пише, че Димитров не трябвало да бъде порицаван за онова, което е писал в дневника си, тъй като той не е отговорен за печатането на части от него във вестниците. Стамболийски отбелязва, че той лично вече е простил на Димитров за онова, което писал по негов адрес. По-нататък той казва, че проучил обвиненията срещу Димитров за спекула и е констатирал, че са безпочвени и настоява двете страни да изоставят спора си, докато свърши войната, когато ще се свика земеделски конгрес, на който ще се вземе окончателно

решение по въпроса. Междувременно Стамболийски заключава, че всички членове на земеделската парламентарна група ще трябва да считат за своя най-главна задача единството си.

Това писмо не успокоява Драгиев и той решава да доведе спора до решение. Понеже не разполагал с мнозинство, той и последователите му се отделят и образуват своя собствена „чиста" група от 17 депутати, която освен Драгиев включва и Станчо Момчев, който бил виден деец на БЗНС още от създаването му. Фракцията на Димитров се състояла от 28 души, между които Церковски и Омарчевски. Пейни поддръжници в затвора били Турлаков, Райко Даскалов и Стамболийски. Стамболийски не бил напълно доволен от поведението на двете земеделски групи и полага усилия да ги подтикне да вземат по-решително становище срещу правителството. Той пише на групите като цяло: „Аз никога не бих се съгласил да гласувам нито сантим на днешното порочно и в мозъка на костите си правителство" и че не може да проумее или да одобри гласуването им в полза на военния бюджет. Но разделената група се отзовава на апела на Стамболийски едва по време на Февруарската революция в Русия и интервенцията на САЩ, с които се открива нов етап във войната. Убедени, че Германия няма да спечели войната и взимайки под съображение недоволството, което започва да се разширява поради лишенията от войната, земеделските дейци престават да подкрепят напълно правителството и започват да работят за обновяване на собствената си организация. През август 1917 година двете фракции на земеделската парламентарна група се съгласяват да подновят издаването на „Земеделско знаме". Макар редакторът му Цанко Церковски и двамата му помощници — Стоян Омарчевски и Спас Дупаринов да са поддръжници на Димитров, те обещават да не печатат нищо в него по различията в групата и да дадат на малцинството съответно място в колоните на вестника. Новото „Земеделско знаме" символизира обновения дух на БЗНС, макар да е под строга правителствена цензура и да е забранено разпространението му на фронта. Земеделските водачи си поставят за непосредствена цел заменяването на правителството на Радославов с правителство, което да започне преговори за мир

със Съглашението. За да проучат тази възможност, те започват разисквания с водачи на опозиционни партии, по-конкретно с водача на Демократическата партия Александър Малинов. Земеделски дейци се опитват също така да спечелят подкрепата на главнокомандващия въоръжените сили, генерал Никола Жеков. През юни 1917 година Церковски представлява БЗНС в парламентарната инспекция на фронта, по време на която той разговаря с Жеков, който, според Церковски, се отнасял съчувствено спрямо идеята на земеделските водачи. Церковски уговаря среща за 12 септември 1917 година между Жеков, него, Александър Димитров, Недялко Атанасов, Стоян Омарчевски и Иван Желев, всички от фракцията на мнозинството в групата. Поради неочаквано заболяване. Церковски не участва в тази среща, но други депутати се опитват да убедят Жеков, че ще е катастрофално по-нататъшното робско придържане към съюза с Германия. Жеков проявява интерес и иска да се направи писмено предложение по въпроса, което му е връчено на 22 септември (188). По съвпадение на обстоятелствата, същия ден Церковски и Атанасов, заедно с водачи на опозиционните партии, отправят публично искане Радославов да подаде оставка и да свика заседание на Народното събрание. В писменото си предложение до Жеков споменатите земеделски дейци изтъкват, че с военната политика на Радославов народът е напълно деморализиран, а България е лишена от свобода на действие. Те заявяват на Жеков, че като главнокомандващ, той не може да остане безразличен към политическото положение в страната. И конкретно предлагат да се образува коалиционно правителство, което да се поддържа в парламента от представители на демократите, широките социалисти и земеделците. В това предложение внимателно се посочва, че БЗНС не се застъпва България да спре военните действия или да измени на съюза си с Германия (необходимо изяснение предвид на факта, че този документ може да послужи като доказателство за измяна при евентуално подвеждане под отговорност). В него главно се изтъква, че е необходимо ново правителство, което да „вдъхне вяра отново на народа и войската, да повдигне престижа на България в очите на съюзници и неприятели и с всички сили да действува за постигане

на мир". Земеделците искат в замяна на участието им в ново правителство само да бъдат освободени хвърлените в затвора членове на БЗНС. Жеков, може би действуващ като Троянски кон в цялата тая работа, предава предложенията на земеделците на Радославов, който си отмъщава като премества хвърлените в затвора земеделски дейци от Централния затвор в София в затвори на по-изолирани селища из страната. Стамболийски бива преместен във Видинската крепост, където го държат изолиран.

Никоя от фракциите в земеделската парламентарна група не се е стремяла към заместване на правителството на Радославов с правителство, което да изтръгне България от войната. Драгиев заема становище, което обикновеният патриотизъм изисква: БЗНС да забрави старите си вражди с опозиционните партии и да направи всичко по силите си да ги подкрепи. За него било анатема в такъв съдбоносен момент БЗНС да се стреми към властта, а домогването до властта посредством революция той считал за предателство. И фракцията на Димитров не се различавала от него във възгледите си по този въпрос. Единствен Стамболийски смятал, че войната ще срине основите на стария режим. Особено след Февруарската революция в Русия, той започва да прозира последиците от войната и да подготвя БЗНС за задачата да поеме властта. Важно указание за възгледите му през този период е есето „Власт, безвластие, народовластие", което той завършва през юни 1917 година. Макар привидно да прави абстрактен политически анализ, насочен срещу анархизма, той всъщност напомня на земеделците, че тяхната цел е да поемат властта. В краткото си проучване, Стамболийски твърди, че анархията (забележителното в случая е, че той използува думата безвластие, вместо анархия) е непостижима цел. Поради различията между хората и сложността на обществото, налага се някои лица да властвуват над другите. Основният въпрос е, как да се упражнява властта и с каква цел. В това есе, Стамболийски повтаря някои от старите си аргументи срещу монархизма, който се „разпада и изчезва". Той дори застъпва възгледа, че отделни лица, групи или организации, които отбягват властта, създават условия за монархизъм и го увековечават и твърди, че стремежът

към власт е признак за здравината на една политическа организация; според него, това е „стремеж към самоусъвършенствуване и проява на жизненост и воля". Целта, заключава той, е установяването на народовластие, което да бъде средство за напредък, да позволи да се мобилизират ресурсите на обществото за постигане на целите, които то само си е поставило. „С властта на народа може да се премахне злото, причинено от властта на царе и олигарси" (189). Същевременно Стамболийски започва да окуражава намиращите се във войската земеделци да се организират и да се подготвят за евентуален държавен преврат. Разкриването на този заговор може би е една от причините Радославов да разтури „генералния щаб" на БЗНС в Централния затвор.

Престоят на Стамболийски във Видинския затвор не продължава дълго.

Правителството на Радославов пада поради растящото недоволство в страната — което сега се проявява под формата на масови женски бунтове във вътрешността и размирици по фронтовете — провалът на германската офанзива при Вердюн, който показва изчерпването на германските военни възможности, и надеждата за мир, съобразно поставените от Америка условия. През пролетта на 1918 година членове на парламентарните групи на БЗНС, на демократи, широки социалисти, радикали и на националните и прогресивни либерали образуват Опозиционен блок. Жеков пък се обявява срещу министър-председателя и предупреждава Фердинанд, че войската не може да продължи да се бие при създадените условия. Окончателният удар настъпва, когато правителствата на Германия и Австро-Унгария отказват да предадат Добруджа на България. Някои от министрите от правителството на Радославов се възбунтуват и царят бива принуден да поиска от министър-председателя да подаде оставка. На 18 май 1918 година той натоварва Александър Малинов да образува ново правителство.

Малинов се надявал да състави коалиционно правителство с участието на много партии, но това се оказва невъзможно. Предвиждайки падането на правителството на Радославов, Стамболийски пише, че би било „скандал над скандалите" за някои земеделски дейци

да влязат в правителството, докато техните съидейници остават в затвора (190.) Двете земеделски фракции отказват да влязат в кабинета, докато намиращите се в затвора техни другари не бъдат освободени. Малинов, който бил склонен да окаже съдействие, не смогва да убеди Фердинанд да се съгласи и така земеделците остават вън от правителството. Широките социалисти, желаейки да останат като „политически резерв" в случай, че Малинов не може да се справи с приближаващата катастрофа, също отказват да влязат в кабинета. Поради невъзможността да се образува национална коалиция, двете малки консервативни партии — Националната и Прогресивнолиберална, също отказват да поемат част от бремето на управлението. В съставения на 21 юни кабинет на Малинов влизат осем демократи и двама радикали — Стоян Костурков и Йосиф Фаденхехт, които заемат министерствата на просветата и правосъдието. Останалите партии от Опозиционния блок обещават да поддържат новото правителство, което изобщо не свиква Народното събрание, за да узакони действията си. Като проява на доброжелателство спрямо БЗНС, Малинов връща Стамболийски и затворените му другари в Централния затвор, където не били държани под строг режим.

Незабавно след връщането му в София, Стамболийски подновява усилията си за подготовка на БЗНС да поеме властта. В редица неподписани статии в „Земеделско знаме" той отхвърля призива на Драгиев земеделците да участват в „правителство на национално единение", застъпвайки тезата, че войната е създала условия, при които поемането на властта от БЗНС се налага от народа, който отправя погледа си към него, понеже ненавижда старите партии. Да се отстъпи от това, би означавало липса на кураж. А да се пристъпи към това с неговата програма за изграждане на нова България ще означава Съюзът да се натъкне на голяма задача, което пък няма да доведе до социален мир, но до „нещо подобно на война с обкръжаващия ни свят". Въпреки това, тъкмо този път трябва да следват земеделците, ако вярват в своите идеали (191). Стамболийски подновява връзките си със земеделските дейци във войската. Земеделската пропаганда всред военнослужещите се разширява, а престижът на Стамболийски

като враг на войната пораства неимоверно много всред войниците. Той се държи настрана от Малинов и му предлага да влезе в правителството, но само при условие, че министър-председателят се съгласи да поиска незабавно примирие. Малинов, обаче, не е могъл да се противопостави на царя, който все още бил решен да се придържа към съюза си с Германия. През август той се опитва да сплаши Стамболийски като възстановява строгия му режим в затвора. Радикалът Фаденхехт — министър на правосъдието, се заканил на Стамболийски, че ще го изправи пред съд за предателство, но тези мерки се предприемат твърде късно, за да окажат някакво въздействие.

На 14 септември 1918 година сили на съюзническия експедиционен корпус, начело с генерал Франше д'Еспере, започват подготвяната от дълго време офанзива на Македонския фронт. След като подлагат демобилизираните български войски на унищожителен артилерийски огън, съюзниците постигат бърз и решителен пробив при Добро поле. Дисциплината се разклаща, тъй като българската войска престава да е организирана военна сила. Всред войниците настъпва безредие, мнозина дезертират, завръщайки се по родните си места, а много по-голяма част от тях решително се отправят към София, за да накажат Фердинанд и политиците, които въвлякоха България във войната. На 24 септември важният железопътен възел Кюстендил пада в ръцете на бунтовниците. Хранителните запаси в намиращата се наблизо главна квартира на генералния щаб биват конфискувани от няколко стотин войници (192). Сутринта на 25 септември Стамболийски е освободен от затвора и заведен на среща с водачи на Опозиционния блок. Там Малинов, който все още не може да долови пълния размер на катастрофата, предлага правителството му да подаде оставка и да се образува широко коалиционно правителство, което да възстанови реда и да започне преговори с Антантата. Стамболийски посреща с насмешка тази идея, твърдейки, че вече е твърде късно за политически маневри и преговори за мир. Нека правителството остане на власт, заявил той, но да поиска да се сключи незабавно примирие, без оглед на условията (193). Същия ден следобед Стамболийски е заведен при Фердинанд. Тази втора тяхна среща не е по-

сърдечна, отколкото първата, състояла се през 1915 година. Царят твърди, че отслабването на фронта се дължало на земеделската пропаганда и обвинява Стамболийски, че действувал за сразяването на България. Стамболийски му отговаря, че поражението на България е неизбежна последица от политиката на Фердинанд. Изоставяйки тази тема, Фердинанд поискал от Стамболийски да използва влиянието си да усмири разбунтувалите се войници и да възстанови, до известна степен, реда и дисциплината във войската. Стамболийски се съгласява, но при две условия: Фердинанд да поиска незабавно примирие и да освободи останалите политически затворници. Царят се съгласява най-после да поиска примирие, но, опасявайки се, че може да бъде убит, отказва да освободи всички политически затворници. Двамата най-после постигат споразумение за освобождаване на част от политическите затворници. В девет часа и 15 минути следобед министърът на финансите Андрей Ляпчев, пълномощният министър Симеон Радев и видният правист М. Василев, придружени от американския консул Мърфи и неговия помощник, заминават с мисия да сключат примирие със Съглашението. След заминаването на групата, Стамболийски заявява, че е готов да отиде на фронта да усмирява войските.

Последвалият това опит на Стамболийски и Райко Даскалов да поемат ръководството на войските и да засмат София със сила бива наречен „Радомирски бунт" по името на Радомир, където се обявява република. Този бунт с дълги години повод за спорове между историците. В речта си в Народното събрание през 1919 година Стамболийски заявява, че заминал за фронта с обстоен план за бунт, тъй като мислил, че Фердинанд не бил искрен в обещанията си да иска примирие. Опасявайки се, че Фердинанд ще поиска германска помощ, за да продължи войната, Стамболийски решава, че премахването на династията е неотменна необходимост (194). До времето, когато той обяснява поведението си, обаче, Радомирският бунт е бил на път да се превърне в един от героичните митове в борбата на БЗНС срещу стария режим. Нещо повече, този въпрос имал политическо значение в тогавашния момент. Ако Стамболийски признаел, че бунтът не отразявал желанието на земеделците, той би направил отстъпка на Драгиев, кой-

то се противопоставял на такъв бунт и порицавал онези негови приятели, които са настоявали за такава мярка. От друга страна, някои български и всички съвет-ски историци отричат, че земеделските дейци имали истински революционни намерения. Те твърдят, че Стамболийски се опасявал от комунистически метежи и че по време на Радомирския бунт бил пленник на революционния кипеж на народа. Българският историк Христо Христов, в обширното си изследване на Радомирския бунт може би е стигнал най-близо до истината с твърдението си, че Стамболийски стига в Радомир без предварителен план за действие. Според него, Стамболийски по-скоро се стремял да усмири войските, отколкото да ги поведе към бунт, но че той бил готов и за едното, и за другото в зависимост от обстоятелствата (195). Един фактор, заслужаващ по-голямо внимание в историографията, отколкото е получавал досега, е влиянието на Райко Даскалов, който придружавал Стамболийски до Радомир и който всъщност обявява Радомирската република. Даскалов е роден в Бяла Черква, Търновско, през 1886 година и произхожда от учителско семейство. Той завършва Търговска гимназия в Свищов, след което е сътрудник на софийския вестник „Балканска трибуна" и заради антиправителствени статии в този вестник попада за кратко време в затвора. През 1907 година заминава за Берлин, където завършва стопански науки с докторат. След като работи за една германска фирма, Даскалов се връща в България през 1914 година. Познавайки Цанко Церковски още от младежките си години в Бяла Черква, той бива убеден от земеделския поет да влезе в редиците на БЗНС и да поеме ръководството на Народния магазин. Това положение го прави главна прицелна фигура в съдебните акции, които предприема правителството по Деклозировата афера (196). Историците комунисти ценят извънредно много Даскалов, представяйки го като революционер, водач на лявото крило на БЗНС и като изразител на стремежите на подтиснатите селски маси. Убийството му през 1923 година от терорист на ВМРО издига високо Даскалов в очите на комунистите и запазва репутацията му от подкопаване, което би могло да настъпи в по-сетнешните фракционни борби в БЗНС. Един негов биограф дори твърди, че

Стамболийски се готвел да му възложи министър-председателския пост в навечерието на преврата на 9 юни 1923 година. Тазн хвалебствена оценка заслужава изясняване. Макар Даскалов да е бил полезен съюзник на Стамболийски в отстраняването на Драгиевата група и понякога да се е оказвал ценен помощник, неговото влияние не всякога е било напълно положително. Той с бил импулсивна натура и действията му не били винаги обмисляни. Макар да е представян за теоретик на земеделското движение, писанията на Даскалов са ограничени и повърхностни. Основният му труд „Борба за земя", в който се проследява борбата на селяните в древния Рим и който той твърди, че започнал в затвора заедно с плана на БЗНС за поземлена реформа, се отличава по-скоро с изкуствен показ на начетеност (197). В затвора Даскалов направил впечатление на Стамболийски както със силния си характер, така и с доктората си от германски университет. Стамболийски, който всякога е съзнавал липсата си на системно образование, изглежда да е изпитал страхопочитание към академичната подготовка на Даскалов, нещо, което Даскалов чувствал и което му давало повод да мисли, че бил почти равен на Стамболийски. Радомирският бунт е бил първият, но не и последен пример в стремежа на Даскалов да се наложи като водач.

Стамболийски и Даскалов тръгват за фронта на 26 септември сутринта. Придружават ги членове на Народното събрание от Демократическата, Социалдемократическата и Радикалната партия, както и министърът на войната генерал Сава Савов (198). Групата изминава почти 48 километра за един ден, докато стигне в Радомир, където бил най-близкият лагер на разбунтувалите се войници. Радомир се намира по средата между София и Кюстендил, където била квартирата на генералния щаб. Пристигайки около 8 часа вечерта, Стамболийски се среща с фелдфебел Георги Дамянов (199), съмишленик, но не член на БЗНС, който командвал най-голямото поделение в лагера в Радомир. Дамянов поискал членовете на парламентарната делегация да преспят в града и да говорят на войниците на другия ден сутринта. В 9 часа на другия ден групата влиза във войсковия лагер, където Стамболийски пръв говори пред войниците. Той ги призовава да поддържат

реда, докато мирната делегация уговори условията за примирие. Припомняйки им, че те не били го послушали през 1915 година, когато ги призовал да не вземат оръжие, той ги помолил да се вслушат внимателно в думите му и да бранят страната, докато Антантата се съгласи на примирие (200). След Стамболийски говори социалдемократическият депутат д-р Никола Сакаров, но и той не направил голямо впечатление. Войниците явно искали да продължат похода си до София. Най-после, военният министър Савов казал на войниците, че ако не искат да се върнат на фронта, те трябва поне да предадат оръжието си и да се завърнат по домовете си. Имало известно съгласие по това предложение, но мнозинството искали твърдо да си отмъстят. Членовете на делегацията решават да заминат за Кюстендил да узнаят какво е положението в този град, да посетят главната квартира на генералния щаб и да научат нещо за мисията за мир. Те пристигат на обяд и били посрещнати от останалите още там членове на генералния щаб. Тъй като нищо не се узнало за мисията за мир, Стамболийски се упътил за контролираната от бунтовниците железопътна гара, за да говори пред войниците. Обаче преди да стигне до гарата, той бил извикан в телеграфопощенската станция, където била получена телеграма от Даскалов, който се завърнал в Радомир. Даскалов уведомява Стамболийски, че сега в Радомир има около 15,000 войници, които събрали достатъчно локомотиви и вагони, за да влязат бързо в София. Даскалов прочел проекто-прокламация на временното правителство, която той съчинил и поискал от Стамболийски да я одобри. Стамболийски се колебаел и изразил съмнение относно навременноста на такъв ход, но Даскалов подчертал броя и готовността на войските на негово разположение. Точно какъв е бил окончателният отговор на Стамболийски не се знае. Изглежда, че той одобрил някак си искането на Даскалов, но от по-сетнешното му поведение личи ясно, че това одобрение не е било безусловно, нито е било дадено с ентусиазъм. То може би е било наставление да се направи нещо повече от опитване на водата (201). Какъвто и да е бил отговорът на Стамболийски, Даскалов поема в свои ръце контрола на положението в Радомир. В речта пред войниците той прочита следната прокламация:

Днес, 27 септември 1918 година, българският народ скъса веригите на робството, катурна деспотическия режим на Фердинанда и неговите помощници, обявява ги за народни врагове, прокламира се за свободен, с републиканско управление народ и подава ръка на европейските народи за примирение и разбирателство. От днес цар Фердинанд и династията му и бившето правителство са свалени. Всички окръжни управители, околийски началници, коменданти, кметове и войнишки началници ще изпълняват заповедите на временното правителство на републиката.

Председател: Ал. Стамболийски.

Главнокомандуващ: Райко Даскалов.

Тъй като тази прокламация бива приета с въодушевление от войниците, Даскалов съчинява телеграма, която трябвало да бъде изпратена до всички военни и административни центрове в страната, в която се казва, че цар Фердинанд и правителството на Малинов са свалени. В нея също така се заповядва на всички офицери и административни лица да се подчиняват на временното правителство, пред което те ще отговарят за поддържането на реда в страната.

Даже когато Даскалов започва да организира похода към София, той изглежда е чувствал, че трябва да се оправдае пред Стамболийски. Следобед, когато изпраща писмо до Кюстендил, той твърди, че бил принуден да обяви временно правителство поради опасното положение, в което се намирала България. Врагът, продължава по-нататък Даскалов, няма да чака българските политици да действуват. Само едно „републиканско народно правителство" може да спаси страната от външни врагове и от вътрешни безредици. Нещо повече, този народ има възможност да изгради нов стопански живот, така че милионерите и паразитите да отстъпят местата си на честните хора на труда. По-нататък Даскалов пише: „Използвах името и те провъзгласих за председател на временното правителство, понеже това бе единодушното желание на народа и на войските. Ако не желаеш да бъдеш начело на временото правителство, то единствената ми молба към теб е да не го порицаваш сега." „Главнокомандващият" заключава, че има до-

статъчно войски на свое разположение, за да принуди София да признае временното правителство, и че той не мисли, че столицата ще окаже съпротива. Не е ясно дали това писмо на Даскалов е получено или не от Стамболийски (202).

След разговора си по телефона с Даскалов, Стамболийски не прави опит да поеме ръководството на разбунтувалите се в Кюстендил войски. Вместо това, той се връща в генералния щаб на войската и осведомява придружаващите го членове на комисията, че е решил да замине за Дупница, за да се опита да въдвори ред всред войските в този град. Изглежда, че Стамболийски е искал да провери настроението на войските там, защото Дупница е близо до фронта. Той пристига в Дупница вечерта и съобщава с телеграма на намиращата се в квартирата на генералния щаб група, че поради недостиг на бензин е принуден да остане в този град и затова не може да се върне при нея. Стамболийски, обаче, не се явява пред войниците в новото си качество на председател на временното правителство. Даскалов използва следобеда, за да наложи строг ред във войските в Радомир. Той назначава Георги Дамянов за началник на генералния щаб и организира осем пехотни дружини с две картечни роти. Тук Даскалов извършва първата от няколко съдбоносни тактически грешки. Вярвайки, че столицата няма да е склонна или да е в състояние да се съпротивлява сериозно, той прави усилие да сформира артилерийски единици. В 9 часа следобед, Даскалов телеграфира в София, че ако не бъде признато временното правителство, той ще настъпи с войските срещу нея сутринта. Стамболийски пристига в Радомир сутринта. Разговорът му с Даскалов не е приятелски и изглежда да е водил спор с „главнокомандващия" заради неговата прибързаност. В едно покъсно писмо относно тази среща, Даскалов пише, че вместо поддръжка, той получил укори и оплаквания. След половин час двамата се разделят — Стамболийски заминава за столицата, а Даскалов придружава войски до Перник, за да извърши подготовка за настъпление към София. Завръщайки се в столицата, Стамболийски установява, че градът е сравнително спокоен. Той заминава направо в Министерския съвет, където отрича каквото и да е участие в Радомирския бунт, твърдейки,

че каквото и да са направили с Даскалов, то е било понеже били „пленници" на войските. Министерският съвет не му повярвал и след като той си отива, гласува да се издаде заповед за арестуването му. Стамболийски преминава в нелегалност и започва да организира въстание в столицата, за да помогне по този начин на настъплението на Даскалов. Усилията му се оказват безуспешни. Земеделската парламентарна група отказва да одобри бунта. Драгиев обявява този бунт за измама с прокламация, в която освен своето име, вписва и имената на Стамболийски и Церковски. Копия от тази прокламация се публикуват в софийски вестници, които покъсно се пускат от самолети на войските. Двете фракции в земеделската парламентарна група считат бунта само за дело на Даскалов, гласуват да го порицаят и обещават да поддържат правителството в усилията му да постигне примирие. Не намирайки подкрепа у собствените си колеги, Стамболийски се обръща към Димитър Благоев, водач на тесните социалисти. По време на тайната среща в дома на Благоев, той застъпва тезата, че тесните социалисти са влиятелни в градовете, а БЗНС в селата и заедно могат да поемат властта. Според Благоев, Стамболийски заявил, че е готов да приеме всички точки от програмата на тесните социалисти, с изключение на тази, отнасяща се до частната собственост на селяните. Въпреки това щедро обещание, Благоев отказал да се съгласи. Той не можел да преодолее идеологическата си слепота спрямо земеделците. За него селяните са част от буржоазията и затова не желаел да въвлече тесните социалисти в считан от него вътрешнобуржоазен конфликт. Той също така съзнавал, че в тогавашния момент БЗНС е далеч по-многоброен и влиятелен от собствената му партия и че Стамболийски е по-популярен и обаятелен водач от него. Убеден, че България върви по същия път, по който Русия стигнала до Октомврийската революция, Благоев не бил готов да се примири с второ място (203). Дори без вътрешно въстание, Даскалов би могъл да постигне успех, ако не бил продължил да върши сериозни тактически грешки. Силите му не се опитали да прекъснат съобщителните връзки със София, позволявайки по такъв начин на правителството да се обърне за помощ към германците. Нещо повече, републиканската вой-

ска се придвижва бавно и се съсредоточава в отстоящето на десетина километра от София село Владая. В 9 часа сутринта на 29 септември Даскалов изпраща друга телеграма до правителството, в която предупреждава, че ако в продължение на шест часа бившите власти не признаят временното правителство, той ще започне да настъпва с войските си. Макар че единственият отговор на този ултиматум се изразил във формата на въздушна бомбардировка, той не могъл да започне настъплението си до 4 часа следобед. Даскалов разделил войските си на три групи, чиито цели били находящите се северозападно от столицата села Бояна, Княжево и Горна Баня. Главни защитници на столицата са македонските дружини на генерал Протогоров, които оказват упорита съпротива, особено на централната група, командувана от Даскалов. Те подлагат на ожесточен артилерийски огън тази група, при който биват ранени Даскалов и Дамянов. Въпреки това, до смрачаване републиканската войска постига непосредствените си цели и се подготвя да влезе в града. В този момент Даскалов прави своята последна и най-сериозна грешка. Забравяйки основното военно правило, той изчаква да се разсъмне, за да предприеме последното настъпление. Така Даскалов се надявал да избегне грабежи и излишно проливане на кръв, каквито се опасявал, че може да настъпят, ако столицата падне в ръцете на разгневените войски през нощта. Това отлагане позволява на защитниците на града да се прегрупират и да получат подкрепления от 217 германска девизия, прехвърлени от Кримския на Балканския фронт, добре въоръжена с картечници и оръжия. Сега положението се изменя решително в полза на правителството. Нещо повече, в този момент в столицата и до бунтовниците достигат новините, че в Солун е подписано примирие. България прекратява войната и става подчинена на окупационните войски на Съглашението. Тези новини дават повод за масово дезертиране от републиканската войска. Когато Даскалов издава заповед за окончателно настъпление в пет часа сутринта на 30 септември, в републиканската войска имало само около шест-седем хиляди бойци. По-многочисленните германски войски и македонски дружини контраатакуват и разбиват силите на Даскалов.

Даскалов бива укрит от привържениците на БЗНС в едно село край Радомир, а по-късно Александър Димитров го завежда в Солун, където го оставя в ръцете на френското командване. Междувременно и Стамболийски бива укрит от приятели в София. Водачите на БЗНС влизат във връзка с окупационните власти и отправят искане към тях да разрешат на Стамболийски и Даскалов да заминат за Франция, за да избегнат обвинения в измяна, които правителството отправило срещу тях. Обаче френските власти, нежелаейки да насърчат бунтове и безредици, отказват да удовлетворят това искане.

Пораженето на Владайското въстание забавя сгромоляването на стария режим, но не го предотвратява. Съглашението било склонно да приеме Кобургската династия, но налага абдикацията на Фердинанд, който отстъпва трона на своя син Борис на 3 октомври. Петнайсет дни по-късно Малинов преустройва правителството си, включвайки в него широкия социалист Янко Сакъзов, народняка Тодор Тодоров и земеделеца Цанко Церковски. Земеделците приемат да участвуват в правителството без въодушевление и само след като Малинов обещава да амнистира лицата, обвинени в политически провинения. Министър-председателят обаче умишлено забавя внасянето на законопроекта за амнистия и всъщност след по-малко от един месец подава оставка, когато Съглашението предава Добруджа на Румъния. На Тодор Тодоров се възлага да образува правителство на национално единство. В неговия кабинет от 28 ноември влизат двама народняци, двама широки социалисти и двама земеделци — Цанко Церковски като министър на железниците, пощите и телеграфите и Димитър Драгиев като министър на земеделието. Министерството на държавните имоти остава свободно, за да бъде заето от Стамболийски. Своевременно се одобрява законопроект за амнистия и Стамболийски престава да се укрива и влиза в правителството на 3 януари. Драгиев и Стамболийски застъпват противоположни гледища в правителството, тъй като Драгиев искрено вярвал в коалицията и се надявал, че участието на БЗНС в такива правителства ще стане постоянен елемент в бъдещия политически живот на България. Като министър на земеделието, той настоява пред селяните да предадат добива си на зърнени храни на Държавната стопанска

дирекция и така с увеличаване на доставките на храни да си възстанови политическия стабилитет. От своя страна Стамболийски, макар да бил член на правителството, не участвал в работата му, критикувал го, че вършело беззакония, че запазило цензурата, че започнало да прилага социални реформи и поискал да се насрочат нови парламентарни избори. Това довежда до открит и продължителен конфликт между Стамболийски и Драгиев и прави неизбежно окончателното разцепление. Двамата се съгласяват да изложат различията си пред конгреса на БЗНС, който трябвало да се състои през април. Междувременно, те се съгласяват да определят комисия от 25 души, която да проучи спора, разцеплението в парламентарната група и поведението на отделните членове на Съюза и да докладва за това на конгреса (204). Очаквайки да извоюва победа в конгреса, Стамболийски упражнява натиск над Драгиев и привържениците му да обещаят предварително да се подчинят на решенията на конгреса. Драгиев възразява срещу това, а през март демократът Никола Мушанов — министър на вътрешните работи забранява свикването на конгреса. Той може би предприема тази мярка от страх, че неспокойното положение в страната е създало опасни условия за масови политически събрания. Истина било също така, че привържениците на Стамболийски по селата водели яростна кампания срещу правителството. Обаче напълно е възможно, макар да не е доказано, че Мушанов е съдействувал на Драгиев. Стамболийски и Църковски подават оставка, но не и Драгиев. Тодоров не взема страна в този конфликт и двамата министри на демократите — Мушанов и Малинов, останали неподкрепени от министър-председателя, са принудени да подадат оставки. При това положение конгресът на БЗНС е насрочен за 1 юни.

Конгресът започва неблагоприятно за Драгиев. Стамболийски предлага за председател на конгреса „раломирския герой" Райко Даскалов, който е посрещнат от делегатите с продължителни овации. Конгресистите одобряват с голямо мнозинство смелите действия на Стамболийски в борбата му срещу Фердинанд и по време на престоя му в затвора. На втория ден разпаленият младеж Спас Дупаринов нарича Драгиев „старец, чисто време е минало", вследствие на което земеделе-

цът моралист напуска конгреса, отказвайки да се върне докато Дупаринов не бил убеден да се извини. Когато комисията представя доклада си за фракционната борба в Съюза, причините за нея тя намира най-вече у Драгиев. Някои членове от фракцията на Димитров са намерени виновни за спекулации по време на войната, но същото се установява и за много последователи на Драгиев. Нещо повече, комисията стоварва върху Драгиев най-голямата вина за разцеплението в БЗНС (205). Драгиев взема думата, за да оправдае делата си, и тази реч поглъща времето на третия ден на конгреса. (По-късно той прави някои допълнения към текста на тази реч и я издава като политическа изповед.) Драгиев започва речта си, изтъквайки своята дългогодишна дейност в служба на БЗНС и след това пристъпва към сърцевината на различията си със Стамболийски. Той отбелязва, че се застъпва за постепенна еволюционна промяна, а Стамболийски е революционер. Той подържал скромността и търпимостта, докато Стамболийски считал, че силният създава правото. Над всичко, Драгиев казал, че е християнин, дълбокорелигиозна личност, чийто живот се ръководи от проповеди, а Стамболийски бил материалист. „За мене има друг свят — казал Драгиев — и моите действия протичат бавно. За Стамболийски светът е тук и той бърза, желае всичко което трябва да бъде направено, да се направи в продължение на няколко години — той не чака. Аз съм за постепенния напредък. Той е за ускорения напредък. Той е революционер, аз не съм." (206) Стамболийски не отхвърля тези твърдения. По-скоро той ги потвърждава в кратко и почти механически произнесено слово. Конгресът одобрява с подавляващо мнозинство доклада на комисията и препоръките в него. Самият Драгиев не бива порицан, но редица негови привърженици биват отстранени от постовете им, а някои изключени временно от Съюза. В новоизбрания Управителен съвет имат мнозинство привържениците на Стамболийски. При завършване на конгреса, когато всички делегати се събират да изберат Постоянно присъствие, всички кандидати на Драгиев и самият той претърпяват поражение. Драгиев напуска заседанията, а когато по-късно е включен в независима листа от кандидати за 18-то народно събрание, той е официално изключен от БЗНС. Цанко Церковски написва политическия му некролог, подчерта-

вайки желанието на Драгиев да се признае личния му авторитет и недоволството му от по-талантливия и по-динамичен Стамболийски. Във вестник „Радикал" точно се резюмират различията между двамата обществени дейци, когато се отбелязва: „На г-н Драгиев липсва тази вяра в собствената му звезда, такава самоувереност, каквато обладава в такава голяма степен Стамболийски" (207).

След успеха си на конгреса Стамболийски заминава за Париж като член на българската мирна делегация. По време на престоя му в чужбина в България се провеждат нови избори за Народно събрание. Резултатите от тези избори, показани на таблица 4, очертават постоянния упадък на старите партии и значителни успехи за БЗНС и Комунистическата партия. Трн борещи се за промяна партии спечелват 59 на сто от гласовете и 71 на сто от местата в Народното събрание.

ТАБЛИЦА 4

Резултатите от изборите за 18-то народно събрание, произведени на 17 август, 1919 г.

Партия	Депутати	Гласове	% гласове
БЗНС	85	180,648	28
БКП	47	118,671	18
Широки социалисти	36	82,826	13
Демократи	28	65,267	10
Народняци	19	54,556	8
Прогресивни либерали	8	52,722	8
Либерали	2	42,024	6
Радикали	8	33,343	5
Драгиевисти	0	17,796	3
Други	0	8,426	1
ОБЩО	233	656,315	100

Стамболийски се завръща в България на 19 септември и получава мандат от цар Борис да образува ново правителство. Тъй като на БЗНС не достигат 34 места за мнозинство, той се нуждае от партньор за коалиционно правителство. Участието на БЗНС в коалиционно правителство нарушава поддържаната от него продължителна традиция. По време на войната Стамболийски е писал от затвора срещу отклоняването от програ-

мата на Съюза с компромис с други партии (208). Той одобрява участието на представители на БЗНС в правителствата на Малинов и Тодоров само поради безнадеждното положение, в което изпада страната. При новосъздаденото положение, той се съгласява да участвува в коалиционно правителство, тъй като счита, че политическото течение е в посоката на БЗНС. Да се откаже от отговорностите, това би означавало да пропусне благоприятна възможност за БЗНС и да отстъпи това място на комунистите. Онова, което очаквал, било кратко коалиционно управление, нови избори и спечелване на земеделско мнозинство в Народното събрание.

Стамболийски първо влиза във връзка с комунистите, на които предлага да участват в коалиционното правителство с БЗНС, обаче БКП има свои собствени планове (209). Влиянието ѝ нараствало по-бързо от това на други партии, а нейните водачи разглеждали положението на България през призмата на събитията в Русия. За тях Стамболийски бил българският Керенски, който трябвало да се отстрани, когато настъпи подходящ момент. Благоев отхвърля категорично предложението на БЗНС, твърдейки, че БКП няма да влезе в съюз с дребната буржоазия (210). Тази реакция, разбира се, била очаквана. Стамболийски знаел, че съюзниците ияма да разрешат дори полуболшевишки режим в България, а опитът му с Благоев по време на Радомирския бунт показал очевидно, че не може да разчита на сътрудничество с комунистите. При все това, с предложението, което им направил, той постига целите си. БЗНС можел да обвини БКП, че се страхува да поеме отговорност. Ако това не намали влиянието им сред фабричните работници, то ще окаже съответното въздействие в селата. От друга страна, като очертавал възможността за земеделско-комунистически съюз, Стамболийски можел да сплаши десницата, като я принуди да приеме земеделските реформи. Като завършва тази политическа маневра, Стамболийски се обръща към партията, с която той наистина желаел да се съюзи, а именно широките социалисти. По това време, обаче, широките социалисти били обхванати от големи опасения и големи амбиции. Те се опасявали с основание, че могат да загубят влиянието си сред работничеството, и, същевременно, знаели, че техните 13% от гла-

совете се дължели и на факта, че Министерството на вътрешните работи е в техни ръце — положение, което всякога е било голямо преимущество в български избори. През лятото Кръстю Пастухов използува полицията срещу комунистите и се опитва безуспешно да установи социалистически контрол над синдикатите с помощта на полицията. Комунистите успяват по време на изборите да прикачат на широките социалисти прозвището „полицейски социалисти". Социалистите може би са разбирали, че са запазили влиянието си вред чиновниците и квалифицираните работници, но че влиянието им вред фабричните работници изчезва. Те се бояли да се мерят по численост с БЗНС и БКП, но били уверени, че силата им е другаде. Те имали многочислени привърженици вред чиновничеството и железничарите, две важни политически позиции. Нещо повече, изглежда, че Пастухов използвал политическото си влияние. При подходящи обстоятелства, неговата партия все още можела да извоюва победа. Широките социалисти се съгласили да участват в коалиция с БЗНС, но при условие, че им бъдат дадени министерствата на вътрешните работи, войната, търговията и на железниците, пощите и телеграфите. Всъщност това било искане те да контролират войската, полицията и важна част от работничеството. Александър Оббов, който заедно със Стамболийски, Даскалов и Турлаков участвува в групата на БЗНС, която води преговорите със социалистите, направо обвинява Пастухов, че планира заговор за преврат. До същото заключение стигат и печатните органи на Радикалната партия, която всякога е била близка до социалистите и която очаквала да намери място в едно коалиционно правителство на земеделци и социалисти. БЗНС предлага социалистите да заемат три министерства — на войната, търговията и финансите, но Пастухов остава непреклонен и БЗНС бива принуден да се обърне към други групи (211).

Неуспехът на земеделци и соцналисти да постигнат споразумение било голямо нещастие както за двете организации, така и за страната. С един такъв съюз между тях би могло да се възстанови политическата стабилност на страната. Той би бил и подкрепен от служители, имащи необходимата подготовка да участват във функционирането на правителството (212). Решението

на социалистите да се противопоставят на БЗНС създава огромни трудности на земеделците, които трябвало да създават свой собствен апарат и да се уповават за изпълнение на програмата си на слабо обучени и неопитни кадри. Това е било двойно нещастие, тъй като социалистите са се стремели към намиране на съюзници в селото. За съжаление те всякога считали, че трябва да бъдат начело на такъв съюз. Те не се съгласяват да участвуват в такъв съюз като второстепенни партньори. И наистина социалистите заплащат за решението си с почти напълно отпадане на последователите им, но в последствие успяват да нанесат жесток удар на БЗНС.

Тъй като не могли да постигнат съглашение с левичарските групи (Радикалната партия била твърде малка, за да се занимават с нея), земеделците се обръщат към десницата. За народняци и прогресивнолиберали се създава възможност да участват във властта и на 6 октомври се образува ново правителство. Двама народняци — Михаил Маджаров и Атанас Буров, стават министри, единият на външните работи, а другият на търговията, а водачът на Прогресивнолибералната партия, Стоян Данев, става министър на финансите. Останалите министерски постове заемат земеделци. Стамболийски става министър-председател и същевременно ръководи министерствата на войната и на държавните имоти. Райко Даскалов става министър на земеделието, Цанко Церковски — министър на просветата, Александър Димитров — на вътрешните работи, а Марко Турлаков — министър на железниците, пощите и телеграфите и същевременно изпълнява длъжността министър на правосъдието. Допълнителните министерства, които ръководели Стамболийски и Турлаков, били нарочно оставени без титуляр, за да бъдат на разположение в случай, че социалистите изоставят враждата си спрямо коалицията. Правителството разполагало само с 112 от общо 233 места в Народното събрание, но Стамболийски, съмнявайки се, че опонентите му от десницата и левицата могат да действуват общо, бил сигурен, че има достатъчно поддръжници, за да управлява през следващите решителни месеци.

Първата важна мярка на правителството била да арестува онези членове на кабинета на Радославов, кон-

то все още били в страната. Арестувани били и голям брой народни представители и журналисти, които усърдно поддържали войната, както и офицери и бивши функционери, подведени под съдебна отговорност за престъпления в окупираните територии. В последната категория влизали дейци на македонски организации. Същевременно, в Народното събрание се внася за разглеждане законопроект за съдене и наказване виновниците за националната катастрофа. Върховният съюзен съвет пръв решава да се предприеме тази мярка от желание да направи впечатление на Съглашението, че България скъсва с миналото си, както и от чувство за справедливост. Очаквало се тази законодателна мярка да бъде подкрепена повсеместно от народа. Преди да се завърне от Париж, Стамболийски подхвърля идеята отговорниците за националната катастрофа да бъдат изправени пред народни съдилища. Всъщност, комунистите настояли за такъв съд. Обаче партньорите на БЗНС смогват да премахнат тази клауза и на 22 ноември мярката бива одобрена. В нея се предвижда делата на споменатите лица да бъдат гледани от граждански съдилища (213).

БЗНС очертава програмата си за реформи при откриване на Народното събрание, но се колебае дали да пристъпи или не към нейното узаконяване. Положението му в Народното събрание не било сигурно, а Стамболийски бил в чужбина, където подписва на 27 ноември Ньойския договор. Нещо повече, имало е ясни указания, че настъпва голямо сблъскване с левицата. Главните причини за голямата зимна стачка били амбициите на комунистите, опасенията на социалистите, че са изоставени, и лишенията, които изпитвали работниците в градовете. Положението на работниците наистина е било твърде сериозно, тъй като темпът, с който се засилва инфлацията, е далеч по-бърз от повишението на надниците и редица стоки от първа необходимост, включително храни и гориво, било трудно да се намерят на каквато и да е цена. През май 1919 година тесните социалисти свикват конгрес, на който се обявяват за комунисти и влизат в Коминтерна. На този конгрес водачите на комунистите отхвърлят „буржоазния парламентаризъм“ и порицават „левите“ партии — БЗНС, радикали и широки социалисти, наричайки ги „агенти на

буржоазията". Те също така отправят повик да се образуват работнически, войнишки и селски съвети. През юли техният опит да овладеят улиците на София завършва с неуспех, защото биват парирани от Пастухов, но в изборите през август комунистите показват, че след БЗНС те се ползват с най-голяма поддръжка. В началото на ноември те започват да организират масови събрания и демонстрации срещу коалиционното правителство на Стамболийски. Органът им „Работнически вестник" се печата само с червени букви, докато трае стачката. В изборите за градски и селски съвети на 7 декември комунистите спечелват 140,000 гласа, с 20,000 повече от изборите през август. БЗНС спечелва съкрушителна изборна победа в земеделските райони, но комунистите спечелват изборите в Пловдив, Варна, Русе, Шумен, Плевен, Сливен, Бургас и Дупница. От своя страна, БЗНС иска да отговори на предизвикателството на комунистите и вече се подготвя да се справи с работниците и техните партии. След като се провалят преговорите с БЗНС за образуване на коалиционно правителство, социалистите заплашват земеделските водачи, че ще организират стачка. На 8 октомври, два дни след формирането на коалиционното правителство начело със земеделците, представители на контролираните от социалистите профсъюзи на транспортните и телеграфо-пощенските работници отправят към правителството искания за голямо увеличение на надниците. Същевременно профсъюзите издават позив към членовете си, с които им нареждат да се подготвят за стачки, а издават и брошура с указания за изграждане на мрежа в цялата страна от стачни комитети. Задачата за водене на преговори с профсъюзите се възлага на Марко Турлаков, министър на железниците, пощите и телеграфите, и на Александър Димитров, министър на вътрешните работи и изпълняващ длъжността министър-председател, тъй като Стамболийски се намирал в Париж. Двамата министри отхвърлят исканията на профсъюзите на 15 октомври, но преглъщат горчивия хап като оповестяват, че правителството ще поиска да се отпусне извънредна сума от 80 милиона лева за подпомагане на държавните служители и работници. С тази мярка се предотвратява избухването на незабавна криза, но, за всеки случай, земеделските водачи призовават дружбите

да се подготвят да бранят правителството. Турлаков и Димитров посещават различни райони на страната, за да организират Оранжевата гвардия — земеделски групи с полувоенен характер, съставени от обучени селяни, въоръжени главно с цепеници и намиращи се под командването на председателите на местните дружби. На Оранжевата гвардия било заповядано да завземе градовете в случай на атака срещу правителството. Ако създаването на Оранжевата гвардия може да изглежда като пример на незаконност и кафяворизщина, трябва да се има предвид, че съгласно Ньойския договор, правителството почти не е разполагало със сили за самоотбрана, докато социалистите и комунистите вече са имали дисциплинирани „войски". Или, както Стамболийски по-късно заявява в Народното събрание, когато един народен представител комунист го обвинил, че използувал Оранжевата гвардия като институция:

„Ами вашите пролетарски и чиновнически организации държавен институт ли са? Ами вашите клубове, вашите „народни домове", вашите групи, държавен институт ли са? Кой им даде право да крият оръжие, да се явяват с оръжие, да развалят мостове, да хвърлят бомби, да тероризират чиновници? Кой им даде това право? Срещу вашата организация Земеделският съюз противопоставя своя организация, а правителството изпълни своя дълг, защото то си има достатъчно сили, за да смаже смутителите на реда" (214).

Поради предприетите от Димитров и Турлаков мерки и поради твърдата им линия спрямо профсъюзите, комунистическите историци ги обвиняват, че те представлявали дясно крило на БЗНС, което застъпвало интересите на едрите земевладелци дето се присъединили към Съюза, след като поел властта. Те твърдят, че ако Стамболийски бил пряко замесен в събитията, отношенията между трудовите организации щели да се развият различно. Няма факти, които да потвърдят това твърдение. Стамболийски одобрява напълно предприетите от министрите му акции и той лично организира налагането на най-сурови мерки срещу стачниците, след като се завръща от Париж. Даже Райко Даскалов, когото комунистическите историци обявяват за водач на „лявото" крило, изразява задоволство от съкрушителното поражение, което претърпяват комунисти-

ческата партия и нейните съюзници (215). Конфликтът между земеделци и комунисти не е резултат на заговор на земеделци-десничари, а естествен изход от развоя на политическите събития след края на войната. Двете борчески и енергични организации са вървели неизбежно към развръзката, която трябвало да реши коя от тях поема в свои ръце съдбините на България.

БКП решава да изпробва силите си с масови демонстрации в цялата страна, които да съвпадат с откриването на Народното събрание на 24 декември. Правителството обявява военно положение и забранява всякакви събрания. Оранжевогвардейци са докарани в градовете, като само в София техният брой възлиза на 10,000 души. Макар комунистите да устроили малобройни демонстрации, повечето от работниците се страхували да се покажат на улицата. На следващия ден железничари обявяват незаконна стачка. Изглежда, че тази стачка изненадва ръководството на профсъюзите, както и социалистическата и комунистическата партии, но БЗНС се възползва от случая, за да предизвика сблъскване между правителството и работниците. Ръководството на профсъюзите отправя апел за обща стачка, а широките социалисти, опасявайки се, че може да загубят репутацията си на левичари, го одобряват. На 26 декември представители на профсъюза на транспортните работници представят нов списък с искания на Стамболийски, който току-що се е завърнал от Париж. Когато Стамболийски отхвърля тези искания, социалисти и комунисти образуват общ стачен комитет. Общата стачка започва на обед на 28 декември.

Стамболийски е бил убеден, че стачката се обявява по политически причини и макар да е разбирал трудностите, които изпитвали работниците, взема решение да не прави отстъпки. Оранжевогвардейците са мобилизирани да охраняват държавната собственост, а селяните, които по време на войната служели в транспортните батальони, започват работа в железопътния транспорт. Представители на окупационните власти предоставят на правителството войски и му оказват техническа помощ и морална поддръжка.

Стамболийски решава да оспори авторитета на комунистите в собствената им крепост — каменовъгленните мини в Перник, чиито работници от дълго време били

известни със своята агресивност. Александър Димитров, застанал начело на половината от състава на Софийския гарнизон и подкрепян от кавалерийски части, пристига в мини Перник и извършва масово арест на стачници. Оранжевогвардейците започват производството на каменни въглища (216). На 31 декември правителството поставя под военен контрол транспорта, пощите и телеграфите. Работници биват мобилизирани, а тези, които не се явили на работа, биват изпъдени от държавните им апартаменти, лишени от купони за храна и заплашени, че ще бъдат изправени пред военен съд. Няколко комунистически водачи биват арестувани, а останалите преминават в нелегалност. Вследствие на решителните противомерки на земеделците, ръководството на комунистическата партия загубва кураж и се проваля. То призовава общата стачка да се прекрати на 5 януари. Железничарите, пощенците и работниците от мини Перник продължават да стачкуват, но на 19 февруари стачката им се проваля напълно. Стамболийски желаел да победи, но не да съкруши комунистите. Той все още считал комунистическата партия за съсловна организация и поддържал, че щом като работниците заменят адвокатите и интелектуалците в ръководството си с представители от собствените им редици, те ще установят допирни точки с БЗНС. Той също така знаел, че е настъпило време да започне да прилага собствените си програми и че поради страх от комунистите, десничарските партии ще одобрят мълчаливо земеделските планове за реформи.

С официалното прекратяване на стачката правителството изоставя репресивните мерки. Стамболийски разтуря Народното събрание и насрочва произвеждането на нови избори на 28 март. В резултат на тези избори се увеличава политическото влияние на БЗНС и се създават условия за ново очертаване на политическите сили, което се породи след войната (217). На БЗНС не достигат само пет места за абсолютно мнозинство в Народното събрание (виж таблица 5). Наместо да образува коалиционно правителство, Стамболийски предприема ход, с който анулира избирането на 13 депутати, включително 9 комунисти, трима демократи и един прогресист. Случаят с обезсилването на тези мандати се основава на буквалното тълкуване на избирателните

закони, особено обикновено неприлаганите ограничения срещу кандидатурите на местни служители в законодателни избори (218). При това положение БЗНС си осигурява мнозинство от четири гласа. Новият земеделски кабинет, образуван на 20 май 1920 година, има следния състав: Александър Стамболийски — министър-председател, министър на външните работи и изпълняващ длъжността министър на войната: Александър Димитров, министър на вътрешните работи; Цанко Церковски, министър на държавните имоти; Марко Турлаков, министър на финансите: Райко Даскалов, министър на търговията; Александър Радолов, министър на правосъдието (219); Стоян Омарчевски, министър на просветата; Александър Оббов, министър на земеделието (220); Недялко Атанасов, министър на железниците, пощите и телеграфите (221).

Церковски и Турлаков са считани за „старите" в кабинета, единият бил на 50, а другият на 48 години. Стамболийски току-що навършил 41 година, а Александър Димитров бил пред 42-ия си рожден ден. Останалите петима министри били по на 30-тина години. Въпреки относителната им младост, членовете на земеделския кабинет били ветерани в политическата борба на БЗНС. Те успели да поемат властта и се били подготвили за много по-трудна задача — да използват тази власт, за да преродят България.

ТАБЛИЦА 5

Резултатите от изборите за 19-то народно събрание, произведени на 28 март 1920 г.

Партия	Депутати	Гласове	% гласове
БЗНС	110	349,212	38.2
БКП	51	184,616	20.2
Демократи	23	91,177	10.0
Народняци	15	61,647	6.7
Широки социалисти	7	55,542	6.1
Прогресивни либерали	9	46,930	5.1
Радикал-демократи	8	41,930	4.6
Национал-либерали	6	39,537	4.2
Либерални и либерал-демократични коалиции	0	35,522	3.9
Други	0	9,059	1.0
ОБЩО	229	915,172	100.0

ГЛАВА 6

Земеделците на власт: Вътрешни реформи

Ние никога не трябва да властвуваме
от любов към изкуството.

Александър Стамболийски

Общо взето, историците гледат отрицателно на постиженията на БЗНС по време на неговото управление. На запад книгата на Пол Жантизон „Българската драма" (222), в която се прави единствената съществена оценка на земеделското правителство на западен език, оказва трайно влияние. Жантизон, балкански кореспондент на вестник „Льо Тан", не е бил приятел на земеделците. Той характеризира Стамболийски като покварен, невеж демагог, чийто идеи се свеждали до омраза срещу градовете и техните обитатели и срещу политиците, търговците и интелектуалците, които искал да унищожи. Той твърдял, че земеделците общо взето били груби, полуцивилизовани, варвари и врагове на съвременния свят (223). Понеже тази характеристика съвпада с впечатленията, които имали за селяните и селските движения повечето социолози, тя се превръща почти в критерий за западните учени (224). От друга страна, историците комунисти сега отдават по-голямо значение на земеделците, отколкото техните предшественици, които е трябвало да имат пряко работа с тях. Сегашните съветски и български историци представят Стамболийски като напредничава личност, която изразява истинските стремежи на селячеството и като една от първите жертви на фашизма. При все това, според тях той бил обречен на гибел още от самото начало — неговата трагична грешка била убеждението му, че капиталистическото общество можело да се реформира, без да се унищожи, така че и „вълкът да е сит, и агнето цяло". Отхвърляйки ръководната роля на работническата класа и нейната партия в полза на съсловната си идеология, която отрича класовата борба, той неизбежно видял реформите му да се извратят от буржоазията, а правителството му да падне (225). Тези заключения са далеч от истината, но повдигат важни въ-

проси за тълкуване и преценка, с които трябва да се занимаем преди да разгледаме отделните земеделски реформи.

Твърдението, че Ал. Стамболийски ненавиждал индустрията и градския живот с преувеличение, основано на някои от неговите по-гръмки агитационни речи. Разбира се, не може да има никакво съмнение, че той предпочитал селото пред града и още по-малко съмнение може да има, че можел да каже това с изразителни дори раздразнителни думи. Стамболийски често порицавал живеещите в градовете „паразити", а през 1920 година се заканва да простреля с гръм и мълнии Содом и Гомора, сиреч София (226). Като министър-председател, той си построява малка официална резиденция в нивите край София, вместо да живее в центъра ѝ и когато било възможно той отивал в родното си село Славовица, където си построява вила. Въпреки това, не е истина, че той е хранел „сляпа омраза" срещу градския живот. Даже когато се изказвал най-остро срещу експлоатацията на селото от града, той настоявал само за по-равноправно разпределение на богатството, а не за обезлюдяване на градските центрове. Характеристиката, която дава на София като „Содом и Гомора", се превръща в банален политически виц, който в продължение на три години често се употребява за шеги в парламента. Критиката му срещу адвокати, търговци и представители на интелигенцията били умерени, защото е съзнавал, че всред тях има почтени и щедри хора, които правят чест на България и от които има полза (227). Той предпочитал извънградската обстановка пред София по същите причини, по които напоследък американските президенти предпочитат Кемп Дейвид пред Вашингтон.

Съвременните на Стамболийски критици го обвинявали също, че бил безнравствен, особено, че бил замесван често в скандали с разни жени (228). Невъзможно е да се документира подробно тази част от живота на Стамболийски, но изглежда, че в тези обвинения има зърно от истина. Той е имал репутация на „женкар" (229). Съпругата му Милена била с няколко години по-възрастна от него и след като през 1902 и 1904 година ражда децата си, привлекателността ѝ намалява. Когато мъжът ѝ е на власт, тя пътува или живее

в чужбина заедно със сина и дъщеря им. Може би Стамболийски разкрива тази страна от живота си в брошурата „Власт, безвластие и народовластие", когато, разглеждайки различните форми на власт, той стига и до този на пола:

По-силно влюбеният и по-страстният човек е подчинен на другия. Обикновено мъжът в това отношение е подчиняващият се, като по-импулсивна натура. Жената физически и интелектуално е по-слаба от мъжа, но тя владее неговото сърце, тя диктува в областта на инстинкта за продължението на рода, в половия нагон... Няма крупно политическо събитие без участието, като властнически елемент, на жената... Има маса сериозни инак политици и държавници, които са същински деца в ръцете на жената, защото я боготворят.

Ние не знаем какво или кого има предвид, но изглежда, че той е имал връзки с няколко жени, когато е бил министър-председател. Разбира се, това не го прави единствен по рода си всред държавниците и няма сведения той да се е отклонил от поетия курс във вътрешната и външната си политика. Всъщност това може да му е помогнало да се сприятели с Лойд Джордж.

Обвиненията срещу Стамболийски и правителството в корупция са много по-сериозни и не по-малко трудни за преценка. Твърдело се, че големи суми били намерени скрити във вещите на Стамболийски след деветоюнския преврат (230). Обаче тези твърдения са от лица, които бяха лансирали версията, че той бил „убит при опит за бягство", така че не могат да бъдат приети като безпристрастно доказателство. Повечето от дадените преценки за начина на живот на Стамболийски, направени от лица, които са го познавали, между които и такива, които не са били негови последователи, показват, че той не обичал много разкоша и че е водил спартански живот в годините преди БЗНС да поеме властта. В спомените си Надежда Станчова, (231), която го придружавала като преводачка по време на дипломатическите му обиколки и която се „отвращавала" от вътрешната му политика, го описва като човек, който се задоволявал със сравнително скромни материални

удоволствия. Нито къщата му край София, нито вилата му — реставрирани сега и превърнати в музеи — се отличавали с особен разкош дори по българските стандарти.

Но ако обвиненията срещу Стамболийски в корупция са общо взето неоснователни, същото не може да се каже за много от колегите му. Александър Ботев, например, който бил от юни до октомври 1921 година министър на железниците, пощите и телеграфите, бил принуден да подаде оставка заради злоупотреба със строителни материали, а по-късно бива осъден на три години затвор по обвинения в подкупничество. Ото Нехелис, директор на Народния магазин на БЗНС, обсебил огромни суми и по-късно бил принуден да подаде оставка поради скандал, вследствие на което и министърът на вътрешните работи, Недялко Атанасов, трябвало да напусне поста си дискредитиран (233). В качеството си на финансов министър, Марко Турлаков натрупал значително състояние, изглежда чрез спекулации и подкупи (234). Най-компрометиращ бил случаят с Антон Пруткин, поет с „дяволски" склонности, чиято слабост по-скоро била властта, отколкото парите. По време на войната той бил в една килия със Стамболийски във Видинския затвор. През 1919 година Стамболийски го назначава за началник на софийската полиция. По време на предизборната кампания през март 1920 година, Пруткин бил отговорен за две големи бомбени експлозии и две убийства, които той извършил под предлог да ограничи политическата дейност на опозицията. Макар престъпленията му да били разкрити и той да бил арестуван, те продължително време подкопават престижа на правителството и дават повод да се твърди, че земеделците си служели с диктаторски похвати (235). Трябва да се изтъкне, че споменатите примери на корупция и беззакония са изкарани наяве от самите земеделци. Истина е също така, че много други примери от тоя род не са изнесени и провинените, особено от областни и местни органи на властта, остават непаказани. Примерите за корупция всред земеделските функционери показват и други големи проблеми на БЗНС, а именно — липсата на кадри. До голяма степен корупцията и неефективността на земеделското правителство може да се отдаде на липсата на задово-

лителен брой обучени и квалифицирани привърженици.

Стамболийски е съзнавал този проблем и често пъти посочвал, че БЗНС не трябва да поеме властта, преди да е готов да управлява. Той твърдял, че за още едно десетилетие в опозиция БЗНС ще има време да изгради свои собствени квалифицирани хора, запознати с работата на местните органи на властта и с делата на Съюза, които биха били готови да ръководят държавната администрация (236). Тъй като през 1919 година БЗНС не е разполагал с такива кадри, той се подготвя да приеме последиците. Отначало Съюзът прави опит да образува коалиция с широките социалисти. После, когато след изборите през март 1920 година се свиква Народното събрание, земеделските депутати гласуват за водача на радикалите Найчо Цанов да бъде избран за председател на камарата с цел да привлекат тази партия в някаква форма на сътрудничество. Цанов обаче отхвърля предложението да заеме този пост и радикалите отказват да участвуват или да поддържат правителството (237). По същото време Стамболийски предлага високи дипломатически и административни постове на Александър Малинов и на други дейци на Демократическата партия, както и на редица специалисти, които били на служба в предишни правителства. Малцина, като Димитър Станчов, Михаил Савов и професор Стефан Баламезов, назначени, съответно, за посланици във Великобритания, Франция и Чехословакия, приели и служили честно, докато повечето отказали (238). Това нежелание на старите партии да сътрудничат, да заемат второ място след земеделците, или да приемат отговорност по прилагане на тяхната политика, принуждава земеделското правителство да назначи слабоквалифицирани лица. Нещо повече, много безпринципни чиновници се стремели да влязат в редовете на БЗНС още с поемането на властта от него. Съюзът се опитал да се предпази от такива лица, но много от тях се вмъкнали в редовете му и успели да го дискредитират, както сторили с други партии.

При това положение възникнал въпросът за придържането на земеделското правителство към правните норми. Противниците му от десницата го обвинили в пренебрегване на конституционните и традиционноправни процедури и употреба на „болшевишки методи".

От друга страна, комунистите ругаели БЗНС, че не успял да създаде и използува „революционни закони", за да изтръгне корените на буржоазията от властта. Земеделците се стремели да извършат основни промени в структурата на българското общество, но по-голяма част от служащите и представителите на съдебната система били изобщо против земеделските идеи и срещу повечето, ако ли не срещу всички, земеделски реформи. При такова положение няма формула, която да се използва от държавниците в усилията им да постигнат някакъв успех. Буквалното придържане към законите лесно могло да обезсили земеделските реформи и да създаде възможност на опозицията да свали правителството „със законни средства". Съдбата на Ваймарската република е поучителен пример за сляпо придържане към закона и последиците от това (239). От друга страна, пълното пренебрегване на законите с цел да се извършат промени на всяка цена могло да унищожи самата идея за право и да открие път за неограничено използване на сила. Опитът на Съветския съюз е уместен пример в това отношение (240).

Следващият анализ на земеделските реформи и тяхното приложение ще покаже, че критиците им и отляво, и отдясно са имали право. Земеделците не прибягнали до която и да било крайност. Макар че се отказали да играят играта по правилата на враговете си, те не отхвърляли изцяло идеята за „правила". През пролетта на 1922 година в своя редакционна статия Стамболийски размишлява какво ще представлява България след двайсетгодишно земеделско управление (241). Програмата му не е достатъчно разработена в тази статия, но в нея има някои прозрения за очакванията на земеделския ръководител. Той предрича, че в срок от 20 години България ще стане „образцово-устроена земеделска страна", чиито градове и села няма да имат кални и криви улици и ще са свободни от народните кръвопийци. Те ще разполагат с чиста вода за пиене, залесени паркове, химически торове, телефони, телеграфи и електрическо осветление. Те ще имат също така добре организирани кооперации и ще разполагат с широка железопътна мрежа, като на всяка гара ще има складове и други съоръжения за зърнени храни и тютюн. Всяко село ще има „Дом на земеделското наро-

довластие", където ще се изнасят сказки, представят пиеси и филми и където селяните ще могат да слушат записи на „най-добрите речи на най-добрите оратори". Там представители на местните органи на властта ще се съвещават и „най-модерни местни народни съдилища" ще разрешават спорове, без участието на адвокати. Политически, България ще стане свидетелка на смъртта на политическите партии. Тяхното място ще заеме коалиция, съставена от БЗНС, обединил всички селяни на страната в най-голяма политическа организация, от организация на работниците, освободена от адвокати и интелектуалци, и организация на занаятчиите. Заедно, те ще се занимават със стопанските проблеми на България и ще устроят честна и ефикасна демократическа политическа система. Жените ще имат право да гласуват и ще заемат мястото, което заслужават в политическия живот.

Макар идеологията на Стамболийски да поражда такива бляновe и да слага основен отпечатък върху земеделската програма за реформи, тя не била единственият фактор, който определял тази програма. Ньойският договор, зависимостта от Междусъюзническата комисия за разоръжаване и репарации и нуждата да се намерят незабавни решения на такива проблеми като настаняването на хиляди бежанци, жилищна криза и много други съставлявали съществен дял от тази програма. Борбата с традиционните партни и комунистите за печелене на гласове оформяла другата част на тази програма. На практика земеделската програма представлявала пленително съчетание от идеология, необходимост и политичност и от творчески постижения, и неочаквани неуспехи, които обикновено настъпват, когато „идеолози" от най-непреклонната опозиция поемат властта, за да изградят нов свят с материали от стария свят. Земеделското правителство пристъпва незабавно към приложение на идеята си за демилитаризация. Разбира се, разоръжаването трябвало да се извърши съгласно Ньойския договор, но земеделците го приемат ентусиазирано, защото означава постигането на една от основните им цели. Даже преди да подпише договора, Стамболийски произнася реч на събрание на офицери от Софийския гарнизон, за да обясни политиката си. Той ги поздравява за умението, храбростта и чувството за дълг,

които проявили по време на войната, и ги уверява, че не ги държи отговорни за поражението на България, но ги и уведомява, че България ще води нова, миролюбива политика и че мястото на военните в правителството и обществото не може да остане непроменено. Искайки да му се даде време да докаже какво може и да приложи програмата си, Стамболийски настоява офицерите да поддържат политически неутралитет (242). В Народното събрание земеделците премахват царския контрол над въоръжените сили и ги поставят под надзора на правителството. Редица административни постове, включително министърът на войната, се поверяват на цивилни лица, а дворцовите служители загубват военния си ранг. Земеделското правителство не поддържа дори такава численост на войската, каквато се разрешавало от договора за мир (243). А по въпроса за монархията Стамболийски не криел факта, че предпочитал република. Положението в България, обаче превръщало това в „практически въпрос", който изисквал да се вземе под внимание мнението на Съглашението. При тези обстоятелства той е бил готов да приеме цар Борис при условие, че младият владетел се задоволи с ролята на фигурант. Стамболийски заявил на 16 конгрес на БЗНС, че Борис се поучил от грешките на баща си и че без политически партии, на които да се уповава той, няма да може да изгради личен режим, дори ако желае. Той добавил обаче, че всички монарси са „отровни змии" и че ако българският се опита да хапе, БЗНС има начин да извади отровните му зъби (244). С демилитаризирането и премахването на личния режим не само се осъществява голяма част от предвоенната програма на БЗНС, но и се отваря път за още по-широки реформи.

За да преодолеят изостаналостта на България и за да приложат на дело идеята си за социална справедливост, земеделците се уповават на своите идеи и опит. От тях най-важни били идеите за трудова собственост, кооперациите, трудовата повинност и просветата. Тези четири стълба държат земеделската програма за реформи. Както „частната собственост" е основна идея на капитализма, а „обществената собственост" — на социализма, така идеята за „трудова собственост" се превръща в крайъгълен камък на земеделската политика

и допринася за оформянето на няколко реформи на БЗНС.

В една брошура, печатана през 1923 година (след като напуснал кабинета), Райко Даскалов изтъква, че идеята за трудова поземлена собственост се зародила у него през 1916 и 1917 година, когато бил в затвора. Мисълта за това възникнала, когато събирал материали за падането на Римската империя. Той мислел, че Рим паднал, понеже собствеността върху земята била съсредоточена в ръцете на едно малцинство. Едрите земевладелци разорили финансово независимите селяни, лишавайки по такъв начин империята от най-жизнеспособния й елемент. България, продължава Даскалов, била в положение на стария Рим — старите й партии изпълнявали ролята на патрициите, а БЗНС бранел каузата на плебеите. За да се предотврати повторение на събитията в Рим, той предлага България да възприеме принципа „Земята да принадлежи на онези, които я обработват... Никой не трябва да има повече земя, отколкото сам със своята челяд може да обработва" (245). Може би в твърденията на Даскалов има зърно истина, че той открил този принцип. Идеята за трудовата собственост и произтичащата от нея поземлена реформа с положителност възникнала по време на постоянните разисквания на хвърлените в затвора земеделски ръководители. Земеделците определят „трудовата собственост" като собственост, която пряко се използува от нейния притежател за обезпечаване неговата и на семейството му прехрана. Стопанството на селянина, работилницата и инструментите на занаятчията и книгите на интелектуалеца са трудова собственост. Имения, които се обработват от наемни работници, капиталите на банките и акциите на инвеститорите не са трудова собственост (246). Опити били правени да се открият зачатъци на трудова собственост в руските селски общини с техните периодични разпределения на земята, съобразно промените в броя на семейните членове, или в съветския декрет за земята (247). Всъщност идеята не била нова и дори необичайна, тъй като тя често възниквала в предшествуващите индустриалната революция общества. Ние опознахме толкова много сложни форми на собствеността, та рискуваме да забравим, че принципът за „трудовата собственост" е играл

роля в нашето минало (248). Използуването на идеята за трудова собственост от земеделското правителство най-добре се изразява в поземлената му реформа. Макар България да не изпитвала бремето на поземлена аристокрация, постоянният прираст на населението в предвоенните години създава класа от безимотни селяни и значителен брой дребни собственици. От друга страна, военновременните печалби от спекулации и търгашеската атмосфера създават възможност на сделкаджии и политикани да изградят огромни имения. А притокът от 450,000 бежанци от предадените на Гърция и Сърбия територии прави нуждата от някаква форма на преразпределение на земята още по-неотложна. Но дори и едно земеделско правителство трябвало да прояви предпазливост в намеренията си по отношение на земята и нейния собственик. То, следователно, пристъпва бавно и си осигурява обща подкрепа на селячеството, преди да предприеме всеки свой ход. Принципите на реформи най-напред се представят за разглеждане от състоялия се през юни 1919 година 15 земеделски конгрес, на който се одобряват с огромно мнозинство. Земеделските дружби се подканват да устроят събрания, на които да обсъдят реформите. След като селските събрания се застъпват за тях, БЗНС обнародва проектозакона на 17 февруари 1920 година и пристъпва към неговото одобрение и прилагане през следващите десет месеца (249). Реформата протича в две фази. В първата фаза се определят държавните земи, които да се раздадат на безимотните селяни и дребни собственици (250). Правителството ускорява тази фаза, тъй като обнародването на законопроекта става причина едрите земевладелци да започнат да разпродават земите си. През юни земеделците прокарват в Народното събрание Закон за прекратяване на продажбите на известни категории частни земи. С основания върху принципа на трудовата собственост Закон за трудовата поземлена собственост се обявява, че подлежи на отчуждаване надхвърлящата 40 декара земя на собственици, които не живеят при имотите си. Освен това, с този закон се постановява, че едно семейство може да притежава максимално до 300 декара обработваема земя. Смятало се, че това количество земя е предостатъчно, за да задоволи нуждите на всяко семейство. Установява се и мак-

сималният размер на горските площи и пасбища, които едно семейство може да притежава. Той варира от 200 декара в равнините и долините, до 500 декара в планинските райони. Даден собственик може да задържи имота си при условие, че в срок до три години докаже, че ще го превърне в площ за добив на плодове и зеленчуци или ще го използува за индустриално предприятие. Това изключение от общите задължения по условията за реформите е важно, тъй като то показва, че представата на земеделците за равноправие не ги е направила слепи за нуждата от по-ефикасно земеделие и от разрастване на индустрията. Обезщетенията на отчуждените площи се заплащали по стандартна таблица. За първите сто декара от отчужденатa земя правителството заплащало по средната цена на пазара за района от 1905 до 1915 година. За следващите двеста декара, то заплащало 90 на сто от стойността през периода от 1905—1915 година, за следващите 20—80%, за следващите 50—70%, за следващите 100—60% и за всеки десет над 200—50%. По такъв начин реформата се превръща в частична експроприация на имотите на старите собственици. Отговорността по прилагане на този закон първоначално е поета от местните органи на властта и специална комисия под ръководството на Министерството на земеделието. Този подход се оказва подходящ особено в райони, където местните органи на властта не се намирали в ръцете на земеделците. Богатите земевладелци често пъти могли да подкупят местни представители на властта да си затварят очите пред истинския размер на земята им, да позволят земята им да се разделя и всички членове на семействата да получат нотариални актове, или да ги освободят от всякакви задължения, произтичащи от реформата. Тъй като съществуващите органи не смогват да прилагат строго закона, земеделците създават нов организационен апарат във втората фаза на реформата. Той се вписва в Закона за трудовата поземлена собственост, който е одобрен на заключителното четене в Народното събрание на 25 април 1921 година (251). Този закон представлява окончателно утвърждаване на поземлената реформа на БЗНС и създава условия за разпределение на допълнителни площи земя. Подлежали на отчуждаване манастирски земи, които не се ползвали

от монасите за земеделски цели, земи на народни и земеделски банки и общински и държавни мери, които били обработваеми или били в процес на подготовка за обработване. На безимотните селяни и на дребните собственици било разрешено да закупят от тези земи по цени с 20 на сто по-високи от цените им през периода от 1905 до 1915 година. Те трябвало да се изплатят за период от 20 години, през което време не можели да се препродават и ако не се използуват за земеделски цели, правителството си запазвало правото да ги изземе. За да поощри комасацията на парцелираните имоти, от дребните собственици се изисквало да се откажат от отделните си парчета земя в замяна на новите имоти, които получавали. По същия начин дребните собственици в свръхнаселените райони били насърчавани да разменят своите земи за по-големи комасирани селски стопанства в населени райони. За прилагането на новия закон правителството създава „Дирекция за трудовата поземлена собственост" под контрола на Министерството на земеделието. Този институт създава свои клонове в провинцията, които измерват земните участъци, решават кои земи да се отчуждят, определят по какви цени да се извърши компенсацията и препродават земите на малоимотните селяни, независимо от местните органи на властта. Неговите мерки могли да се обжалват пред областната комисия на дирекцията, чиито решения били окончателни и не подлежали на обжалване пред съдилищата (252). Макар тази дирекция да действувала по-ефикасно от предишните органи за прилагане на реформата, тя не постигнала всичко както се надявало. Очаквало се размерът на земите, които по силата на Закона за поземлената собственост трябвало да бъдат отчужденн, да възлязат на 2 милиона и 300 хиляди декара, но до свалянето на земеделското правителство на 9 юни 1923 година, той бил по-малко от 820 хилядн декара (сведения за поземлената реформа са показани на таблица 6) (253). Когато земеделското правителство било свалено, в архивите на дирекцията имало молби за оземляване от 28,325 безимотни стопани, от 74,420 малоимотни собственици и от 7,500 земеделски работници. От тях дирекцията успяла да разгледа исканията на 17,127 безимотни стопани, 54,471 малоимотни собственици и 4,407 земеделски работни-

ци. Освен това, 18,000 селски семейства били заселени в държавни земи с преки административни мерки. Повечето от селяните, с които се занимавала дирекцията, все още се считали за наематели на земи, тъй като само 285 изплатили напълно дадените им имоти и станали техни собственици. След Деветоюнския преврат, останалите трябвало да платят много повече.

ТАБЛИЦА 6

Сведения за размера на отчужденитс земи

Частни чифликчийски земи	18,982.4 декара
Общински земи	20,252.7 декара
Манастирски земи	2,397.6 декара
Държавни имоти	8,286.8 декара
Спорни общински земи	1,020.3 декара
Общински и държавни гори	106.4 декара
ОБЩО	81,046.2 декара

Правителството използва също идеята за трудова собственост, за да облекчи острата жилищна криза в градовете. Точно както при поземлената реформа то установява предел, над който не може да има абсолютно право на собственост. Градски жилищни комисии, които действували под контрола на Министерството на вътрешните работи, разрешавали по една стая на наемател, по две стан и кухня за семейства, като допълнителна стая се полагала за всеки две деца над 14-годишна възраст. Тези комисии имали право да изпъждат наематели, разполагащи с повече стан, и в тях да настаняват градски бездомници. Интересно в случая е, че комисията била упълномощена да премества държавни служби, които се помещават в прекалено много стаи. Тази мярка не спечелва за земеделците нови приятели всред чиновниците.

Идеята, че собствеността и трудът трябва да бъдат тясно свързани, е отразена в член четвърти на „Закона за наказване виновниците за националната катастрофа", съгласно, който се конфискува собственост, придобита по време на войната чрез спекулации. В изпълнение на този член от закона правителството предприема мерки срещу повече от сто търгаши, но някои от

тях остават ненаказани, защото биват подкрепени от Междусъюзническата контролна комисия по репарациите, която протестира под предлог, че подвеждането под отговорност на споменатите лица разстройвало стопанския живот на България. В края на краищата само 41 спекуланти се изправят пред съд и от тях 37 биват осъдени (254). Със законодателните си мерки в областта на фискалната политика, земеделското правителство полага усилия да облекчи данъчното бреме на трудещите се. В България било станало обичай основната част от държавните приходи да се събира посредством поземления данък. Земеделците въвеждат прогресивно-подоходния данък, съгласно който данъкът възлиза до максимум 35% от приходите. Предприятията, включително банките, застрахователните дружества и търговските институции, се облагат с данък до 25% от приходите им. Тази данъчна реформа облекчава значително бремето на средните селски семейства, чиито задължения към държавата били намалени на половината от предвоенното им равнище (255). Това прехвърляне на данъчното бреме върху буржоазията предизвиква шумни протести в разни обществени среди, дори и от дипломатическия корпус, който се оплаквал, че данъчните реформи на земеделците щели да навредят на продуктивността в страната. Но по-късно британският посланик докладва на правителството си, че с тази данъчна реформа просто се съгласувало положението на България с това на съседните й страни. Считайки, че е несправедливо работниците да нямат дял във фабриките, в които работят, земеделците проучили възможността да се приложи в индустрията принципът за трудовата собственост. Тази тема била често разисквана от земеделски дейци през 1922 и 1923 година. Твърди се, че Стамболийски бил във вилата си, където подготвял законопроект по въпроса, когато се извършва превратът срещу правителството му (256).

Както показва поземлената им реформа, земеделците считали за жизнеспособно дребното и средното по размер селско стопанство. Същевременно те съзнавали, че сами по себе си такива стопанства не могат да направят българските земеделски продукти конкурентоспособни на международните пазари и, още по-малко, ще са в състояние да помогнат да се натрупа необхо-

димият капитал за модернизация на страната. До голяма степен формулата на земеделците за разрешаване на този проблем лежи във втория стълб на тяхната програма, а именно кооперативизма. Те били убедени, че разширяването на потребителните, производителните и кредитните кооперации ще създаде възможност на българските дребни собственици да се възползват от технологията, знанията за пазара и да си осигурят благоденствие в същия мащаб, в който могли да се възползват едрите земевладелци. В миналото пред земеделските дружби се е настоявало да поемат инициативи за създаване на кооперации, а Народният магазии имал за задача да дава и насока на това движение. Но тъй като държавата не поощрявала създаването на кооперации, трудно било те да се образуват и поддържат, а дружбите съсредоточавали силите си върху политическото осъзнаване на селяните и почти не се занимавали със стопански проблеми. Но като поема властта, земеделското правителство подтиква дружбите да подновят усилията си за образуване на кооперации. Стамболийски писал, че политическата и стопанска дейност на дружбите трябва да бъде като тази между брат и сестра (257), а управителният съвет на БЗНС одобрява нови правила за насърчаване на кооперативизма. В тях се казва, че всеки земеделец трябва да стане член на кооперация, но в самите кооперации трябва да могат да членуват всички селяни, тъй като кооперациите нямат политически функции. Целта на управителния съвет била да обедини българските селяни в общонародна мрежа от кооперации (258). Правителството се стремяло да поощри кооперативното движение по различни начини. Селските функционери получили инструкции да подпомогнат учредяването на кооперации, народните, земеделските и кооперативните банки получили наставления да отпускат на кооперациите кредити при по-изгодни условия, а правителството се опитвало да създаде национална кооперация за изкупуване на земеделски продукти. Последната мярка, т. е. създаването на консорциум за изкупуване на земеделски произведения, който започнал да функционира през ноември 1919 година, е най-амбициозният правителствен проект в областта на разширяването на кооперациите. С него се целяло да се повишат и стабилизират цените на земеделските продукти

и в създаването му участвуват народната, земеделската и кооперативната банки общо с капитал 200.000.000 лева. На този консорциум се предоставя монополът върху износа на зърнени храни и той бързо установява приемателни пунктове или централи за покупка и складиране на зърнени храни. През есента на 1920 година частната търговия с храни се забранява в райони, където функционирали такива централи. Селяните могли да продават зърнените си храни на консорциума по установена цена, по-висока от тази, която предлагали частните търговци. След това, консорциумът държал на склад тези храни, докато можел да ги продаде на най-изгодни цени. Първоначално печалбите на консорциума били поделени между участвуващите в него банки, които получавали 10% от тях и Фонда за подобрение на земеделието, който получавал 90% и се занимавал главно със строежи на складове и елеватори за зърнени храни. Когато през есента на 1920 година се преразглежда законът за консорциума, нему се отрежда по-голяма част от печалбите; дават му се 60% от печалбите, 30% на Фонда и 10% на банките. Същевременно представителите на консорциума получили наставление да дават предимство на кооперациите (259). С консорциума се установяват по-високи и много по-твърди цени за зърнените храни и се прекратяват неограничените спекулации, които преобладавали по време на войната. Успешната му дейност принуждава частните търговци на храни да потърсят помощта на Репарационната комисия, която нарежда да се разтури консорциума под предлог, че той бил установил изкуствено високи износни цени за българските зърнени храни. Макар че консорциумът за зърнени храни трябвало да бъде разтурен, правителството създало подобна организация за покупко-продажба и на тютюн. Този консорциум функционирал успешно до Деветоюнския преврат.

Земеделците са вярвали, че принципът на кооперативизма може да бъде приложен успешно не само в земеделието, но и в риболова и търговията с дървен материал. Търговският риболов в България бил в ръцете на малко предприемачи, които получавали право от правителството срещу съответни такси да ловят риба във вътрешните реки и териториалните води и наемали рибари за целта. Правителството насърчавало създаване-

то на рибарски кооперации, давало им предимство при издаване разрешителни за риболов и им съдействало да получават дългосрочни кредити за съоръжения. В дърводобива кооперациите били облагоприятствувани при получаване концесии да разработват участъци от държавни гори и били също така подпомагани с правителствени кредити. Макар риболовните и дърводобивни кооперации да имали незначителен дял от народното стопанство, дейността им била много успешна и рентабилна. Те показали, че кооперациите могат да работят в различни клонове на стопанството. Към края на 1920 година земеделското правителство предприема важна инициатива за използване на водните източници в страната. Тази инициатива се изразява в общ проект между държавата и местни кооперации. Според този план, държавата поема отговорност за цялостното планиране и изграждане на големите строителни обекти, а по-малките са предоставени за изграждане на местните синдикати, които били подпомагани от правителството с кредити, свободни земи, материали и транспорт на достъпни цени. До края на 1922 година били създадени 26 синдикати, но те започват да функционират малко преди Деветоюнския преврат.

Съчетаването на чувството за социална справедливост на земеделците с желанието им да поощряват стопанския развой на страната вдъхновява най-известната от реформите им: създаването на Трудовата повинност. Мотивите за тази реформа, на която се отдава голямо внимание в чужбина и която земеделците считат с гордост за най-самобитното им постижение, включвали желанието да се внедри чувство за дълг у младежта и да се замести шовинистическата индоктринация в казармата с практическо образование, да се премахнат преградите между селото и града с обща служба на селските и градските младежи в трудовите дружини и да се мобилизира работната сила за изграждане на проекти за развитието на страната. Законът за трудовата повинност влиза в сила на 14 юни 1920 година. Съгласно първоначалния му текст, всеки младеж, навършил 20-годишна възраст и всяка девойка, навършила 16 години, са длъжни да отбият службата си в трудова повинност. За младежите срокът на службата бил една година, а за девойките 6 месеца. На никого не се разреша-

вало да се откупва или да праща друг да служи заради него. В закона се предвижда дейността на тази организация да се ръководи от Главната дирекция на трудовата повинност при Министерството на държавните имоти, чиито ведомства били отговорни за подготвяне на системата за записване на подлежащите на трудова служба, за превозване на работниците до обектите и подсигуряването им с необходимите вещи и материали. Освен това, върховен трудов съвет, състоящ се от директор и главните секретари на министерството бил упълномощен да избира обектите. Първоначалната дейност на Трудовата повинност — системата за записване подлежащите на трудова служба, разделянето на страната на шест района, всеки от който имал на разположение четири трудови дружини и едно снабдително поделение, и имената на организационните групи — дружина, рота и взвод — имала за образец практиката във войската. Това поражда съмнения в чужбина, че България иска да използва трудовата повинност като средство да заобиколи членовете за разоръжаване в Ньойския договор. Същото впечатление се подсилило от факта, че за пръв директор на Трудовата повинност бил назначен генерал Иван Русев. Видни българи, ужасени от възможността техните деца да извършват физическа работа заедно с децата на трудещите се, също така поискали от Междусъюзническата контролна комисия по разоръжаването да предотврати приложението на закона (260). През декември председателят на Контролната комисия, генерал Фурту, уведомява правителството, че комисията намира трудовата повинност за нарушение на членовете за разоръжаване на Ньойския договор. Той нареждa законът за трудовата повинност да се отмени, а съществуващите единици на Трудова повинност да се разпуснат. Посланическият съвет в Париж, до който Стамболийски обжалва решението на комисията, отказва да го отхвърли (261). По този повод започват да се водят продължителни преговори, които довеждат до компромис, в резултат на който се извършват важни промени в закона за трудовата повинност, одобрени през ноември 1921 г. Най-важната промяна се изразява в намаление състава на Трудова повинност, позволение откупване от служба и замяна на първоначалната централизирана организация с областни трудо-

ви бюра, които поемат отговорност за стопанското планиране. Контролната комисия още повече се успокоява от заместването на директора генерал Русев с Христо Стоянов, дългогодишен земеделски деец и депутат в Народното събрание. През 1922 година Стамболийски поканва Обществото на народите да инспектира дейността на Трудова повинност. Тази инспекция извършва френският експерт по трудовите въпроси професор Макс Лазар (262). Първият трудовашки набор се свиква през ноември 1921 година. Събрани били 40,000 младежи, от които служили само 30 хиляди души — останалите се откупили, били освободени по здравословни причини или просто не се явили. За ръководене дейността на Трудова повинност били назначени значителен брой щатни специалисти, агрономи, инженери, технически лица и офицери, получили обучението си в училището на Трудова повинност в София. Много бивши офицери завършили курсове на това училище и били назначени за командири на трудови поделения. На трудоваците била дадена униформа, която се състояла от ботуши, рубашка, брич с павон, кепе и шинел за през зимата и сламена шапка и лепено облекло за през лятото. На гърдите си трудоваците носели значка с девиз: „С труд за България". Бившите казарми служели за помещения на трудоваците по време на тяхната ориентация и подготовка. На обектите трудоваците живеели в палатки. Храната им се доставяла най-вече от самата Трудова повинност, която разполагала с големи образцови стопанства край Шумен, Пазарджик и Пловдив, и от нейните рибарници край Оряхово и Варна. По време на обучението, трудоваците слушали лекции по здравни въпроси и хигиена, а управлението изготвяло брошури, в които се третирали конкретни медицински проблеми. През първата половина на 1922 година били разгледани въпроси относно венерическите заболявания и опазване на зрението. След приключване на обучението им, трудоваците били изпращани на работа в разни обекти. Малки групи от тях често били оставяни на разположение на селските и градските органи на властта в съгласие с местните поделения на Трудова повинност. Обикновено те чистели улиците и поддържали обществените сгради и дворове. По-големи групи били ангажирани на работа в държавните земеделски и

горски стопанства. Най-важната стопанска функция, обаче, която изпълнявали трудоваците, била строеж на пътища. През 1922 година трудоваци изравнявали пътища, чукали и местели скали, поставили настилка на над двестакилометров път с неодялани камъни. Те разширяват и поправят други двеста километра пътища и разчистват допълнително място за 500-километров път. Трудоваци изграждат също трасе за повече от 180 километри железопътна линия (263).

Тези проекти изисквали само неквалифициран труд, но управлението на Трудова повинност имало намерение да изгради и индустриални предприятия. Според плана на земеделците, такива предприятия трябвало първо да задоволят нуждите на Трудова повинност, а след това, ако се окаже възможно, да се предложат продуктите и услугите им на пазара. Пример за успешна дейност в това отношение била тухларната фабрика на Трудова повинност край София, която се превърнала в една от най-големите в България. Повечето индустриални предприятия на Трудова повинност се занимавали главно с производство на ботуши и униформи. Такива центрове имало в Радомир, Горна баня, Шумен и Горна Оряховица. Макс Лазар, който посетил шивачиицата в Шумен, намерил в нея 120 трудоваци, които работели под ръководството на 16 специалисти. Той отбелязва, че тази служба създава благоприятни условия за занаятчийско обучение. Трудова повинност открива и училища за тракторни механици и автомобилен гараж в София.

През 1922 година Стамболийски води преговори с представители на френското правителство за изпращане на подбрана група трудоваци на работа във френски ферми. Правителството предложило да поеме пътните разноски на тези младежи, та те да могат да изучат съвременната западна земеделска техника, но преди да се постигне споразумение, земеделското правителство е свалено. В проучването си на Трудова повинност, Лазар прави опит да оцени значението на тази реформа и какви средства са изразходвани за осъществяването ѝ. Разходи по бюджета на Трудова повинност за 1922—1923 г. за заплати на щатни служители и работници, за храна, облекло, инструменти, униформи и други възлизат на 185,747,653 лева. Според Ла-

зар, Трудова повинност могла да извърши работа на стойност 170 милиона лева. Обаче държавните разходи се контрабалансират с 80 милиона лева -- приход от лица, които са платили, за да бъдат освободени от служба. Лазар не прави опит да определи стойността на социалните облаги от Трудова повинност. Ако бе включил усвоените занаяти, дисциплината и придобития опит на хилядите младежи, стойността на Трудова повинност за България безсъмнено би била много по-голяма.

Дотук разгледахме само дейността на младежите в Трудова повинност. Макар че по закон и девойките трябвало да изпълнят дълга си, това постановление на закона се прилага в ограничена степен. Мястото на жената в българското общество, особено в селата, все още отразявало наследството от миналото на страната под отоманско иго. Правителството се стремяло да разшири ролята на жената в националния живот отчасти посредством Трудова повинност, разбирайки, че за такива дълбоки промени в нравите и обичаите ще трябва да се работи в продължение на години. Опонентите на Закона за трудовата повинност били сигурни, че задължаването на жените да работят в такава организация „ще отклони девойките от техните обичайни занимания и ще ги насочи към безсмислен, лек и покварен живот, който няма нищо общо с разбирането на голямата роля на жената в домакинството (264). Много български родители, земеделци и други били съгласни с това. Ето защо службата на жени в Трудова повинност не била продиктувана от стопански съображения, а имала образователни цели. Омъжените жени и мюсюлманките били напълно освободени от служба, но можели да служат, ако желаят, а на майките се разрешавало да придружават дъщерите си, които постъпват в Трудова повинност. Обучението и работата на жените били предназначени да им помогнат да усвоят готварството, да могат да перат и гладят, да поддържат личната си, обществена и семейна хигиена, да изучат машинопис, сметководство, оперирane с телеграфи и телефони, да отглеждат плодове и зеленчуци, да се грижат за копринени буби и прочее. Сегашните феминистки едва ли ще счетат подобно обучение за „освобождаване", но за времето си

то представлява рязка промяна в българските обичаи. Първите опитни групи от жени в Трудова повинност били сформирани в София и Търново в края на 1921 година. Те били настанявани в училища и пансиони и наети на работа в текстилни фабрики, опитни земеделски стопанства, болници и училища. В София образованите девойки в Трудова повинност работели в министерства. По такъв начин постъпилите на служба в Трудова повинност жени помогнали, макар и в ограничена степен, на земеделското правителство да преодолее недостига от квалифициран персонал. Извън София и Търново, малко правителствени обекти с участието на жени били предприети от Трудова повинност. След свалянето на земеделското правителство вземането на жени в Трудова повинност се отменя.

Образованието е инструмент, който едно поколение използва, за да оформи следващото поколение. Земеделците почти като западно-европейските просветители от 18-ти век са вярвали в силата на образованието за промяна на обществото и просветната им програма още по-ясно от другите им реформи разкрива как искали да се развива България. Още при основаването на БЗНС земеделците изразявали недоволство от образователната система. Училищата в селата били недостатъчни и необзаведени, и учебната програма била чужда на селския живот. Тя по-скоро била подходяща за обучаване на чиновници, а не на земеделци. Така наречените професионални училища били най-вече врати, през които се влизало в държавния чиновнически апарат. Когато внася за разглеждане законопроекта си за училищна реформа, Стоян Омарчевски посочва за пример Лозарския институт в Княжево, от чиито 200 възпитаници 190 стават държавни чиновници (265). В Софийския университет се изучавало право, филология и история и неговите възпитаници или се конкурирали за държавни служби или изпълвали редовете на „безработните интелектуалци". За земеделците училищата са отговорни и за катастрофалните войни, които е водила България, защото у тях се насажда патриотически национализъм и омраза срещу съседките на България (266). Земеделците били също така разтревожени от факта, че значителна част от учи-

телите били комунисти, които използвали класните стаи да пропагандират идеите на партията си. С реформирането на училищата земеделците най-вече се стремели да направят образованието по-достъпно, особено за селската младеж. Освен задължителното основно образование с четиригодишен курс, в техния законопроект се предвижда и прогимназиалния курс, който е тригодишен, да бъде задължителен и безплатен, както и да се построят прогимназии във всички селища с 20 или повече деца на училищна възраст. Естествено, тази програма изисквала значително увеличение на броя на училищните сгради и на учителите и земеделците увеличили фонда за заеми за строеж на училища от 20 милиона на 120 милиона лева. Правителството настоявало пред селяните да образуват кооперации за постройка на училищни сгради и закупуване на учебници и други материали, а на местните власти било позволено да изискват трудоваци да работят на училищни строителни обекти. Пет нови учителски институти били отворени, три от тях в Ихтиман, Стара Загора и Бяла Черква, били във от градовете. Преценени от чисто материална гледна точка, постиженията на земеделците в областта на просветата били внушителни. По време на тяхното управление се откриват 311 нови основни училища и над 800 прогимназии (267). Земеделците били убедени, че с подходяща образователна система може да се ускори развоят на народното стопанство. По-образовани земеделци, занаятчии, механици и други специалисти спомагат, естествено, за увеличение на продуктивността в България. За да постигнат това, земеделците променят учебната програма така, че да се отдели повече време за практически предмети, включително земеделие и приложни науки. Реформата засяга основните училища и прогимназии, но слага особен отпечатък върху гимназиите. Традиционните гимназии с петгодишен курс подготвяли учениците да постъпят в университета или за работа в държавни учреждения. Земеделците разделят този курс на две части. В първата част обучението е тригодишно и се извършва в така наречените реалки. В тези реалки се отдава най-голямо значение на практическите, свързани с труда предмети, съобразно нуждите на местното население. В реал-

ките в полските райони се обръщало по-голямо внимание на земеделието, в градовете — на ръкоделието и индустриалните занаяти, в горските райони — на лесовъдството и дърводобива, в пристанищните райони — на риболова и т. н. Завършилите реалки могли да постъпят в гимназия, където в продължение на две години да изучават традиционните предмети или да се запишат в професионални училища и институти.

Стоян Омарчевски, който през май 1920 година поема от Церковски Министерството на просветата, проучил обстойно тогавашните системи и теории на образование в Съединените щати, Великобритания, Франция и Германия. Особено силно впечатление му прави идеята на Джон Дюи, чийто трудове той смятал, че трябва да се прочетат от всички български учители. Подобно на Дюи и Омарчевски критикува ученето наизуст и препоръчвал учениците да вземат по-голямо участие в образователния процес. Той писал, че разходките по полето, показването на научни опити, прожектирането на филми и работата в държавните опитни стопанства трябва да допълва учебниците и преподаването в клас. Ето защо, той въвежда практиката да се изисква от учениците от всички класове да участват в „две работни седмици" през всяка учебна година и веднаж седмично да участват в „половин работен ден". През тези трудови периоди учениците почистват училищните дворове, работят в трудовите дружини и прочее. В съгласие с усилията му образованието да придобие по-практически характер, правителството открива към университета медицински, ветеринарно-медицински и агрономически факултети, както и две висши академии — по лесовъдство и търговия. Съществуващите професионални училища и институти получават наставление да намалят броя на часовете, посветени на литература и вероучение в полза на по-обстойното обучение по чужди езици, естествени науки, книговодство и други специални предмети. Като противодействие на комунистическото влияние върху учителите, Омарчевски предприема пряк министерски натиск и препоръчва на местното население да упражнява пряк надзор върху училищата. Незабавно след като поема Министерството на просветата, той участвува в изпробване влиянието на учителите комунисти.

На 24 май по традиция се чествува Денят на светите братя Кирил и Методий, чието дело като просветители на славяните е особено свидно на българските просветни дейци. Намирайки се все още под влияние на следвоенните си успехи, Българската комунистическа партия нарежда на привържениците си всред учителите да пренебрегнат този „буржоазен" празник. Те също така решават да пренебрегнат честването на 50-годишния литературен юбилей на народния поет Иван Вазов, който е бил устроен на 24 октомври 1920 година. От своя страна те полагат усилия да превърнат „Червената седмица" и Международният ден на младежта в училищни празници. На това предизвикателство Омарчевски отговаря по решителен начин. Подкрепен от Министерския съвет, той издава заповед да се уволнят всички лица, които използват училищата, за да устройват нелегални демонстрации или които отказват да изпълняват наставленията на министъра. Той същевременно нарежда да се изхвърлят всички комунистически книги и материали от класните стаи и предупреждава, че ще уволни онези, които ги използват. С тези строги мерки се възстановява властта на министерството над учителското тяло, а Омарчевски спечелва похвалата на Стамболийски, който на 16 конгрес на БЗНС изтъква, че министърът на просветата е „укротил" непокорните български учители (267). За да постигне по-трайно разрешение на въпроса, Омарчевски пристъпва към установяване на строг местен контрол върху учителите. Основното му нововъведение било изискването учителите да се потвърждават на службата им всеки четири години чрез допитване до местното население. Омарчевски твърдял, че местният контрол над образованието се оказал ефикасно средство в Америка, Англия, Белгия, Дания и Норвегия, но намеренията му явно били земеделските дружби да установят контрол над селските училища. Когато внася този законопроект за разглеждане в Народното събрание, той не скрил, че очаква с него да изгони учителите комунисти от класните стаи (269).

Общо взето, отношенията между земеделското правителство и Българската академия на науките и Софийския университет съвсем не протичали благоприятно.

Трудностите в отношенията им се коренят в две земеделски мерки: опита да бъдат отстранени политиците от преподавателското тяло на университета и правописната реформа. Първата мярка е свързана с факта, че много видни български обществени дейци заемали длъжности в университета, макар да изпълнявали малко или никакви преподавателски функции. Считайки това като разпиляване на средства и посочвайки, че титлата професор е една хубава декорация за политика, но не обратното, правителството одобрява законодателна мярка, с която се забранява на чиновниците да заемат преподавателски длъжности в университета и пристъпва към уволняване на няколко професори. Членовете на Българската академия на науките и на предшествуващото я Българско книжовно дружество водели продължителни спорове относно сложността на българския правопис, без да се споразумеят по правила за нов правопис. Омарчевски, който имал свои идеи по въпроса, се опитал да узакони решението на проблема. С неговата правописна реформа, която бива одобрена от Народното събрание, се премахва изцяло употребата на буквата ѫ и краесловните ерове — Ъ и Ь, а буквата ѫ се задържа само за означаване на гласно Ъ. Това забележително и рационално опростяване на правописа, подобно на което бе въведено на 9 септември 1944 година, бива критикувано остро от някои интелектуалци като оскърбление на българския език и култура. Когато Академията протестира и продължава да печата изданията си по стария (Дриновско—Иванчовски правопис. Бел. на превода-ча), разгневеният Омарчевски прекратява субсидиите ѝ и предупреждава, че ще ѝ отчужди имотите. А когато и ректорът на университета, професор Любомир Милетич, проявява незачитане на закона с отпечатване на некролог по стария правопис, министърът на просветата поисква случаят с професора да послужи за пример като го лишава от тримесечна заплата и го глобява една четвърт от заплатата му (270). Чистката в университета и наказването на Милетич дават повод преподаватели и студенти да обявят стачка за защита „автономията на университета", който бива затворен от март 1922 г. до края на семестъра. В този случай Стамболийски решава да не подкрепи напъл-

но своя министър на просветата. През юни той определя Омарчевски за представител на България в тържествата в Бразилия по случай стогодишнината от независимостта на тази страна. Докато Омарчевски се утешава в Рио де Жанейро, Стамболийски безшумно слага край на стачката с отстъпки по двата въпроса (271).

Реформите на земеделците се посрещат враждебно от влиятелни среди в българското общество. В Народното събрание представители на старите партии порицават поземлената реформа като поругаване на „свещеното право на собственост" (272). След влизането в сила на тази реформа, старите чиновници не пестят сили да предотвратят нейното прилагане. От своя страна, комунистите я нарнчали измама, с която се целяло да се увековечи класовото разделение на селото, и настоявали пред селските си привърженици да я бойкотират. Трудовата повинност била осъдена под предлог, че с нея се давало право на селяните да унижават по-заможните и културни български граждани. Комунистите я характеризират като връщане на турския феодализъм и нареждали на привържениците си да не изпълняват задълженията си (273).

Както левицата, така и десницата съзирали в земеделските просветни реформи „доказателства", че на селяните „липсва култура".

И опозицията срещу външната политика на Стамболийски не била по-малко ожесточена.

Той не можел да разчита напълно нито на войската, нито на полицията, а същевременно комунистическите и социалистическите профсъюзи и така наречените „работнически клубове" представлявали постоянна заплаха. Земеделците знаели, че за да оцелеят и сами да реформират България при това положение, те трябва да изградят свои собствени опори на властта. Усилията в това отношение започнали незабавно след съставянето на първия земеделски кабинет и протичат на два фронта. Първо, БЗНС започва да създава свои органи като заместители на парламента и държавната администрация и, второ, пристъпват към премахване на съществуващите ограничения върху изпълнителната власт, намалявайки ролята на традиционно-

то „равновесие между трите вида власти“ в полза на принципа за „единство на държавната власт“.

Като водачи на малцинствено правителство от октомври 1919 година до март 1920 година, а след това на правителство с мнозинство само от четири гласа в Народното събрание, земеделците знаели, че не могат да си позволят лукса да водят широка парламентарна борба или да отслабят контрола в собствените си редове. Първоначално те се опитали да формулират и разискват законодателните си програми на годишните конгреси на БЗНС. Когато това се оказва твърде неудобно, на конгреса си през 1921 година земеделците решават да създадат Върховен съюзен съвет, състоящ се от висши функционери на Съюза, членовете на Министерския съвет и по един избран представител от всяка околия в страната. Той се събирал на заседания през седмицата, предшествуваща пленарното заседание на конгреса, и всъщност функционирал като заместител на парламента, тъй като неговите решения били задължителни за всички земеделски депутати (274). Земеделците се опитали да пренебрегнат и администрацията в стремежа да приложат някои от своите реформи. Като пример за това може да се посочи създаването на независим от местните власти орган за провеждане на поземлената реформа. Законът за местния надзор върху училищата и насърчаването на кооперациите са също примери за усилията на БЗНС да създаде отзивчиви административни органи. Създаването на Оранжевата гвардия показва опита на земеделците да намерят надежден заместител на войската и полицията, на които не могли да разчитат. А на съдебната власт земеделците се стремели да ограничат правата с цел да я направят по-отзивчива към нуждите на селячеството. Повечето министерства и главните им отдели, като Трудова повинност, създали свои вътрешни органи за разрешаване на спорове, за да се избегне намесата на съдилищата. Стремейки се към по-евтино, по-достъпно и по-малко тайнствено за селяните правораздаване, земеделците извършили важна реформа в съдилищата от висша инстанция. Тъй като те били убедени, че при най-добрия случай повечето от юристите са паразити, а при най-лошия случай са врагове, главната цел на

реформата им била да се ограничи правото на адвокатите да се явяват пред определени съдилища. Петър Янев, който поема Министерството на правосъдието през ноември 1921 година, е отговорен за създаването на закона за подвижните мирови съдилища, чиито съдии се избират от местното население. При тях не се допуща адвокатска защита и селяните се представляват сами. Тези съдилища разглеждат граждански искове за по-малко от хиляда лева и техните решения на случаи, отнасящи се за по-малко от сто лева, не подлежат на обжалване. Те разглеждали главно спорове за наследство или нарушения на владение върху недвижими имоти. Земеделското правителство назначава участъкови съдии, които имали юрисдикция върху припадащите им се райони. И тук, както при мировите съдилища, не се позволявала адвокатска защита. Враждебността на земеделците към адвокатското съсловие е отразено в закона, с който се забранява на юристите едновременно да заемат държавна длъжност и да адвокатствуват (275).

Трудова собственост, Трудова повинност, кооперации, нови форми на образование и управление — това са инструменти, които земеделците използват в борбата за преустройство на България. Те са били на власт твърде кратко време, за да може историкът да произнесе справедлива присъда по резултатите от тяхната вътрешна програма. Ако те се бяха задържали на власт по-продължително, безсъмнено те биха били очевидци на световната криза и на разгромяването на реда в Европа. При такива международни обстоятелства е трудно да се заключи, че някое правителство би могло да промени съществено съдбата на България. Въпреки това, на земеделците трябва да се признае заслугата за самобитността на мерките, които предложили за разрешаване на традиционните български проблеми. Историкът трябва да се съгласи най-малкото със собствената присъда на Стамболийски, че от всички правителства в следвоенна Европа, само неговото и това на Ленин са търсели оригинални средства да продължат многолетната борба срещу националната нищета и социална несправедливост.

ГЛАВА 7

Земеделците на власт: Външна политика

При все че познаваше в общи черти идеите ми, Стамболийски остана силно изненадан от моята явна откровеност и възкликна:

„Вие сте първият италианец, който не се ужасява от идеята за съюз между южните славяни."

Аз му отговорих: „А Вие сте първият общественик на балканска страна, когото срещам, който мисли, че доброто на страната му може да се постигне без война и анексии..."

Карло Сфорца
(„Създатели на нова Европа")

От Берлинския договор до края на Първата световна война, българските държавници се бяха заели със задачата да включат целокупния български народ в етническите му предели. Макар между тях да е имало различия как да се осъществи това, самата цел е била вън от всякакво съмнение.

Тъй като колективно съседките на България са били по-силни от нея, българските ръководители са били принудени да търсят „покровител" между великите сили, разбира се, срещу заплащане за неговата подкрепа. През 40-те смутни години на Балканите мнозина български политици си създадоха име на ловки и изпечени интриганти, но резултатите от тяхната дейност се оказаха безплодни. България стигна до положение да няма приятелски връзки с нито една своя съседка. Огромни средства се изразходиха за създаване и поддържане на войска, която в края на крайщата бе разгромена. Русия и Германия използуваха България като маша. В края на войната целта за обединяване на всички българи се отдалечи повече от когато и да било. Стамболийски се помъчи да надмогне традиционните проблеми на българската външна политика, защото знаеше, че ако продължи да си служи със старите дипломатически похвати не само ще е безплодно, но ще му попречи да изпълни плановете си за вътрешното преустройство на страната. С изоставянето на традиционните стремежи на българския национализъм и приемането на следвоенните териториал-

ни решения, Стамболийски е целил да установи приятелски отношения със съседните страни, та по такъв начин да избегне заплахата от милитаризъм и да освободи България от зависимостта ѝ от чужди сили. Той се надявал, че в края на краищата, здравият разум на селяните от Източна Европа, съчетан с растящото им политическо значение, ще доведе до областно сътрудничество, което ще създаде условия за истинска стопанска и политическа независимост на тази страна. Даже преди края на войната той преутвърждава основните си идеи в областта на външната политика, които се зараждат у него в предшестващото десетилетие. В брошурата си „Принципите на БЗНС", която завършил в затвора, той пише:

Земеделският съюз е за трайни мирни съседски отношения на България спрямо окръжаващите я държави. Той е против всекакви предизвикателства от нейна страна на въоръжени конфликти. Неговите условия са за затвърдяване на тези добри отношения чрез обединение на България с други балкански държави на федеративни начала (276).

Той отново застъпва този принцип на 15 конгрес на БЗНС, на който се потвърждава, че установяването на балканска федерация е една от главните цели на българската дипломация. За успеха на външната политика на Стамболийски били необходими две условия: съседките на България трябвало да се отзоват благоприятно на нейните инициативи и да се неутрализират представителите на фанатичния национализъм в страната. В борбата за създаване на тези условия, Стамболийски проявява решителност, упоритост и нравствен и физически кураж. Той постига първата цел, а втората надхвърля неговите възможности (277). Макар да е писал по българските външно-политически въпроси в продължение на едно десетилетие, Стамболийски придобива първия си опит в областта на дипломацията през 1919 година, когато като министър на благоустройството в коалиционното правителство на Теодор Теодоров, е член на българската делегация на мирната конференция в Париж. По време на това продължително пътуване из Запада, той не се задържал при другите членове на делегацията, предпочитайки от прозорците на купето си да наблюдава с ча-

сове местата, покрай които минава, и да си води бележки за различните форми на обработване на нивите и за разрушенията на войната. Делегацията, подобно на коалицията, се състояла от лица с различни възгледи. Министър-председателят Теодор Теодоров и Михаил Сарафов били консерватори, политици русофили. Сарафов, както показва дневникът му, считал Стамболийски за „бунтовник" и „предател" (278). Между Венелин Ганев, радикал, Янко Сакъзов, широк социалист, и Стамболийски вече били възникнали остри разногласия поради борбата за власт, която се разгаряла в страната. Главният дипломатически съветник на делегацията, Димитър Станчов, бил дипломат от кариерата, който със своя вид и маниер по-скоро наподобявал английски джентълмен, отколкото българин (279). Но каквито и да са били различията в произхода и политическите им възгледи, делегатите нямали възможност да проявяват несъгласията си, тъй като изобщо не били допуснати да вземат участие във формулирането на договора. Още с пристигането на делегатите в Париж, те били закарани в Шато де Мадрид, замък издигнат от Франсис първи в Ньойи-сюр-Сен. Те останали под стража, било им забранено да излизат без детектив или да имат кореспонденция с външни лица без цензор. В разстояние на два месеца Стамболийски чакал, заедно с останалите делегати, и скуката му се прекъсвала само с тайни срещи с Коста Тодоров, негов другар от затвора, който бил шеф на пропагандата при българското правителство. С него Стамболийски ходел на разходка с лодка по езерото на Боа де Бульон или на черква в руска църква (280).

На 19 октомври българските делегати били извикани в Кедорсе (френското външно министерство), за да бъдат уведомени по условията за договор за мир на съглашенците. Когато влизат в богато украсения „Салон дьо л'Орлож", крайно надменният Клемансо се обръща към един от колегите си и го запитва шепнешком: „България царство ли е или република?" Словото на Теодор Теодоров, в което се застъпва за мир въз основа на Уилсъновите 14 точки, се посреща с мълчание. На българските делегати се предават преписи от проекто-договора и се уведомяват, че трябва да формулират отговора си в срок от 25 дни.

Делегацията се завръща в София, където се натъква на ново политическо положение, създадено от избори, в които БЗНС получава мнозинство. Обаче в новата, ръководена от земеделците коалиция влизала и Народняшката партия на Теодор Теодоров, който остава ръководител на делегацията за мир и се връща в Париж, за да връчи българския отговор. Когато всички, с изключение на най-маловажните контрапредложения се отхвърлят от съглашенците, Теодоров отказва да поеме отговорност да подпише договора, напуска конференцията и подава оставка. Тогава Стамболийски съобщава, че заминава за Париж и заявява, че България трябва решително да скъса с миналото. Пристигайки в Париж, той пише писма до Клемансо и ръководителите на делегацията на Сърбия, Гърция и Румъния, в които припомня опозицията си срещу войната и принципите, които ще следва във външната си политика. Изтъквайки, че българският народ не трябва да страда заради греховете на бившите си държавници, той настоява всяко правителство да се съобразя с принципа на национално самоопределение преди да предяви своите претенции. Той им припомня, че великодушието им може да стане основа на бъдещ траен мир на Балканите. На 27 септември, след като писмата му са отхвърлени, Стамболийски влиза в общината на Ньойи, където под злобния поглед на Клемансо подписва мирния договор. Както в другите договори за мир на Парижката конференция, така и в Ньойския договор се пренебрегват Уилсъновите принципи и се налагат тежки наказания на победените народи. България се задължава да отстъпи на новосъздаденото кралство на сърби, хървати и словенци. Западните покрайнини с градовете Босилеград, Цариброд и Струмица, чисто население възлизало на 92 хиляди души, а на Румъния — плодородна Добруджа. Най-важната от всички клаузи била отстъпването на Западна Тракия на Великобритания, Франция и Италия, за да бъде подарена по-късно на Гърция. По такъв начин България се лишава от излаз на Бяло море, макар че в договора се казва, че „по-късно" трябва да ѝ се осигури някаква форма на достъп до това море. България се задължава също така в срок от 37 години да заплати глобалната сума 2 милиарда и

250 милиона златни франка и да предаде на съседките си 13,500 крави, 125 бика, 12,000 коня, 2,500 мулета, 9,200 вола, 33,000 овце и 250 хиляди тона каменни въглища. За да се гарантират тези плащания, Междусъюзническата комисия по репарациите е упълномощена да упражнява голям контрол върху българското стопанство.

Подобно на други победени страни и България била разоръжена. Нейната военна сила се ограничава. Тя трябвало да разполага с 10,000 полицаи, 3,000 граничари и 20,000 доброволческа армия, забранено й е да има редовна наборна армия, а една Междусъюзническа контролна комисия била изпратена в България, за да следи за изпълнението на клаузите по договора. На връщане в София, Стамболийски заявява на народа, че договорът е жесток, но го е подписал, защото бил убеден, че той ще остане в сила не повече от три години. Той твърдял, че самите съглашенци ще разберат несправедливостта на договора и ще го отменят. Междувременно, задачата на България трябвало да бъде да се придържа строго към договора и да покаже на съглашенците, че е скъсала с миналото си, посветила се е на мира и че заслужава да участвува в международния живот на Европа на равноправни начала със съседките си (281).

В продължение на една година след подписването на договора, България остава обезправена страна. Нейното единствено постижение било освобождаването на държаните във Франция и съседките й военнопленници.

До есента на 1920 г. земеделското правителство укрепило властта си и Стамболийски решава, че е настъпил момент да предприеме нова политическа инициатива. Той планирал да извърши стоднева обиколка, по време на която да посети Лондон, Париж, Брюксел, Прага, Варшава, Букурещ и Белград. В Западна Европа Стамболийски се надявал да сложи край на дипломатическата изолация на България, да поиска от съглашенците да изпълнят член 48 от Ньойския договор, в който се предвижда да се даде на България излаз на Бяло море, и да отхвърли обвиненията, че земеделското правителство и неговите реформи са болшевишки. С посещението си в източно-европейските страни, той целял да възстанови връзките на Бълга-

рия с тях и да предложи на други селски водачи да се създаде Зелен интернационал. Той желаел също така „да се школува в дипломацията" и да опровергае критиците на вътрешната политика на БЗНС, които твърдели, че селяните не били способни да се занимават с външна политика. Стамболийски проявявал особен интерес към бъдещите отношения между Белград и София и затова умишлено не включил Рим в маршрута си, за да не засегне югославците, които не били в добри отношения с Италия. По тази причина се приема като жесток удар декларацията на Никола Пашич, че България не е направила нищо, за да заслужи доверието на Югославия и затова едно посещение на българския министър-председател в Белград е неприемливо (282). Въпреки този неуспех, обиколката на Стамболийски протича добре. В Англия негов неофициален домакин бил Джеймс Баучър, журналист и дългогодишен приятел на България, който умира в тази страна на следващата година и е погребан в Рилския манастир. Баучър урежда Стамболийски да прекара една седмица като гост в имението на лорд Канорвън, британския египтолог, който по това време открива гроба на Тутанкамон както и да посети университета Кеймбридж и индустриалните градове Бърмингам, Манчестер, Ливърпул, Глазгоу и Единбург. По време на престоя си в Шотландия, Стамболийски узнава, че гайдата не е само български инструмент. Стамболийски бил пленен от видяните във Великобритания неща, за която мислел, че няма нищо общо с останалата част на Европа. Той проявил особен интерес към планирания град-градина Лечуорт, който смятал, че може да послужи като модел за България. Тъй като по време на войната става познавач на затворите, Стамболийски поискал да се запознае с някой типичен английски затвор. Когато посещава затвора Уондсуорт той констатира, че той е много по-чист и по-добре управляван от Централния затвор в София. Фабриките в Англия и Шотландия му направили силно впечатление, но той намерил еднообразната работа в тях потискаща.

На 11 октомври се състояла първата среща на Стамболийски с официален британски представител — външният министър лорд Кързън. Знаейки, че лорд Кързън е благоприятно разположен към Гърция, той се

подготвя да застъпи енергично българската кауза. Стамболийски започва словото си, припомняйки на Кързън, че Гърция не била благосклонна съюзничка на Съглашението по време на войната и застъпва гледището, че Великобритания носи известна отговорност да се позволи на Фердинанд да тласне България на страната на централните сили. Според него, ако Англия и Франция дебаркирали свои сили в Деде-Агач и Бургас, както сторили това в Солун, Фердинанд, подобно на крал Константин, не би могъл да води прогермански политика. След това той отправя официално искане България да получи териториален излаз на Бяло море и отхвърля като неудовлетворително поддържаното от Англия гръцко внушение на България да се позволи да „използва" пристанището на Деде-Агач. Стамболийски заявил: „Ние вярваме на Англия, на великите сили, но ние не можем да вярваме на гърците. Българският излаз на морето не може да мине през гръцка територия." Кързън, който не очаквал така енергично да се изложат българските искания, хладно прекъснал разговора (283).

На 26 октомври Стамболийски застъпил по същия начин българските интереси пред военния министър Уинстън Чърчил, който продължавал да е недоволен от отказа на България да съдействува на експедиционния корпус, изпратен от него през 1915 година в Дарданелите. Чърчил посъветвал Стамболийски да започне преки преговори с Венизелос, към когото изразил голямо уважение (284). Стамболийски не поел ангажимент, макар в частни разговори да е казал, че Венизелос е такъв голям държавник и авторитет, че просто е диктувал на съглашенските държави (285). Падането от власт на Венизелос около три седмици по-късно осуетява временно всяка възможност за среща със Стамболийски.

По време на престоя си в Англия, Стамболийски остава най-доволен от срещата си с Лойд-Джордж, която се е състояла на 27 октомври. Макар двамата държавници да произлизат от противоположни части на Европа, те имали много общи неща помежду си. Двамата съзнавали и разбирали нуждата от социална справедливост. Двамата също така рискували кариерата и личната си сигурност в борбата им срещу по-

пулярната война. Между тях възниква спонтанно приятелство, което се подновява на Генуезката конференция. По време на вечерята, Стамболийски настоява пред Лойд-Джордж да се застъпи в Обществото на народите за българите в Македония. Той шеговито подхвърля, че тъй като Великобритания имала вече множество ангажименти по цял свят, тя може би ще прояви желание да получи мандат да управлява Македония. Лойд-Джордж отговорил, че е готов да приеме това само при условие, че България поеме мандат върху Ирландия. Тази среща не довежда до някакви съществени резултати, но Лойд-Джорд се съгласява да подкрепи молбата на България за членство в Обществото на народите (286).

По време на престоя си в Англия Стамболийски произнася реч в Лондонската търговска камара, в която подчертава, че България има нужда от чуждестранни инвестиции. След като на 31 октомври полага венец пред гроба на Гладстон, той отпътува от Лондон за Париж.

Във Франция, Стамболийски бил посрещнат любезно, но не така сърдечно. Срещите му с френски официални лица били протоколни и той бил доволен да ги приключи, за да посети сина и дъщерята си, които се учили в парижки училища. Както във Великобритания, така и във Франция в редица райони, включително Марсилия, Стамболийски посещава селски стопанства, фабрики и училища. По време на краткия му престой в Белгия, той бива приет от крал Албърт и води неофициални разговори със социалистическия водач Емил Вандервелд, който проявил голям интерес към земеделската програма за реформи. Стамболийски напуска Западна Европа убеден, че „градоносният облак се е разнесъл" и че България започнала да придобива име на честна и миролюбива държава.

Изградената от него представа за България дава резултати на следващата година с приемането ѝ за членка на Обществото на народите — първата победена страна, която е приета в тази организация.

Чехословакия заемала важно място в дипломатическата стратегия на Стамболийски. Той се надявал Прага да подкрепи усилията му за сближение с югославяните и да действува като посредник между Со-

фия и Белград. Даже преди Стамболийски да посети Прага, Масарик пише лично писмо до крал Александър, в което настоява пред него да нормализира връзките между София и Белград, за да гарантира източната граница на Югославия и да привлече България в „сферата на славянските интереси". В Чехословакия имало също така голяма и влиятелна селска партия. Чехословашката републиканска партия на земеделците и дребните селски собственици, начело с бъдещия чехословашки министър-председател Антонин Швехла, с когото Стамболийски желаел да обсъди възможността за образуване на международна земеделска организация. Той бил изслушан благосклонно от Масарик и Бенеш, които се съгласили да подпомогнат усилията на България да подобри отношенията си с другите източно-европейски страни. Стамболийски бил посрещнат радушно от Швехла. Двамата земеделски водачи се съгласили, че техните селски движения спасяват Източна Европа от болшевизма и че те трябва да разширят своето сътрудничество. Швехла обещал да подкрепи политиката на приятелство с България и да съдействува за създаване на Зелен интернационал, чието седалище да бъде в Прага (287).

Във Варшава Стамболийски бил посрещнат сърдечно от Винценти Витош, министър-председател и водач на Полската селска партия. Витош също така одобрил идеята за Зелен интернационал, макар че той по всяка вероятност схващал тази организация като потенциален източно-европейски блок насочен срещу болшевизма.

Румъния била последната страна, която Стамболийски посещава в обиколката си из Европа и поради различията ѝ с България в резултат на лошото отношение на румънците към добруджанските българи, той бил посрещнат хладно и протоколно в Букурещ.

При все това Стамболийски се завръща в родината си с убеждението, че е положил успешно начало за обновяване на българската дипломация. Той заявява на няколко многолюдни селски събрания, устроени когато бил на път от Русе за София, че Източна и Западна Европа долавят промените в България, тъй като разбрали мирния характер на земеделското движение.

След като се завръща, Стамболийски полага уси-

лия да се ускори създаването на Зеления интернационал, изпращайки Александър Димитров с мисии в Прага и Варшава през пролетта на 1921 година. Димитров похарчил 300 хиляди лева за земеделска пропаганда в Полша и успял да убеди Витош да поднови обещанието си да съдейства за образуване на международна селска организация. В Прага, Швехла продължил да се отнася благосклонно към същата идея. Било постигнато съгласие в Международното аграрно бюро да се привлекат за членки селски организации от България, Чехословакия и Сърбия, а на 16-ия конгрес на БЗНС Стамболийски оповестява, че е образуван Зелен интернационал.

Въпреки насърчителното начало, Зеленият интернационал остава неефикасен и слабоорганизиран, тъй като членките му нямали обща програма. Швехла го считал главно като инструмент на панславизма, Витош като крепост срещу болшевизма. Румънската селска партия се опасявала от славянския характер, който преобладавал в него, а влиятелната Хърватска селска партия на Стйепан Радич го отхвърля, тъй като не подкрепял каузата на хърватската независимост. Странното е, че свалянето на правителството на Александър Стамболийски накара останалите селски водачи в Източна Европа да осъзнаят нуждата от по-ефикасно сътрудничество.

Най-сериозните различия между България и съглашенците възникват относно проблема за репарациите. България е изпълнявала исканията да предава въглища и добитък на съседите си, но тя трябвало да изплаща и репарации в размер 2 милиарда и 250 милиона златни франка — сума, която представлявала близо една четвърт от нейния национален доход, а предложената годишна вноска по изплащане на тези репарации била 105 милиона златни франка или 55% от държавния бюджет. Апелът на Стамболийски да се отложи изплащането на репарациите бил отхвърлен от репарационната комисия, която решила, че тази вноска била в рамките на възможностите на България. Стамболийски успява да убеди комисията да се съгласи да отложи изплащането на репарациите до юни 1922 година, след като тя приела план България да започне да изплаща незабавно предвоенните си дългове. На-

тъквайки се на пълната липса на съчувствие от страна на „своята" репарационна комисия, Стамболийски остава изумен, когато узнава, че подобна комисия в Австрия решила, че тази страна не може да изплаща репарациите си. С цел да разгадае на какво се дължи сполуката на Австрия, Стамболийски изпраща Коста Тодоров и Александър Оббов във Виена. Те констатират, че австрийците подкупили членовете на тяхната репарационна комисия с крупни суми, с ценни произведения на изкуството и с различни удобства (288). Изненадан, че тази част от школуването му в дипломацията съдържа урок отдавна познат на балканските политици, Стамболийски решава да го изпробва в родината си. Комисията се отнесла благосклонно към тези нови аргументи и представя доклад, който довежда до отлагане изплащането на българските репарации до пролетта на 1923 година.

Стамболийски се надявал, че по-цялостно разрешение на въпроса за репарациите може да се постигне на Генуезката конференция, в която той и Турлаков участвуват през април и май 1922 година. Макар да била разочароваща в това отношение, тази конференция му дава възможност да се срещне за пръв път със съветски представители. През 1919 и 1920 година Стамболийски бил строг критик на Съветския съюз. Той изпитвал погнуса от бруталните лъжи на болшевиките срещу руското селячество през периода на военния комунизъм, мерки, които съвпадат с опитите на Българската комунистическа партия да свали собственото му правителство, и се обявява за враг на „методите на Ленин и Троцки", без оглед къде се прилагат (289). През 1921 г. се създават по-устойчиви условия в България и Съветския съюз и Стамболийски променя отношението си. Българската комунистическа партия не представлявала повече заплаха и той можел да се шегува, че българските комунисти се превърнали в „питомна мечка", с която можел да плаши буржоазията, ако тя се опита да осуети реформите му. Така наречената „Нова икономическа политика" на Ленин също му дава повод да преоцени отношението си към Съветския съюз и в реч в Народното събрание през ноември 1921 година той казва: „Ние водихме ожесточена борба срещу болшевизма, болшевизма в оная форма,

в която той се появи първоначално в Русия. Аз не говоря за сегашния болшевизъм, който се видоизмсня и който има по-демократична форма" (290). Земеделското правителство прави ограничен принос към международните усилия да се облекчи положението на гладуващото население в района на Волга, отпускайки малки количества храна и пожелавайки мисия на Съветския червен кръст да посети България, за да съгласува помощната кампания, която организира българската компартия.

По-належаща причина за Стамболийски да подобри отношенията си с Москва бил проблемът за бежанците от белогвардейските армии, които били настанени в България от съглашенците. Когато остатъците от силите на барон Врангел се евакуират от Крим, бойците и техните семейства били временно държани на полуостров Галиполи и на остров Лемност. Към 1921 година, когато става явно, че се слага край на гражданската война в Русия, съглашенците решават да настанят руските бежанци на Балканите. България била убедена да приеме около 36,000 от тях, 15,000 от които били военни с оръжията си и които остават като част от военната организация на Врангел. Съгласявайки се да ги приеме, Стамболийски се прекланя пред волята на съглашенците и пред някои членове на кабинета си, които считали, че белогвардейците ще послужат като щит срещу нов опит на комунистите да завземат властта. Слабата страна на този довод била, че малко белогвардейски офицери виждали голяма разлика между болшевизма и политиката на БЗНС. Много бежанци били участвували вече в балканските войни и установили приятелство с бивши български военни и политически дейци. Изглежда също, че някои представители на български консервативни партии предложили да се предприеме ход срещу земеделците от белогвардейските началници, чиято 15,000-дна войска можела да реши съдбата на разоръжена България. Положението още повече се усложнява от кампанията на българските комунисти да се разоръжат белогвардейците и изгонят офицерите им, както и от протестите на външните министерства на Съветския съюз и Украйна срещу държането на белогвардейски въоръжени сили на българска територия. На Генуезката конференция

съветските делегати, особено Кръстю Раковски, настояват пред Стамболийски да разоръжи белогвардейците и да позволи на съветски представители да се опитат да ги репатрират. Междувременно в България настъпват събития, които убеждават Стамболийски да изпълни тези искания.

На 8 май полковник Самохвалов, един от командирите на Врангеловата армия, бил арестуван в София, когато носел няколко папки от архиви на Българската разузнавателна служба. В тези папки имало обстойни сведения за българската войска и полиция и протоколи за срещи на водачи на български консервативни партии с командири на белогвардейската войска (291). Макар да не са разкрити данни за предстоящи действия срещу правителството, положението било счетено за достатъчно сериозно, за да се предприемат незабавни мерки. Правителството нарежда да бъдат арестувани няколко видни белогвардейски офицери и отменя предвиденото посещение на барон Врангел. По този повод Врангел изпраща гневна заканителна телеграма до правителството, която завършва така: „Обкръжени от омраза и клевети, руските войници виждат как се приближава моментът, в който те ще бъдат принудени да се сплотят около знамената си... Зловещият призрак на една братоубийствена битка се появява още един път. Бог е свидетел, че не ние сме причината за това."

В отговор на тази закана Стамболийски нарежда незабавно депортиране на 150 белогвардейски офицери и разоръжаването на войските им, които били настанени на малки групи из цялата страна. Впоследствие той разрешава на Съветския съюз да организира в България така наречения „Съюз за връщане в родината" и да изпрати свои представители да водят агитация сред бежанците. Много от тях били завербувани за Червената армия и няколко хиляди били репатрирани.

Разоръжаването на белогвардейците дава повод да се подиовят обвиненията в чужбина, обвинения отчасти инспирирани от консервативния български печат, че земеделското правителство е проболшевишко. Стамболийски нарежда на българските дипломати в чужбина да отхвърлят твърденията, че съществува някак-

ва връзка между правителствата на България и Съветския съюз или между БЗНС и комунистическата идеология. Той добавя, че ако е болшевизъм да не се преследват българските комунисти или да се позволява България да стане база на белогвардейците, тогава ще се признае за виновен (292).

Подобряването на отношенията между България и Съветския съюз продължава на конференцията в Лозана, която започва през ноември 1922 година. Съветските делегати на тази конференция подкрепят плана на Стамболийски — проблемът за български излаз на Бяло море да се разреши като се обяви Западна Тракия за автономна област, обаче останалите делегати не обърнали внимание на този план. Освен това българският държавник се съгласил да се подновят търговските отношения между двете страни по образец на подписаната преди това норвежко-съветска спогодба и обещал да изпрати делегация в Москва следващата година. Съветски дипломати отново поискали България да признае Москва. Първите им искания били отправени на Генуезката конференция. Стамболийски повторил предишния си отговор, че макар той лично да се застъпва за признаване на Кремъл, България не може да предприеме подобна стъпка без одобрението на съглашенците. Той обещал, че щом като те признаят съветското правителство, нямало какво да му попречи да последва примера им.

Ключът за успеха или провала на външната политика на Стамболийски се намирал в отношенията на България с кралството на сърбите, хърватите и словенците. Румъния, погълната от работа по асимилацията на следвоенните си териториални придобивки и от опасения от съветски планове относно Бесарабия, нямала повод да се оплаква от България, щом като не повдига въпроса за Добруджа. Деликатният въпрос за български излаз на Бяло море пречел за установяване на приятелски връзки с Гърция, но тази страна била твърде много заета с авантюрите си в Мала Азия, за да бъде опасна за България. Така че кралството на сърбите, хърватите и словенците, което ставало важна сила на Балканите, било първостепенен фактор в стремежа на Стамболийски да реши местното „уравнение". Както показал първоначалният етап

в отношенията на двете страни, враждебно настроена Югославия можела да държи България изолирана, да я тормози посредством репарациите и да я постави пред постоянна военна заплаха. Стамболийски се надявал, че приятелска Югославия би гарантирала мира на Балканите и би помогнала на България да разреши другите си дипломатически проблеми. Обаче когато земеделците поемат властта, по пътя от София до Белград имало много прегради. Югославските политици били изпълнени с гордост от придобивките си във войната и на мирната конференция в Париж. Тяхното отношение към победената им съседка се определяло от българо-сръбското съперничество през изтеклите десетилетия, от спомените за „предателски удар в гърба" в 1913 и 1915 година и от изстъпленията на български окупационни войски на сръбска територия. Те не били по-склонни да се помирят с България, отколкото французите да се помирят с германците. Когато в Скупщината се ратифицира Ньойския договор, един от сръбските депутати поискал българският посланик в Белград да бъде разстрелян на улицата и така изразил мнението на повечето свои сънародници (293). Може би времето щеше да заличи това мнение, ако подновяването на македонския тероризъм не го бе засилило.

След като сърбите завземат по-голяма част от Македония по време на Междусъюзническата война, Белград се опитва да заличи всякакви следи на българското народностно съзнание на населението в тази област. По време на световната война дошъл ред на България да наложи своята форма на освобождение на Македония. Военни единици на ВМРО, организирани от българското командване, извършили твърде отвратителни военни престъпления срещу сърбите между населението. След поражението на България Белград бил готов повече отвсякога да наложи политика на сърбизиране на българите в Македония. Хиляди избягали в България, където под ръководството на Тодор Александров и Александър Протогеров била организирана нова ВМРО. Тези водачи на ВМРО, които били арестувани от земеделското правителство по обвинения, че са извършили военни престъпления, били подпомогнати да избягат от затвора от съчувствуващи им български офицери. Те установяват за своя база на

действие Петрички окръг, който бил управляван от тях почти като независима държава. Те се поддържали от „данъците", които налагали на местното население, и от средства, които получавали от италианското правителство, което считало ВМРО за полезно оръжие срещу Югославия. Съчувствуващи им български офицери и граничари затваряли очи, когато ВМРО предприемала брутални набези в сръбска Македония. Стамболийски бил безсилен да прекрати тези набези, тъй като на България липсвала необходимата военна сила и защото на нейната войска не можело да се разчита в борбата срещу ВМРО. Освен това, склонността на МВРО да използва терор срещу всеки политик, който се противопостави на македонската кауза, прави подобен курс на действие извънредно рискован. Стамболийски бил до голяма степен в същото положение, в което се намира сега правителството на Ливан — неохотен ломакин на групи, опасни за вътрешната му политика и за мира в областта. Но той бил решил да постигне разбирателство с кралството на сърбите, хърватите и словенците, без оглед на рисковете, на които се излага. През октомври 1920 година, когато се подновяват дипломатическите връзки между двете страни, Стамболийски назначава Коста Тодоров за български посланик в Белград. Той му дава наставления да не пести усилия да убеди сърбите, че България искрено се стреми да води политика на приятелство с тях. Инициативите на Тодоров се отхвърлят и посещението, което Стамболийски се надявал да направи в Белград се отменява. На следващата година Югославия съдействува да се образува Малкото съглашение — система от съюзи, свързващи кралството на сърбите, хърватите и словенците, Румъния и Чехословакия, една от целите на които била да държат България изолирана. Стамболийски знаел, че може да разчита на чехословашките водачи да не се позволи на Малката антанта да се използва за враждебни цели срещу България. Той също така знаел, че едно разбирателство с Югославия никога няма да се постигне, докато продължава терористичната дейност на ВМРО. Стамболийски решава да се противопостави на македонските дружества и свързаната с това задача възлага на Александър Димитров, който проявява кураж като министър на въ-

трешните работи, съкрушавайки ефикасно организираната от комунистите обща стачка. Още с организирането на земеделското движение, енергичният и честен Димитров се очертава като втори по важност човек в БЗНС, който бива назначен за изпълняващ длъжността министър-председател по време на обиколката на Стамболийски в чужбина. През май 1921 година той посещава Белград, където се опитва да убеди Пашич, че българското правителство не е въвлечено в тероризъм и обещава да предприеме строги мерки срещу ВМРО, за да покаже искреността на България. Завръщайки се в България, той поема поста министър на войната, назначава най-доверения си помощник полковник Козловски за началник на жандармерията в Петрички окръг и започва да прочиства войската и пограничните части от явни съчувственици на ВМРО. Макар да издал заповед за арестуването на водачите на ВМРО, Димитров нямал голяма вяра в способността на полицията да ги привлече под отговорност. Надявайки се да насочи терористите един срещу друг, той съдействува да се образува организация на „федералистите", която насърчил да се опита да установи пълен контрол върху ВМРО. Димитров също дал да се разбере, че правителството ще даде големи парични награди на онези, които убият или заловят водачите на ВМРО (294). Тези мерки може би не отговаряли на критериума на застъпниците на либерализма, но поставят ВМРО в положение на отбрана. Александров и Протогеров преминават в нелегалност, а набезите на чети в Югославия намаляват. Войводата Симеон Георгиев Кочански бива заловен от полицията и предаден на въоръжена банда на федералистите, която го убива. ВМРО се противопоставя на тези мерки с убийството на Козловски и осъждането на Димитров на смърт. На 22 октомври, по време на инспекционна обиколка край Кюстендил, военният министър бива нападнат из засада от десетина въоръжени бандити на Панчо Михайлов и войводата Бърльо. Димитров, шофьорът му и едно друго лице, което ги придружавало, били простреляни, а телата им намушкани с щикове (295). Загубата на Димитров била удар за правителството, защото с дейността си той бил образец на неподкупен и ревностен служител, както и за опитите за помирение

с Югославия. Подновените набези на ВМРО засилват гнева на Пашич към източната съседка на Сърбия. В началото на 1922 година той заявява, че България трябва да се разкайва в продължение на цяло поколение, преди да бъде приета отново в цивилизованата европейска общност (296). В края на 1920 година, правителството в Белград урежда спора си с Италия за области в Адриатика. Значението на това споразумение, което официално се потвърждава с Рапалския договор, за България се изразява в това, че на Белград се създава възможност да действува свободно по македонския проблем. В началото на 1922 година, когато десетина югославски войници биват убити от засада на ВМРО, Белград предупреждава, че търпението му се изчерпва. За да предотврати югославска окупация на българска територия, която безсъмнено би го принудила да подаде оставка, Стамболийски предлага на Белград двете страни да приемат план за общ контрол на границата (297). Югославяните не били склонни да сътрудничат. На прием, по случай женитбата си, крал Александър нарушава протокола с изявление пред българския посланик, осъждащо набезите на ВМРО (298). Междувременно, югославският външен министър влиза във връзка с външните министри на Гърция и Румъния и настоява да отправят общ ултиматум до България. Този опит да се съживи съюза, на тези страни от Втората балканска война, се оказва успешен и в средата на юни Стамболийски получава нота, подписана от правителствата на трите страни, в която се иска от България да унищожи всички организации, чиято дейност застрашава сигурността на съседните ѝ. В нотата се предупреждава, че ако правителството на България не покаже, че е господар в собствения си дом, като предприеме подходящи мерки срещу терористичните групи, трите страни сами ще вземат мерки да възстановят реда в България (299). На тази закана за военно вмешателство Стамболийски отговаря с незабавен апел към Обществото на народите, в който настоява за щателно разследване на положението в Македония (300). Обществото на народите насрочва заседание на съвета си за средата на юли и решава, че ако някоя от замесените в спора страни предприеме враждебни действия преди тази дата, тя ще наруши съот-

ветния договор. Като обещава предварително, че ще се подчини на всяко решение на съвета на Обществото на народите, Стамболийски поставя в неудобно положение опонентите си. Гърция и Югославия не желаели да се извърши обстойно разследване на положението в Македония, тъй като с него би се установило как третират малцинствата. А Румъния се безпокояла да не се повдигне отново добруджанския въпрос. Затова, когато започват в Лондон заседанията на съвета на Обществото на народите под председателството на лорд Балфур, трите страни проявяват готовност да направят отстъпки. От своя страна Стамболийски нямал желание да повдига македонския въпрос и той нарежда на своя представител да не настоява да се извършва разследване. Съветът решава, че спорът ще се разреши най-добре чрез преки преговори и препоръчва разискванията да се водят въз основа на предишната нота на Стамболийски до Югославия за обща охрана на границата (301). Така решението на Обществото на народите по въпроса се счита за оправдаване на България. България спечелва в тази дипломатическа схватка, но тя донася малка утеха на Стамболийски. Обществото на народите спасява България от окупация, но колективните действия на трите й съседки показали несигурността на нейното международно положение. Подемайки нови опити за подобрение на отношенията с Югославия, той се обръща за съдействие към Бенеш, голям застъпник на сътрудничеството между славянските народи. По време на посещение в Прага, Стамболийски поискал от Бенеш да застъпи българската кауза пред чехословашките партньори от Малката антанта и да посредничи между София и Белград (302).

През октомври 1922 година цялата дипломатическа обстановка на Балканите се променя с установяването на фашистко правителство в Италия. Мусолини не прави опит да прикрие плановете си относно Далматинското крайбрежие и незабавно денонсира Рапалския договор. Подновената опасност от италианска експанзия принуждава Белград да се отнесе по-благосклонно към призива на Стамболийски за подобряване на отношенията с Югославия. Първоначалните признаци за промяна в насоката на югославската политика се очер-

тава почти незабавно, когато Белград дава уверения на българския посланик, че няма да възрази срещу искането на Стамболийски да повдигне въпроса за българския излаз на Бяло море на предстоящата конференция в Лозана (303). Тълкувайки правилно това указание, Стамболийски набляга да започне преки разговори с югославски ръководители и наскоро се постига съгласие той да посети официално Белград.

Появяването на Стамболийски в югославската столица слага началото на нова фаза в дипломатическата му дейност. Най-после нему се отдава да изложи пряко гледището си пред ръководителите и народите на Югославия. И той се възползва най-рационално от създадената възможност. В реч пред събрание на журналисти в Белград той заявява, че България изоставя всички свои права спрямо Македония, че той никога не е поддържал македонските терористи и че всъщност ги е държал отговорни за безчислени политически престъпления и за въвличането на България в Междусъюзническата и световната война. Той изразил надежда, че Белград ще успее да направи македонците добри югославски граждани (304). Стамболийски застъпил подобни възгледи в разговори с Пашич, външния министър Нинчич и крал Александър, които се отнесли благосклонно към тях. Те се съгласили да се създаде обща комисия, която да проучи начини за справяне с македонския тероризъм. Същевременно югославяните обещали да подкрепят на конференцията в Лозана искането на България за излаз на Бяло море.

Посещението на Стамболийски в Белград и публичните му изказвания по македонския въпрос разяряват ВМРО. За да покаже силата си, през декември нейни отряди завземат Кюстендил и го задържат в продължение на три дни. Тази провокация кара Стамболийски да поиска югославска помощ и на 23 март 1923 година двете страни подписват Нишкото споразумение, с което се целяло да се прекрати тероризма на ВМРО. В това споразумение се предвиждало двете държави да изчистят от своята страна на граничната бразда нвица, широка сто метра, по цялото протежение на македонската граница. Българските и югославските граничари трябвало също да сътрудничат при патрулиране на границата и да имат право да я прекосяват при пре-

следване на четници, както и да използват извори и снабдителни пунктове. Освен това, България обещава да премести граждански и военни служители в Петрички окръг, за което било установено, че помагали на терористите, и да екстрадира всяко лице, обвинено в престъпления на югославска територия (305). Стамболийски и членове на неговото правителство получили заканн от Тодор Александров, че ще бъдат убити, но въпреки това правителството предприема нова кампания срещу ВМРО. След изборите за Народно събрание през април Министерският съвет оповестява, че македонските терористи ще бъдат арестувани и изпращани в специални лагери в Източна България. Всички терористични организации били обявени за незаконни, а изданията им забранени. Правителството започва също така да обучава специална полицейска сила за борба срещу укрепленията на ВМРО в Петрички окръг. Тези мерки улесняват установяването на всестранен българо-югославски съюз, преговорите за който започват в края на април (306).

Сближението между България и Югославия позволява на Стамболийски да постигне незабавен напредък към разрешаването на два други важни проблема — за репарациите и за излаз на Бяло море. Мусолини, разбира се, бил против подобряването на отношенията между София и Белград и решава да използва влиянието на Италия в репарационната комисия, за да принуди Стамболийски да промени политиката си. Отсрочката на плащанията на българските репарации трябвало да трае до 23 март 1923 година, но през януари италианският посланик уведомява Стамболийски, че поради антиталианската (тоест про-югославска) външна политика на правителството му, Рим ще настои да се поднови пълното изплащане на българските репарации. Когато започват заседанията на репарационната комисия, те протичат под влияние на създадената от френската окупация на Рур атмосфера през януари 1923 година. Италианците били отговорни за 40% от българските репарации, а французите за 20%. Делегатите на Италия и Франция гласували да не се поднови отсрочката и предупредили, че ще прибегнат до санкции, ако България откаже да плаща. В такъв случай земеделското правителство е трябвало да подаде

оставка. Обаче усилията на Стамболийски да подобри отношенията на България със съседките й се оказват сега плодоносни. Съгласно Ньойския договор, санкции срещу България можели да наложат обкръжаващите я страни. Когато през март българското правителство заявява, че не може да плаща задълженията си, репарационната комисия упълномощява правителствата на Гърция, Румъния и на кралството на сърбите, хърватите и словенците да установят контрол над българските митници и да окупират мини Перник. Югославия отказва да участва в подобни действия, заявявайки, че не желае да излага на риск новите си отношения с България. Румъния и Гърция последвали примера на Белград. А делегатът на Стамболийски в репарационната комисия заявил, че ще се натъкне на съпротива всеки опит на Италия да установи едностранно контрол над българските митници. Успешният отпор на България срещу комисията и подкрепата, която получава от съседките си, създават възможност да се уговори отново цялото споразумение за репарациите. На 21 март между България и комисията се подписва нов протокол, съгласно който българският дълг се разделя на две части. Първата част от 550,000,000 златни франка трябвало да се изплати в срок от 60 години с 5% лихва. Първоначалната годишна вноска трябвало да бъде 5 милиона златни франка, а не 105 милиона, както се предвиждало в първото споразумение. След това размерът на годишните вноски ще се увеличава постепенно всяка година, докато се ликвидира дълга през 1983 година. Останалата част от репарациите, възлизащи на 1,700,000 златни франка ще останат непокътнати до 1953 година, когато България ще започне да ги изплаща. Дотогава няма да се издължават лихви по тази сума (307).

До 1923 година гръцкото правителство се противопоставя на исканията на България за коридор до Бяло море. В първата фаза на Лозанската конференция, която протекла от ноември 1922 г. до февруари 1923 година, Венизелос предлагал България да получи само транзитни права над гръцката територия и право на безсрочно наемане на дедеагачкото пристанище, или, като втора възможност, да се установи българска „зона“ в Солун (308). До април 1922 година, когато настъпва

втората фаза на конференцията, стават очевидни новите отношения между България и кралството на сърбите, хърватите и словенците. Според Коста Тодоров, водач на българската делегация във втората фаза на Лозанската конференция, Венизелос се страхувал, че северните съседки на страната му може да се възползуват от отслабването ѝ вследствие провалите на гръцката армия в Мала Азия и да настъпят на юг — югославяните към Солун, а българите към Западна Тракия. Той също така се опасявал от агресивния дух, който проявявал Мусолини. Тодоров пише, че Венизелос се срещнал с него, предлагайки му план за нови отстъпки. В този план се предвиждало отстъпването на тясна територия, която да свързва България с Дедеагач, в замяна на територия със същия размер от югозападната част на България, която да се отстъпи на Гърция. Според Тодоров, този план се обсъждал, когато Стамболийски бил свален от власт (309). За съжаление, българското правителство никога не е давало неограничен достъп до архивите си, за да може сведението от Коста Тодоров да се потвърди или отхвърли. Ако това е истина, то свидетелствува за съществен напредък в политиката на Стамболийски за разрешение основните спорове на Балканите.

Политическите противници на Стамболийски критикували ожесточено външната му политика, от която, според тях, България не била извлякла никаква полза. В този смисъл те са прави, защото считали, че основната цел на българската външна политика била Добруджа, Македония и Западна Тракия да се обединят с България. Членството в Обществото на народите и придържането към неговия устав, подобрените отношения с Югославия, съпротивата срещу намеренията на Италия да наложи нов ред на Балканите, били или без значение, или вредни за българските национални идеали, според разбиранията на традиционните партии. Опозицията срещу външната политика на Стамболийски била елемент, около който всички враждебни на земеделското правителство среди могли да се обединят. За Стамболийски външната му политика до 1923 година била плодоносна. България престанала да бъде маша на великите сили, нямало изгледи за конфликт на Балканите, а новият дух на единство на Бал-

каните позволил на София да се съпротивлява на стремежа на Италия да диктува българската външна политика. Невъзможно е да се каже какъв би бил бъдещият развой на балканската дипломация, ако Стамболийски беше останал на власт. Може само да се отбележи, че подновяването на традиционната външна политика след Деветоюнския преврат подкопа основите на целия Балкански полуостров и го подготви за чуждестранно проникване, а водителите на България отново се превръщат в слуги на германския империализъм. Трудно е да повярваме, че „антинационалната" дипломация на Стамболийски би довела до по-лоши резултати.

ГЛАВА 8

Свалянето на земеделското правителство

От Стамболов с неговия ум, авторитет и политическа деятелност щеше да има голяма полза, ако не беше убит. От Петков също тика щеше да има голяма полза, както и от Такев, и от много други убити политици...

Ал. Стамболийски
(в Народното събрание)

При все че вътрешните реформи и външната политика на Стамболийски били подкрепени от подавляващото мнозинство на селяните, земеделското правителство имало силни врагове. Може би най-опасен от тях бил офицерският корпус. Навикнали в продължение на години да разполагат с власт и влияние, българските офицери не могли лесно да се примирят със земеделското управление. Много от тях били убедени, че Стамболийски извършил предателство със съпротивата си срещу участието на България в световната война и като застанал начело на Радомирския бунт. През февруари 1919 година, същия месец в който Стамболийски бил амнистиран и влязъл в кабинета на Теодор Теодоров, група млади офицери, опасяващи се от радикалните тенденции в страната, създали тайна Военна лига, която да стои „над политиката" и да пази военните идеали. Непосредствената задача на лигата била да укрива оръжие от съглашенците, но бързо се превръща в „офицерски съюз", в който членували всички, освен 200-те офицери на действителна служба. Нейното влияние върху военното ведомство било толкова силно, че правителството се намерило в невъзможност да наложи волята си над войската или дори да премести някои офицери, срещу които имало причини да е недоволно (310). Около 6,500 офицери, които през 1919 и 1920 година напуснали войската или защото нежелаели да служат под земеделско управление, или поради съкращения на състава на армията съгласно Ньойския договор, зачленували в Съюза на запасните офицери, който станал клон на Военната

лига. Правителството се опитало да намери места за запасните офицери на държавни служби или да им отпуска известна материална помощ, но е било невъзможно да им осигури високото самочувствие и финансовите облаги, които са имали като военни командири. И наистина мнозина от тях изпадат в голяма бедност (311). Онези, които довчера били гордост на нацията, стават касапи, каруцари, слуги, разсилни и портиери (312) и се превръщат в най-недоволния елемент на обществото. В началото на октомври 1920 година Александър Цанков и двама други професори от Юридическия факултет на Софийския университет се срещат със Славейко Василев, водач на Военната лига и на Съюза на запасните офицери, за да разискват с него възможността да се организира заговор за сваляне на земеделското правителство. *„В тоя момент* — пише Василев — *офицерският корпус беше напълно готов с един замах да смъкне дружбашината и по тоя начин да спаси България. Едни само не бяха готови: водачите на политическите партии, които не искаха или не можеха да видят злото във всичката негова широта" (313).*

Гледището на Василев отразява основната слабост на офицерския корпус. Макар и недоволни, офицерите не били годни да предприемат независими политически акции, а, поне в момента, нито монархът, нито старите партии са могли да застанат начело на такава акция. Цар Борис презирал земеделците и постоянно говорил, че царувал само с мълчаливото им съгласие, но бил достатъчно реалист, за да знае, че те били прави. Той отказал да участвува в разисквания за държавен преврат, предпочитайки да остане в сянка и да поощрява про-монархическите елементи във войската и политическите партии (314). През 1920 година и особено през 1921 годнна, водачите на политическите партии били разединени от взаимно недоверие и неспособност да предприемат съгласувани действия. При все това, земеделските реформи и постановленията за регулиране дейността на адвокатите и учителите започват да подтикват партиите към сближение.

През есента на 1921 година настъпва повратен момент в отношенията между БЗНС и враговете му. След убийството на Александър Димитров през октомври,

Стамболийски разбира, че ще трябва да предприеме решителна борба срещу ВМРО, за да постигне успех във външната си политика и затова решава да се помири с вратоветс си на вътрешния фронт. На 11 ноември той оповестява в Народното събрание, че извършил частично преустройство на кабинета си и апелира за успокояване на партизанските борби. До този момент, отбелязва Стамболийски, БЗНС бе погълнат от борба за прилагане на своята програма за реформи. Тъй като реформите са влезли в сила, България се нуждае сега от спокойствие. Стамболийски уверява Народното събрание, че правителството му няма да въвежда нови по-радикални реформи, а ще положи усилия да създаде устойчиви политически и стопански условия с цел да насърчи чуждестранните и домашни инвестиции. Той заявява, че притокът на чуждестранен капитал ще съдействува да се установи финансов стабилитет, да се разработят нова технология и култура и ще допринесе за заснлване доверието към България в чужбиина. „Освен това — добавя Стамболийски — нека ви кажа, нека послужи това и за успокоение на нашите имотници, на нашите капиталисти. От тук нататък ще се помъчим да създадем благоприятни условия, за привличането на капитали в нашата страна.“ Той дори се изказал благоприятно за комунистите, възхвалявайки „ограничаването на екстремизма в Съветския съюз“ (315). Като израз на желанието си да намали политическото напрежение, Стамболийски засилва влиянието на умерените деятели в кабинета си. Коста Томов бил назначен за министър на войната, Александър Радолов поема Министерството на външните работи, Петър Янев става министър на правосъдието, а Христо Манолов става министър на железниците, пощите и телеграфите. Само Янев, който бил главен прокурор в процеса срещу членовете на правителството Радославов, можел да се счита за „краен“. Радолов бил човек на златната среда, а Томов и Манолов в миналото били изразили опасения относно ускорения темп и размера на правителствените реформи (316).

Опонентите на земеделското правителство не приели маслиненото клонче на Стамболийски. Тълкувайки неговия призив като признак на слабост, те положили

усилия да ускорят обединяването си. В края на годината, три главни партии от десницата — Народнопрогресивната (сформирана от сливането на народняци и прогресивнолиберали през 1920 година), демократите и радикалите демократи се съгласяват да излязат с обща листа в насрочените за 11 февруари 1922 година избори за общински съветници. Сформирайки тази коалиция, която става известна под името „Буржоазен блок", те искали да изпробват кой има по-голямо политическо влияние: те или БЗНС. Изборната кампания е извънредно ожесточена и съвсем не е обезсърчителна за блока, който спечелва 277,833 гласа или 33% от общия брой на подадните гласове. БЗНС спечелва 334,229 гласа или 48% от общия брой на гласовете, комуннстите спечелват 96,000 гласа или 13%. Останалите гласове си поделят широкнте социалисти, за които гласуват 28,000 избиратели, и разни други малочислени групи (317). Неуспехът на БЗНС да осигури ясно очертано мнозинство насърчава водачите на Блока да започнат преговори с водачите на белогвардейците. На 28 март Андрей Ляпчев, д-р Димитър Ораховац и професор Владимир Моллов от демократическата партия, Теодор Теодоров, Михаил Маджаров, Г. Груев, Христо Силянов и Стефан Бобчев от Народнопрогресивната партия, професор Петко Стояиов от радикалната партия и „независимият" професор Тодор Кулев се събират в редакцията на руския белогвардейски вестник „Свободная реч", за да разискват с белогвардейските водачи възможността за сваляието на земеделското правителство (318). Когато правителството разоръжава белогвардейците и депортира командирите им, старите партии започват да твърдят, че земеделците отстъпили пред комунистите и че „Стамболийски насочва българския кораб към болшевишки води" (319).

В началото на 1922 година срещу земеделското правителство се надига нова опасност с образуването на Народния сговор, който сговор се представял за „надпартийна" организация, в която членували представители на търговските, индустриалните и военните среди. Негови основатели и водачи били Александър Греков, юрист и журналист, Александър Цанков, професор по право с тесни връзки с Военната лига, и про-

фесор Тодор Кулев. Тези лица били почитатели на италианския фашизъм, чийто успехи те се надявали да повторят в България. Сговорът дори изпраща делегация в Италия, която да проучи организационните и агитационните методи на Мусолини (320). Може да се каже, че доколкото сговорът имал последователна идеология, той бил срещу „разделящите" идеи на аграризма за съсловния конфликт, срещу „класовата борба" на марксизма и се застъпвал за така наречената „социална хармония". През април Сговорът започва да издава свой орган, вестник „Слово", който се превръща във форум за всеки десничарски критик на земеделското правителство. Цанков, който става идеолог на българския фашизъм (321), използва колоните на вестника, за да повтаря твърденията си, че между земеделци и комунисти няма разлика, или пък че те образували „мълчалив съюз". Това, според него, налагало „партиите на реда" в България да образуват общ фронт и за постигането на тази цел Цанков се надявал Народният сговор да изпълни функцията на катализатор (322). Когато през май Александър Греков бива простелян — земеделците ие са държани отговорни за това — Цанков става директор на „Слово" и главна фигура в Сговора. При все че, редица политически дейци като Атанас Буров, Андрей Ляпчев, Петко Стайнов и Петко Стоянов незабавно влизат в Сговора, трудно било да се постигне общ фронт на десничарските групи най-вече поради противоречиви амбиции на разни партийни водачи. Първата стъпка в тази насока се предприема през май, когато демократите и народнопрогресистите уговарят сливането си. Два месеца по-късно, след като очаква да си осигури по-добри условия, и радикалната партия решава „да изпълни своя дълг" и се присъединява към Сговора в средата на юли. Конституционният блок, както трипартийната формация започнала да се нарича, образува „кабинет в сянка", в който на демократите се отреждат четирима министри, включително министър-председателския пост и външния министър, на народнопрогресивните — четири и на радикалите — двама. Водачите на Блока се надявали да привлекат на своя страна и широките социалисти. Пастухов мразел земеделците (Той казал на кореспонденти на Лондонския

вестник „Таймс“ (323), че „С дявола мога да бъда приятел, но селското правителство трябва да бъде унищожено“,), но предпочел да запази независимостта на партията си. Широките социалисти, обаче, изразяват благоразположение към Блока и партията им започва да издава вестник „Епоха“, чийто ожесточени критики срещу земеделците не се различавали от тези на вестник „Слово“. Общото засилване на позициите на десницата се поддържало и от българското духовенство, което, макар обикновено да било аполитично, силно негодувало срещу свободомислието на Стамболийски, който дори не си давал труд да отдаде привидно внимание на религията. Светият синод, възмутен от правителството, задето отчуждило манастирски земи, ограничило обучението по вероучение в училищата и преместило Софийската семинария в Рилския манастир (324), та сградите ѝ да се използват за земеделско училище, обнародва манифест, с който порицава тези мерки и предупреждава, че ще прекъсне връзките между държавата и църквата. Стамболийски успява да усмири Светия синод, но отношенията на това църковно управително тяло с правителството остават хладни и няколко видни духовници се причисляват към Конституционния блок. Преподавателите от университета, които стачкували от март до юни, също така подкрепят морално десницата.

Окуражени от Народния сговор, партиите, съставляващи Блока, започват да подражават ревностно на тактиката на италианските фашисти като организират „спортни клубове“, и „младежки организации“, които да се използуват за политически насилия. Теодор Теодоров препоръчал на делегатите на младежкия конгрес на Народнопрогресивната партия да се наричат с гордост фашисти и да се подготвят за „крайната битка“ с правителството (325). Народният сговор образува свой собствен „боен“ клуб, наречен „Кубрат“, който бил съставен главно от запасни офицери. На състоялия се в края на август годишен конгрес на Народнопрогресивната партия, Атанас Буров заявява, че времето за подготовка е изтекло и че е настъпило време за действие. Застъпвайки се за тактиката, която довежда черноризците на власт в Италия, Буров съобщава, че Блокът ще устрои три масови акции — на

17 септември в Търново, на 1 ноември в Пловдив и на 15 ноември в София, която трябвало да бъде най-внушителната. Тези акции, заключил Буров, ще свалят от власт „сметта на българското село". Печатът на блокарите повтарял заканите на Буров и прогласявал, че нарушенията на Конституцията от земеделците оправдавало да се използуват незаконни средства за борба и призовавал да започне решителна борба срещу правителството с акцията на 17 септември в Търново (326).

Докато десничарските групи започнали постепенно да се обединяват, единството в правителствените редици отслабвало: призракът на разединението всред земеделците не изчезнал с изключването на Драгиев и ново разделение се очертавало между „консервативната" група начело с Марко Турлаков и „радикалната" група в кабинета, начело с Райко Даскалов.

Според съветските и следвоенните български историци, това разцепление отразявало промяната в класовия състав на БЗНС. Съгласно тази хипотеза, Турлаков и сподвижниците му представлявали част от селячеството, което забогатяло по време на войната и се очертало като нова „селска буржоазия", а крилото, начело с „Радомирския герой", продължавало да изразява интересите на бедните селяни (327). Тази теория може да даде малко задоволителни обяснения на онези, които не приемат предварително догматиката на учените марксисти. Освен това тя противоречи на фактите, изнесени на 16 и 17 конгреси на БЗНС, съгласно които няма доказателства представители на „селска буржоазия" да са били членове на Земеделския съюз. Данните на таблица седма показват, че дребните селски стопани продължавали да бъдат основната част от членската маса на БЗНС (328).

Изглежда, че корените на новия разкол в БЗНС лежат по-скоро в личните амбиции на отделните земеделски дейци и в разногласията между представители на различните поколения в Съюза. Турлаков бил поддържан главно от парламентарната група и членовете на правителството. По-радикалното крило се състояло от по-млади съюзни дейци, които все още не били заели високи правителствени длъжности, но се издигали в редовете на БЗНС. Първото съперниче-

ство се очертава след изборите през 1920 година, когато парламентарната група и съюзното ръководство се събират на заседание, за да разпределят министерските постове. Даскалов, чието своеволно поведение по време на Радомирския бунт било одобрено от мнозина зад кулисите, поема ръководството на сравнително маловажното Министерство на търговията. Турлаков искал да заеме поста министър на вътрешните работи, но Стамболийски се застъпва тази длъжност да заеме Александър Димитров и Турлаков трябвало да се задоволи да поеме Министерството на финансите.

ТАБЛИЦА 7

Състав на дружбите на БНЗС през 1921 и 1922 г.

Година	1921	%	1922	%
Брой на дружбите	3,014		3,439	
Брой на членовете, за които има данни	87,068		105,976	
Безимотни селяни	2,475	2.8	3,263	3.1
Собственици на земя от				
10 до 20 декара	15,648	18.0	14.015	13.2
от 20 до 50 декара	37,613	43,2	57,583	54.4
от 50 до 100 декара	23,999	27,6	27,176	25,6
от 100 до 200 декара	6.552	7.5	3,422	3.2
от 200 до 500 декара	727	0.8	363	0.3
от 300 до 500 декара	27	—	48	—
над 500 декара	27	—	6	—

През пролетта на 1921 година, след завръщането си от стодневна дипломатическа обиколка, Стамболийски се разболява сериозно. Макар „Земеделско знаме" да съобщава само, че той страдал от „малък цирей", изглежда заболяването му е било тежко, защото е трябвало да стои прикован на легло няколко седмици. Турлаков използва това положение, за да препоръча на Министерския съвет да го назначи за министър-председател на мястото на Стамболийски. Министерският съвет отвхърля предложението и след оздравяването на Стамболийски отношенията между двамата се влошават (329). За да оправдае опозицията си

срещу Стамболийски, Турлаков изработва своя собствена политическа философия, съгласно която БЗНС трябва да се помири със старите партии. Той пише, че народовластието и парламентарната система на управление са най-високите постижения в политическия развой на човека и че всъщност ефикасността на едно правителство при системата на парламентарно управление се изразява в компромис между противоположни идеологии и програми; и твърди, че макар да било правилно за БЗНС да бъде съсловна организация, представляваща отделна обществена група, правителството трябва да включва представителите на повече обществени групи. По-късно и Турлаков, подобно на Драгиев, твърдял, че Стамболийски бил човек на бързите, груби действия, а той самият се застъпвал за законност и постепенност. Пак както Драгиев, той обвинил Стамболийски, че се стремял да установи диктатура в страната (330). В самия кабинет Турлаков бил поддържан от Константин Томов, който може да е бил въвлечен в тайни преговори с врагове на БЗНС с цел да бъде заместено правителството на Стамболийски с коалиционно правителство. Александър Радолов също се застъпвал за по-умерена политика, макар че не участвал в таен заговор срещу министър-председателя. През ноември 1921 година, когато Стамболийски се вслушал в съвета да се помири с опонентите си в БЗНС, той включва в правителството Христо Манолов — един от привържениците на Турлаков. Тъй като старите партии не се отзовават на предложенията му, а в края на 1921 година се формира „Буржоазният блок", Стамболийски бил принуден да изостави кратките си усилия за помирение и да се уповава повече на левицата в БЗНС. През януари 1922 година във връзка с подготовката на избори, той изисква Радолов и Даскалов да разменят министерските си постове. Радолов поема Министерството на търговията, а Даскалов Министерството на вътрешните работи. Радолов и групата на Турлаков счели това като удар върху позициите им. През март Турлаков спечелил друг привърженик, когато възниква спор между Стамболийски и Омарчевски. Този спор е свързан с правописната реформа, която до такава степен увлякла министъра на просветата, че той поискал да наложи теж-

ки наказания на издателите и уредниците на списания и вестници, които продължавали да употребяват стария правопис. Когато в Народното събрание се разисква законопроектът за правописа, Стамболийски взема думата и се противопоставя на параграфа за наказанията, който бива отхвърлен. Омарчевски и Турлаков, който го подкрепя, напускат залата в знак на протест. На пленераното заседание на земеделската парламентарна група Турлаков поискал министър-председателят да подаде оставка. Макар че Стамболийски се извинил, задето не се е посъветвал предварително със своя министър и че групата отправя молба кабинетът да постави единството на БЗНС над личните чувства на членовете, буйният Омарчевски продължавал да негодува срещу онова, което считал за „измяна и унижение". Стамболийски не можел да разреши чрез чистка растящите разногласия в кабинета си. Отделните министри нямало да подадат оставки, а той се опасявал, че, ако обяви оставката на целия кабинет, цар Борис може да възложи на Блока да образува ново правителство. Освен това, с мнозинството от четири гласа, с които разполагал в Народното събрание, Стамболийски трябвало да избегне отчуждаването на каквато и да е част от парламентарната група. Турлаков решава да оспори отново водачеството на Стамболийски на 17 конгрес на БЗНС, който се състоял през май 1922 година. Неговият ход се оказва погрешно пресметнат, понеже показал, че цялото му внимание се простирало в кабинета и парламентарната група и че нямал поддръжка всред обикновените съюзни членове. Турлаков започва кампанията си с реч на събранието на „малкия конгрес", т. е. на Върховния съюзен съвет, състоящ се от членовете на парламентарната група, Управителният съвет на БЗНС и представители на окръжните и околийски земеделски дружби, свикано два дни преди откриването на конгреса. Радолов се опитал да бъде помирител, а Турлаков и Манолов обвинили Стамболийски, че се е стремял да установи личен режим и че не зачитал съюзната демокрация. Стамболийски посочил техните собствени нарушения на съюзната дисциплина и им казал да напуснат кабинета, ако не могат да приемат волята на мнозинството. Групата на Турлаков може

би е възнамерявала да продължи нападките си до пленарните заседания на конгреса, но бързо се убеждава да промени тактиката си. Въодушевлението на 15,000 делегати, събрани в София, незабавно разкриват, че не е изчезнало благоговението на обикновените селяни към Стамболийски. По негово предложение делегатите избират с акламации Даскалов да ръководи работата на конгреса. Стамболийски поискал също така конгресът да избере вътрешния министър за негов приемник и да го замества, когато се намира в чужбина или не е в състояние да изпълнява обязаностите си. По време на конгреса групата на Турлаков запазва мълчание, но когато става избор на нов Управителен съвет на БЗНС, Стамболийски предизвиква противниците си. По повод на предложение Христо Манолов да бъде избран в Управителния съюзен съвет, Стамболийски обвинява своя министър, че се опитал да предизвика разкол и поискал да се накаже, като не бъде избран в този съюзен орган. С подавляващо мнозинство се одобрява новоизбраният Управителен съвет, в който влизали по-млади и по-радикално настроени делегати. Пристъпва се също така към избиране на постоянно присъствие, в което не влиза нито един представител на групата на Турлаков. След ожесточените критики, на които били подложени, Турлаков и съподвижниците му разбират, че ще е безнадежден всеки опит да открият фронтална атака срещу Стамболийски (331).

Радикалното крило на БЗНС е било представлявано в кабинета от Даскалов, Церковски и министърът на правосъдието Петър Янев, но проводник на най-голямото му влияние била групата млади дейци, в която влизат Спас Дупаринов, Крум Попов, Стоян Калъчев, Мико Петков, Цвятко Аврамов и Димитър Кемалов. Дупаринов, който е роден през 1892 г., влиза в редиците на БЗНС през 1908 година, след като чул реч на Стамболийски. След раняването му в Първата световна война, той става един от редакторите на „Земеделско знаме", а по време на Радомирския бунт преминава в нелегалност и организира бягството на ранения Даскалов в Солун. На 15 конгрес на БЗНС Дупаринов е един от главните опоненти на Драгиев, покъсно е помощник на Янев като държавен обвинител по делото срещу министрите от кабинета на Радосла-

вов, а когато Янев поема Министерството на правосъдието, той става главен държавен обвинител. Крум Попов, който също е роден през 1892 година, влиза в редовете на БЗНС по време на войната. Той става съюзен организатор и се връща в родния си град Плевен, където е избран за председател на околийската дружба. Александър Димитров го извиква в София, за да го назначи за свой помощник в Министерството на вътрешните работи, а Стамболийски, който го е нарекъл „съюзната картечница", след като го чул как говори, го назначава за член на редакцията на „Земеделско знаме" и главен организатор. В края на 1921 година Попов организира учредителния конгрес на Младежкия земеделски съюз, който се превръща в една от крепостите на лявото крило на БЗНС (332). Стоян Калъчев става съюзен член по време на Радомирския бунт и се сражава като боец от „републиканската армия", а след войната е назначен за частен секретар на Стамболийски, съюзен организатор и редактор на „Земеделско знаме". Петков, Аврамов и Кемалов също така влизат в редовете на БЗНС по време на войната, а след нея стават дейни съюзни организатори. Петков е избран за председател на Плевенския окръжен съюзен съвет. Аврамов става редактор на „Младежко знаме" — орган на Младежкия земеделски съюз, а Кемалов съюзен секретар (333). През януари 1922 година, когато Даскалов става министър на вътрешните работи, Попов, Калъчев, Петков, Аврамов и Кемалов получават разрешение от Стамболийски да започнат да издават свой собствен вестник „Победа". Този вестник, на който по-късно сътрудничи и Коста Тодоров, започва да излиза в края на януари и се обявява решително срещу старите партии и групата на Турлаков (334). По настояване на тези млади съюзни дейци на 17 конгрес на БЗНС се одобрява с подавляващо мнозинство резолюция за установяване на „селска диктатура", ако бъде направен опит да се свали правителството или избият неговите ръководители. Конгресът избира тези млади дейци в Управителния съвет, а Калъчев, Петков и Кемалов — и в постоянното присъствие, редом със Стамболийски, Даскалов и Янев. Поради растящата заплаха от старите партии и за да се изпълни резолюцията за уста-

новяване на селска диктатура, младите членове на постоянното присъствие предлагат да се образува „Комитет за селска диктатура", който да подготви БЗНС за защита срещу всякакви нападения на десницата. Стамболийски се съгласява с това предложение и един таен комитет е създаден. През 1922 година Оранжевата гвардия е заспана и се организират ескадрони от изпитани селяни, които да се сражават с „младежки групи", и членове на „спортни клубове" на старите партии (334). Продължително време Стамболийски предричал, че възникването на съсловните организации ще принуди политическите партии да се слеят. Наместо да породи опасения, сформирането на Конституционния блок по-скоро изглеждало за него потвърждение на теорията му за историческия развой. Когато Блокът оповестява намерението си да нанесе „съкрушителни удари" на правителството, започвайки с акцията в Търново на 17 септември, Стамболийски и земеделските дейци от левицата видяли в това възможност да помогнат на историята да се справи със старите партии веднаж завинаги. В началото на септември Турлаков, Томов и Манолов отново настояват за политика на помирение, но Стамболийски, Даскалов и другите членове на кабинета решили да водят неотстъпна борба. Когато се преценява „антиконституционния" (335) характер на отношението на БЗНС спрямо старите партии, трябва да се помни, че Блокът не е скривал намерението си да свали правителството със сила. Неговите водачи многократно заявявали, че е минало времето на законна борба и че ще „газят в кръв до властта". Това не са били напразни заплахи, тъй като Съюзът на запасните офицери обещава да участвува в демонстрациите на Блока, а в таен доклад до Стамболийски имало указания, че едва на една четвърт от войската може да се разчита да брани правителството (336). На 6 септември „Земеделско знаме" съобщава, че от 16 до 18 септември в Търново ще се състои конгрес на цвеклопроизводителите. Настоявало се също в конгреса да участват колкото е възможно повече селяни и било обещано пътуването с влак до гарата да е с 50% намаление. В същия брой на „Земеделско знаме" е поместено следното окръжно:

На 10 септември околийски събрания в околийските административни центрове на окръзите Търновски, Шуменски, Русенски и Плевенски. Дневен ред:

П 2. 0

П II

На събранията да присъствуват само верни и предани делегати от всяка дружба, снабдени с редовни пълномощия. Народните представители са длъжни да бъдат на събранията.

Това известие несъмнено е било шифрована телеграма от Комитета за селска диктатура до ескадроните на Оранжевата гвардия. През следващите две седмици този комитет изпраща много окръжни по селата, с които нарежда земеделците да се подготвят за „решителна битка" (337). В навечерието на търновската демонстрация, „Победа" и „Земеделско знаме" (и двата в-ка от 10 септември 1922 г.) обвиняват Блока, че подготвя „държавен преврат". Цанко Церковски цитира изказване на Теодор Теодоров, което гласи: „Или ние ще смачкаме противниците, или те ще минат през нашите трупове" и припомня на селяните да имат наум тези две възможности. „Земеделско знаме" (8 септ. 1922 г.) също така внушава дружбите да водят бележки за лицата в техните райони, които участват в акциите на Блока и какво е „материалното им състояние". На 14 септември в „Земеделско знаме" е поместен манифест на постоянното присъствие на БЗНС, в който се предупреждава, че правителството е в опасност и се призовават всички селяни да се явят в негова защита. Манифестът завършва така:

„Откак Теодор Теодоров прокламира открито, че черните блокари са фашистите в България по подобие на италианските такива, които с огън и меч водят борбата си в Италия, българските фашисти започнаха да следват пътя на своите италиански другари. Нека само народняшките чорбаджийски синчаги да знаят,

че България не е Италия и че българските земеделци не са италиански комунисти или социалисти. Ако някъде се опитат да провокират и предизвикат, ще ядат такъв пердах, че ще го помнят до веки."

Съюзните апели предизвикват силна реакция в провинциите. В местния орган на Земеделския съюз във Варна („Земеделец" — 16 септ. 1922 г.) се призовава да се обяви тотална война срещу *„представителите на българската олигархия, вдъхновителите на българските фашисти, мародерите и пакостниците, които в продължение на близо половин век обираха и тормозеха българския народ"*.

В плевенската „Земеделска защита" (от същата дата) се нарежда нито един земеделец да не остане вкъщи на 17 и всички да се подготвят да умрат за защита на своето правителство. А в Търново, земеделската дружба прокламира *„Конституция само от два члена: смърт на народните предатели и трудещите се да бъдат господари на своя труд, на своя живот и на своята държава"* („Земеделска трибуна", 15 септ. 1922 г.).

В четвъртък, 14 септември, Стамболийски заминава за Женева, за да участва в заседания на Обществото на народите. Даскалов, който става изпълняващ длъжността министър-председател, съобщава, че ще посети Търново, за да произнесе реч пред участниците в конгреса на цвеклопроизводителите. На 16 септември вечерта, ликуващи привърженици на Блока устройват демонстрация на Централната гара в София. Теодор Теодоров, Стоян Данев, Андрей Ляпчев, Александър Малинов, Михаил Маджаров и Найчо Цанов, придружени от пет-шестстотин съпартизани, се качват на влака за Търново. Много повече техни доброжелатели се нареждат покрай влака, развявайки знамена и пеейки патриотични песни. Преди да тръгне влакът, към него се прикачват още два вагона, в които се настаняват Даскалов и няколко члена на Комитета за селска диктатура, заедно с техните телохранители. Според вестник „Победа", привържениците на Блока оскърбявали и правели заплашителни жестове срещу намиращите се в министерския вагон лица. Влакът потегля бавно към старата българска столица и на всяка спир-

ка по пъят му започват да се качват голям брой земеделци. Когато влакът пристига на малката тогава гара Долни Дъбник, Плевенско, вагоните, в които се намирали блокарите, били обкръжени от множество селяни, събрали се там през нощта. Селските ръководители принудили блокарите да слязат от влака, взели им оръжията, закарали ги в селото и след това ги освободили. Водачите на Блока обаче били задържани, селяните се подигравали с тях и принудително им обръсват брадите и мустаците. В този момент Даскалов, който, по общо мнение, бил заспал, се явява и ги спасява от още по-големи унижения. Той предложил да ги заведе в Търново, където народът да реши участта им. По пътя от Горни Дъбник до Търново селяните продължили да унижават водачите на Блока (338).

Мусолини следял марша на привържениците си към Рим от изгодни позиции в Милано, а Атанас Буров бил на по-близко разстояние и успял да събере свои въоръжени привърженици в отстоящата на осем километра северно от Търново Горна Оряховица. Когато му съобщават по телефона каква е участта на колегите му, той изоставя своя „съкрушителен удар" и избягва към румънската граница. А в самия град Търново имало няколко схватки между оранжевогвардейци и привърженици на Блока, но до сутринта на 17 септември градът бил в ръцете на земеделците (339). Заловените водачи на Блока едва не били екзекутирани „по бързата процедура". Крум Попов и Стоян Калъчев искали тяхното незабавно ликвидиране и към това били склонни повечето от хилядите селяни, дошли в Търново само с такова намерение. Основните различия били между тези, които искали да ги хвърлят в Янтра от високия мост на името на Стамболов, и онези, които искали да ги хвърлят от стените на крепостта Царевец, каквато участ била отреждана на пленниците по време на Второто българско царство. Неочаквано Даскалов проявява умереност. Застъпвайки се за план, разискван преди това от Комитета за селска диктатура, той предлага да се изправят пред „народен съд" всички бивши министри от кабинета на Гешев—Данев и Малинов—Косурков, които включвали почти всички видни дейци на старите партии.

През деня Церковски изразил по телефона възраженията си срещу „крайните мерки" и съобщил, че Стамболийски изразил опасения, че с тях ще се помрачи представата за България в чужбина. С краснопречието си Даскалов успява да обуздае тълпата и водачите на Блока били върнати в София под стража. Въпреки опозицията на Турлаков, Томов и Манолов, Министерският съвет решава да поставят под официален арест бившите министри от кабинета на Гешев-Данев и от първия кабинет на Малинов—Костурков. Членовете на първите два кабинета били обвинени, че въвлекли България в Балканската и Междусъюзническа война, а третият, че не успял да прекрати участието и в Първата световна война.

Законността на този ход била съмнителна, но прецедент в това отношение било арестуването на кабинета на Радославов през 1919 година, решението за което било одобрено и от трима от обвинените сега бивши министри, а именно Атанас Буров, Стоян Данев и Михаил Маджаров, когато били членове на коалиционното правителство на Стамболийски. На 24 септември 17 от 22-мата бивши министри били арестувани. Ив. Гешев и Вл. Моллов били в чужбина, където бил и Буров, който успял да прекоси Българо-румънската граница. Двама други бивши министри, Димитър Христов и Рашко Маджаров, се изплъзнали от арестуване и преминали в нелегалност. Според някои преценки, Стамболийски се обадил по телефона от Женева, за да изрази несъгласието си с предприетите мерки. Ако наистина е възразил срещу арестите, той с положителност е направил това изцяло за външна консумация.

Когато през октомври се завръща в София, Стамболийски приветства 17 септември като най-славния ден в историята на България и обвинява бившите министри. По негова инициатива Народното събрание одобрява предложението въпросът дали арестуваните бивши министри да се изправят пред народни съдилища да бъде решен чрез допитване до народа. По време на кампанията, комунистите подкрепили становището на земеделците, а социалистите агитирали гласуване с празни бюлетини. На 19 ноември 647,313 гласували бившите министри да се изправят пред съд,

223,584 гласували против, а с празни бюлетини гласували 55,593 избиратели.

Стамболийски възнамерявал народните съдилища да се състоят от представители, избрани от околийските съвети, с което би се гарантирало надмощието на земеделците. Според Александър Радолов, Стамболийски не бил за екзекутирането на бившите министри, нито пък за осъждането им на дългогодишен затвор и мислел да ги помилва, след като се покажат делата им на публичните процеси.

Събитията в Търново и арестуването на бившите министри парализирало Конституционния блок, но нито отстранили всички врагове на правителството, нито преодоляли вътрешния разкол. Тъкмо обратното, провалът на кампанията на Блока убеждава водачите на Народния сговор, Военната лига и ВМРО, че само с насилствени мерки има вероятност да се свали земеделското правителство. Военната лига решава да подготви военен преврат, който насрочва за средата на януари. Цар Борис, който поддържал връзки с лигата чрез военния си съветник полковник Христо Калфов, уведомява нейните водачи, че той сам не може нищо да направи срещу Стамболийски и одобрява мълчаливо плановете им (340). На 4 декември, наскоро след като Стамболийски се завръща от посещение в Белград, банда от около две хиляди четници на ВМРО, начело с Панчо Михайлов, завзема град Кюстендил без съпротива от местния гарнизон. С тази акция може би се е целяло да се прояви явно незачитане на проюгославската политика на Стамболийски, но с нея може би е искано да се изпробва годността на БЗНС да се брани.

Стамболийски участвувал в Лозанската конференция, когато се предприема акцията в Кюстендил, и изпадналият в паника Даскалов нарежда да се мобилизира Оранжевата гвардия и изпраща военния министър Томов да освободи града. Томов не прави опит да изгони със сила четниците на ВМРО. Вместо това, той се снимал с техни водачи и ги слушал, когато чели смъртните присъди срещу Стамболийски, Даскалов и други членове на кабинета, които се застъпвали за сдобряване с Югославия. След три дни те пускат доброволно Кюстендил. А в София около 15,000 оран-

жевогвардейци, вдъхновявани от Даскалов, дават израз на гнева си срещу редакции на вестници и клубове на старите партии — излишни прояви на насилия, за които се съобщило, че вбесили Стамболийски (341). На 5 декември две бомби били хвърлени срещу Даскалов, когато напускал Народното събрание. Едната не избухва, а автомобилът на министъра го предпазва от експлозията на другата. Макар че ВМРО може би да е отговорна за този атентат, мнозина смятали, че той бил устроен от самия Даскалов, за да възстанови понамаления си престиж.

На завръщане в България Стамболийски бил осведомен за слухове за предстоящ преврат. Той нарежда да се извършат промени във военното ведомство, прехвърляйки гарнизонните командири на нови постове, вследствие на което Военната лига отлага плановете си за преврат през януари. На 1 февруари 1923 година било стреляно срещу съсед на Церковски, който бил в двора му след смрачаване (342). Три дни по-късно Стамболийски, Церковски, Оббов и Янев били в министерската ложа в Народния театър в София на честване 65-годишния юбилей на театъра. Противно на обичая, Турлаков, Томов и Манолов, които също били на тържеството, не седнали при колегите си, а на срещуположна страна в залата. Точно когато настъпва кулминационната точка в действието на „Михалаки чорбаджи", бомба е хвърлена в министерската ложа. Чува се женски глас: „Бомба." За щастие, този предупредителен писък сигнализира на министрите да избягат от ложата само секунди преди да избухне бомбата. Атентаторът Асен Даскалов бил заловен, но полицията му позволява да избяга (343). Този несполучлив атентат предизвиква Стамболийски да извърши чистка в ръководството на БЗНС. Той иска оставката на разколниците министри. Когато те отказват, свиква на заседание Върховния съюзен съвет. Обвинявайки Турлаков, Томов и Манолов, че обсебвали държавни пари, поощрявали разкола и действували срещу интересите на БЗНС, той подава оставката на целия кабинет и иска от съвета да получи мандат за ново правителство. Александър Радолов, който съчувствал на тримата обвинени министри, считал, че на тях била предоставена необходимата възможност да

бъдат чути и че при възникналите обстоятелства съюзният съвет не е имал друг избор. Турлаков, Томов и Манолов били изключени от БЗНС. По време на разискванията в съвета, Даскалов оповестява намерението си да подаде оставка от кабинета. Неговите мотиви не са ясни, но може би той се е почувствал неловко от критиките по начина, по който действувал по време на събитията в Търново и Кюстендил (344).

След като извършва чистка в кабинета си, Стамболийски решава да разтури Народното събрание и да насрочи нови избори. Обаче преди да стори това, той внася законопроект за отменяне на пропорционалната избирателна система и заменянето ѝ със система, с която на мястото на окръжните избирателни колегии се установяват околийски. Тази система е практикувана в България до 1908 г. Още с приемането на този закон, кабинетът подава оставки и сѐ насрочват избори за 23 април. Тъй като водачите на старите партии били в затвора, цар Борис нямал друг избор, освен да остави властта в ръцете на земеделците по време на изборната кампания. След като получава нов мандат, Стамболийски оповестява преустройство в кабинета си. Манолов и Церковски напускат правителството — първият поради недоволство от „крайностите" на министър-председателя, а вторият, за да се посвети на литературно творчество. Омарчевски и Оббов запазват старите си постове: първият на просветата, а вторият на земеделието, а Петър Янев поема Министерството на финансите. Новите членове на кабинета били все млади хора. Христо Стоянов — 31-годишен, който бил директор на Трудова повинност, става министър на вътрешните работи, 31-годишният Спас Дупаринов става министър на правосъдието, а 30-годишният племенник на Стамболийски Константин Муравиев поема Министерството на войната. Муравиев се бил като храбрец по време на войната и е бил български пълномощник в Холандия и Турция. Кирил Павлов 31-годишен, който заема мястото на Церковски като министър на благоустройството, е син на един от основателите на БЗНС и водач на кооперативното движение. Недялко Атанасов, 42-годишен, най-старият след Стамболийски, отново става министър, поемайки ръководството на Министерството на

железниците, пощите и телеграфите. Постът министър на търговията остава вакантен (345). Във връзка с подготовката на изборната кампания Стамболийски извършва чистка и в земеделската парламентарна група. По негово настояване Върховният съюзен съвет отказва да препоръча отново повече от половината от старите депутати, заместващи ги с лица, избрани от редиците на местните земеделски деятели.

Изборите били „блестящ триумф" за БЗНС, за който подали глас 569,139 избиратели, за Комунистическата партия 203,972, за Блока 198,647, за радославистите 55,693 и за широките социалисти 27,816. Поради промяна в избирателния закон, земеделците разполагали в Народното събрание с 212 депутати, комунистите с 16, Блока с 15, а широките социалисти с 2 (346). През пролетта на 1923 година имало множество причини Стамболийски да се счита уверен в положението си. Опонентите му явно били разгромени и за пръв път членовете на кабинета и земеделските депутати били напълно сплотени под неговото ръководство. С Нишката спогодба и новото споразумение за репарациите се разрешавали най-сериозните му външно-политически проблеми. Той дори преодолял проблема с популярния, но непохватен Даскалов, изпращайки го посланик в Прага. Имало слухове, че всъщност Стамболийски щял да предложи на насрочения за лятото 18 конгрес на БЗНС предприемането на нови социални и политически реформи, които може би включвали премахване на монархията и значително преразпределение на богатствата. През май, по време на околийски събрания из цялата страна, над 300,000 земеделци се заклели да бранят с цената на живота си БЗНС и неговото правителство. Приемайки парад на хиляда кавалеристи от Оранжевата гвардия по повод откриването на железопътната линия Хасково—Раковски, Стамболийски заявява пред слушателите си: *„Партиите умряха... Не мислете, че правителството ще падне... Но вярвайте, че земеделската власт ще продължава 25 години... Кой ще ни свали?"*

Обаче след изборите през април, подготовката за държавен преврат се засилва още повече. Враговете на земеделското правителство били на мнение, че трябва да нанесат удара, преди Стамболийски да може да

използва изборната си победа. Плановете за завземане властта всъщност били изработени вече от водачите на Военната лига, полковник Иван Вълков и генерал Велизар Лазаров. През май те поверяват тайната си на командирите на най-важните гарнизони и изработват подробни планове за завземането на големите градове и неутрализирането на Оранжевата гвардия.

Военните планове за преврата протичали без усложнения, но политическата му подготовка била свързана с големи трудности. Стремейки се да се представят за защитници на демокрацията и Конституцията, водачите на Военната лига и на Народния сговор искали поне за лице да разполагат с широка политическа подкрепа. Партиите на Блока лесно се съгласили да ги подкрепят. Петър Тодоров от Радикалната партия, Янко Стоенцев от Демократическата и Цвятко Бобошевски от Народнопрогресивната дейно участвували в заговора. В него участвувал и Боян Смилов от Националнолибералната партия. Представители на Народния сговор се свързали с Димитър Драгиев, комуто предложили правителствен пост, ако отцепниците земеделци подкрепят преврата. При все че им отговорил, че по морални съображения той не можел да участва в заговора, Драгиев не уведомил правителството за съществуването му. Водени били разисквания и с Турлаков, Томов и Манолов, но тримата изглежда не желаели да играят само символична роля в едно ново правителство и споразумение не било постигнато (347). Заговорниците възлагали най-голяма надежда за „общонародна" подкрепа с привличане на широките социалисти. Братът на Александър Цанков, Асен, бил социалдемократ и Сговорът дори планирал да предложи министър-председателския пост на Кръстю Пастухов. Въпреки че социалистическият водач ненавиждал земеделците, той отказал да участва в насилнически действия срещу правителството и да обвърже партията си с крайната десница. След отказа на Пастухов, Александър Цанков се обърнал към социалиста журналист Димо Казасов, който се съгласява да участва в заговора, но като личност. Ръководството на социалдемократите до такава степен било разделено по въпроса дали да подкрепи или не превра-

та, че не осъдило участието на Казасов в него. (348).

Въпреки че се очаквало ВМРО да играе важна роля при фактическото завземане на властта, тъй като нейните банди можели да упражнят терор, какъвто заговорниците не искали да одобрят официално поради страх от неблагоприятна реакция в чужбина, включително и възможността за югославска интервенция, Военната лига и Сговорът избягвали преки, открити контакти с нейните водачи. Генерал Протогеров и Тодор Александров съгласували подготовката си с представители на Военната лига, но не участвали в политически разисквания, нито искали постове в неговото правителство (349). По въпроса за участието на цар Борис в подготовката на преврата се водят продължителни спорове. Земеделците били убедени, че той играел главна роля, макар да не могли да представят доказателства в подкрепа на това свое убеждение. По време на разисквания в Народното събрание през 1938 година Александър Цанков загатва, че цар Борис бил участник в заговора, но отказва да направи определено изказване по въпроса (350). А на съдебния си процес през 1954 г. Иван Вълков дава показания, според които царят одобрил заговора на няколко тайни срещи с него през април и май (351). Но показания пред такъв съдебен фарс не могат да се считат за окончателни. Въпреки липсата на безсъмнени доказателства, свързващи цар Борис със заговора, твърде вероятно е той поне да е знаел, че ще се извърши преврат. Димо Казасов, който е изнесъл противоречиви данни по въпроса, изтъква, че мнозинството от офицерите, които извършват преврата, били отявлени монархисти и по всяка вероятност те не биха били склонни да се изложат на подобни рискове, ако не били уверени, че царят е одобрил техните действия. Увереността на заговорниците била подсилена от сведенията, че комунистите едва ли ще се съпротивляват на преврата.

Отношенията на БЗНС и БКП в момента били сравнително добри. С разоръжаването на белогвардейците и помощта за облекчаване глада в Съветския съюз, земеделското правителство разсейва до голяма степен враждата с комунистите, която датира от железничарската стачка. През април 1922 година, точно

в разгара на кризата с врангелистите, партийният съвет на БКП одобрява тайна резолюция, с която обещава да се притече на помощ на правителството в случай на буржоазен преврат (352). Това благоразположение, обаче, е краткотрайно, тъй като скоро след това комунистите стигат до заключението, че нямало сериозна заплаха от десницата и че Стамболийски бил последната пречка по пътя им към властта. След демонстрацията на блокарите в Търново, Васил Коларов се среща с Райко Даскалов, към когото отправя искане да разреши комунистите да се въоръжат, за да защитават правителството от десничарски елементи. Земеделският министър останал озадачен от този явен опит да се повтори случаят Корнилов и отхвърлил искането на Коларов, заявявайки, че ако правителството има някога нужда от комунистите, той ще ги осведоми 15 минути преди това (353). Земеделците и комунистите предполагали, че десницата е съкрушена с провала ѝ в Търново и с арестуването на бившите министри и съсредоточили борбата си един срещу друг в изборите за общински съветници през февруари и в изборите за Народно събрание през април. БКП се връща към „линията" по време на Радомирския бунт, че разликата между БЗНС и десничарските партии са просто кавги между селската и градската буржоазии, които не интересуват БКП и привържениците ѝ (354). На заседание на партийния съвет на 21—22 януари 1923 г. Христо Кабакчиев изтълкувал новата политика на Коминтерна за „единен фронт" като още по-голямо усилие да се изземат селяните от БЗНС, който „защитава интересите и прокарва политиката на селската буржоазия, особено на забогателите средни слоеве, които оглавяват Съюза и играят ръководна роля в него, а същевременно контролират масата обедняли и безимотни селяни чрез демагогия, евтини полумерки и силата на властта" (355). След изборите за Народно събрание партийният съвет на БКП декларира, че земеделското правителство било „демаскирано" като буржоазна диктатура и че то нямало повече право да се нарича „народовластническо". Комунистите дори застават на страната на ВМРО срещу земеделците, характеризирайки плановете на Стамболийски за разоръжаване на терористите като „крайни" и „удар

срещу конституционните свободи“ (356). В началото на май, когато един съветски кораб е пресрещнат, пренасяйки оръжие от Одеса във Варна, Стамболийски заповядва да се арестуват ръководителите на БКП и те преминават в нелегалност. При тези обстоятелства едва ли комунистите биха били се притекли да защитават Стамболийски в случай на преврат. И действително, в съдбоносния момент БКП обявява пълен неутралитет и дори одобрява преврата „с известно чувство на облекчение“ (357).

Превратът е определен да се извърши рано сутринта на 9 юни. В процеса на подготовката му достигат многобройни предупреждения до правителството, но всички били пренебрегнати. Христо Стоянов, министър на вътрешните работи, и Константин Муравиев, министър на войната, били хора с ограничени способности и опит. Те не вярвали, че военните могат да предприемат сериозен ход срещу правителството. Когато Коста Тодоров съобщил на Муравиев предупрежденията, които получил от представители на военните, министърът ги отхвърлил като сплетни между офицерие и говорил с такава увереност, че и Тодоров се убедил, че няма повод за безпокойствие (358). Муравиев и Стоянов дори се съгласили с предложенията на военните полицейски участъци в София да се подсилят с военнослужещи поради заплахата от македонски терористи. Тази мярка улеснява завземането на столицата от Военната лига.

Самият Стамболийски бил уведомен за слуховете за предстоящ преврат, но също не им обръща внимание. Той бил убеден, че десничарите са разгромени и че страхът, че Оранжевата гвардия ще прибегне до репресалии е предостатъчен да уплаши враговете на БЗНС. Стамболийски също така постоянно получавал уверения от Муравиев и Стоянов, които дори на 8 юни му докладвали, че правителството напълно контролира положението в страната. Той може би не е знаел, че предишната седмица Муравиев бил получил военен доклад, че пушките на Оранжевата гвардия са в лошо състояние и че бил наредил на оранжевогвардейците да предадат оръжията си на военните арсенали за почистване и ремонт (359).

На 7 юни на завръщане от двореца в Евксиноград

в София, цар Борис посещава Стамболийски във вилата му в Славовица. Той се показал твърде сърдечен към министър-председателя, комуто поднесъл плодове от царските овощни градини и лозя. Обаче на 9 юни се узнава, че членове на царския антураж злонамерено повредили радиоапарата на вилата и заменили складираните във вилата сандъци с оръжие със сандъци с пясък (360).

В 8 часа и 30 минути вечерта на 8 юни ръководителите на съзаклятието се събират в дома на генерал Иван Русев, водач на Военната лига, който бил кратко време директор на Трудовата повинност. Полковник Вълков докладва, че е издал последните заповеди до провинцията и че всичко е приведено в готовност. Групата след това пристъпва към разпределение на министерските места. Министър-председателският пост се възлага на Цанков, който приема да изпълнява временно функциите на министър на войната и министър на външните работи. Друг деец на Народния сговор, проф. Янаки Моллов, приема да стане министър на земеделието и временно да изпълнява длъжността министър на просветата. На Военната лига се отрежда само Министерството на вътрешните работи, което поема генерал Русев. Тя обаче предявява искане нейни представители да заемат министерствата на външните работи и войната, щом като приключат операциите по извършване на преврата. На 11 юни тези постове се заемат съответно от Христо Калфов и Иван Вълков. На Конституционния блок се отреждат три министерски поста. Петър Тодоров става министър на финансите, Янко Стоенчев на благоустройството и Цвятко Бобошевски на търговията. Националлибералът Боян Смилов получава поста министър на правосъдието, решение, което означавало освобождаването на осъдените членове на кабинета Радославов. На Димо Казасов се дава поста министър на железниците, пощите и телеграфите. След разпределяне на постовете, групата подготвя указите, с които се обявява свалянето на „насилническия режим“ на Стамболийски и заменянето му с правителство на „мира и реда“ (361).

В 3 часа сутринта войски под командването на офицери от Военната лига напускат казармите и заемат ключови позиции в столицата. Към тях се при-

съединяват членове на ВМРО и „доброволци“ от разните „спортни клубове“, които били въоръжени и във военна униформа. Пощите и телеграфите, министерствата, железопътните станции, повечето полицейски участъци и главните улици били завзети без съпротива. Няколко полицейски участъци и оранжевогвардейци, настанени в две казарми край града, оказали съпротива, но те били лесно победени. София пада в ръцете на превратаджиите в по-малко от един час. Земеделски министри, депутати и профсъюзни ръководители, намиращи се в столицата, били арестувани и поставени под стража в един от полицейските участъци.

В 4 часа сутринта Цанков и колегите му пристигат в Министерството на войната, което временно става техен щаб, където получават съобщения за положението в провинцията. Тъй като през следващите три часа получавали само насърчителни новини, Цанков, Смилов и Казасов се отправят за двореца Враня край София, за да се представят на цар Борис и да го „уведомят“, че правителството на Стамболийски е свалено. Борис отказва да ги приеме в продължение на седем часа или защото превратът го сварва неподготвен, или, което е по-вероятно, защото изчаквал да се увери напълно, че е извършен успешно. Когато се явява, той изразява „пълната си изненада“ от развоя на събитията. Изненадата, обаче, не му пречи да подпише указа, с който признава правителството на Цанков (362).

Съзаклятниците отдавали голямо значение на бързото залавяне на Стамболийски, защото се опасявали, че той може да организира вътрешна съпротива и дори чуждестранна интервенция. На запасния полковник Славейко Василев, който живеел в Пазарджик, е възложена задача „да хване птицата в гнездото“, т. е. в Славовица.

Още щом превратаджиите овладяват Пазарджик, Василев формира специална група от около 60—70 военни от местния гарнизон. Техният план бил да се доберат до вилата на Стамболийски, представяйки се за „подкрепление“, изпратено да охранява министър-председателя. Обаче телохранителите на Стамболийски не

били измамени и открили огъп, принуждавайки групата на Василев да се оттегли (363).

Отначало Стамболийски мислел, че нападението е изолиран акт, предприет от македонски терористи. През деня обаче той получава съобщения, които му показали, че операции за сваляне на правителството му са в пълен ход. Той нарежда да се мобилизират селяните. Църковните камбани започнали да бият тревожно и няколко стотин селяни от околните села, между които и Васил, братът на Стамболийски се събират. Малко селяни били с пушки и повечето били въоръжени с вили или криваци. Телохранителите на Стамболийски имали две картечници и през деня към тях се присъединило верно на земеделското правителство поделение от горската стража, начело с капитан Христо Йоновски. Под командата на капитана били организирани няколко отбранителни линии около вилата, а до вечерта близо 1,500 селяни се събрали около министър-председателя.

Междувременно в Пазарджик провалът на мисията на Василев дава повод за сериозна тревога. Кметът на града, майор Попов, поема командуването на останалите войски и на доброволците и поискал да му изпратят незабавно подкрепления от по-многочисления гарнизон в Пловдив. Вечерта Попов изпраща член на БЗНС с писмо до Стамболийски, с което се иска от него да предаде оръжието си и да се предаде без нови кръвопролития. На това писмо Стамболийски изпраща следния отговор:

Г-н майоре, аз съм министър-председател на България и българския народ. В тяхно име и в името на високите интереси на Отечеството, аз ти заповядвам да се върнеш там, откъдето си дошъл и да чакаш прошка. Възпротиви се на лудостта, която те е обзела, защото минаха времената, когато шепа разпалени и разюздани глави можеха да яхнат и тормозят българския народ. Войните и тежките изпитания научиха тоя народ как да брани своите права и свободи. Още един път ти заповядвам: час по-скоро тръгвай за там, откъдето си дошъл, защото не ще се намери държава, която да те прибере (364).

Стамболийски, брат му, капитан Йоновски и фелдфебел Стоянов, началник на охраната на Стамболийски, образуват военен съвет и решават през нощта на следващия ден да се опитат да завладеят Пазарджик. Сутринта Стамболийски държи реч пред селяните, благодари им за подкрепата и съветва онези от тях, които нямат оръжие, да се завърнат по домовете си. Само малка част от селяните се разотишли, а останалите потеглили по пътя за Пазарджик. До здрачаване те преодолели всякаква съпротива и заели изгодни позиции близо до града. Вместо да заповяда да нахлуят незабавно в града, Стамболийски решава да изчака докато се съмне. Изглежда, че той решил да изчака, защото се надявал към неговия отряд да се присъединят значителна въоръжена група комунисти. Няколко местни функционери на БКП наредили на своите последователи да се противопоставят на превратa. В съседното село Церово около 800 въоръжени партийни членове се събират под командването на околийския секретар Атанас Бързаков, който бил готов да участва заедно със земеделците при влизането в Пазарджик. Обаче прокламацията на партийните водачи в София да се поддържа „строг неутралитет" става причина тази подкрепа да се изпари. До сутринта на 11 юни подкрепления на деветоюнците, включително кавалерийски и артилерийски части, пристигат в Пазарджик от Пловдив. Те лесно отблъскват силите на Стамболийски и разпръскват неговите последователи. Стамболийски изпада в отчаяно положение. Капитан Йоновски го посъветвал да се опита да се добере до Панагюрище и да се предаде на местния командир, с когото бил познат. Други го посъветвали да се опита да избяга в чужбина. Той отхвърля двете предложения и решава да се укрива в планините. Придружен от брат си, от Ангел Гърев — земеделски народен представител и от Стефан Здравков — местен земеделски деец, той тръгва на север по протежение на река Тополница. В София новото правителство и цар Борис били силно разтревожени от новината, че Стамболийски избягал. Те нареждат да се образува специална част от пехотинци и артилеристи под командването на капитан Иван Харлаков, комуто Вълков заповядва да не позволи на Стамболийски нито да из-

бяга, нито да се върне жив в София. ВМРО също така изпраща свой значителен отряд за търсене на Стамболийски. Харлаков установява щаба си в Славовица, подлага населението на жесток терор и организира претърсване на целия район.

Александър и Васил Стамболийски оставят придружителите си и вечерта на 13 юни двамата братя се разделят с цел да се укрият при приятели. Васил бил заловен няколко часа по-късно от военна потеря. През нощта Стамболийски се добира пеша до село Голак, близо до Ихтиман, където се надява да намери убежище. Той не бил ял нищо в продължение на два дни и бил мокър от непрекъснат дъжд. Когато се приближил до селото, Стамболийски бил забелязан от представители на властта, които незабавно го арестували. Той бил държан във Ветрен, където започнал кариерата си като учител и където преди 24 години срещнал бъдещата си съпруга.

Славейко Василев бил изпратен да доведе затворника обратно в Пазарджик. По пътя Стамболийски искал да узнае какво е положението на приятелите му. Той останал доволен когато чул, че Драгиев не е участвувал в превратa, и протестирал срещу арестуването на Церковски, който — изтъкнал Стамболийски — бил поет, а не политик. На връщане в Пазарджик Василев се скарал с Харлаков по въпроса кой да има „права" над затворника. Василев искал да се удостои с честта да го заведе лично в София, но в телеграма от Вълков му се нарежда да „повери" Стамболийски на Харлаков (365). Капитан Харлаков връща Стамболийски в обора на вилата му в Славовица, където го подлагат на продължителни мъчения няколко офицери и представителят на ВМРО войводата Величко Скопски. Той бил намушкан с нож близо 60 пъти. Дясната му ръка, с която подписал Нишката спогодба, е била отрязана в китката от Скопски. Били отрязани и пръстите на лявата му ръка. В последните мигове, преди да загуби съзнание, Стамболийски написал на степата на обора със собствената си кръв „А. Ст. 14 юни 1923 г." Васил Стамболийски също така бил мъчен до смърт във вилата.

За да се прикрият обстоятелствата, при които се извършва това убийство, на Славейко Василев се на-

режда да подпише документ, в който да заяви, че след като бил доведен в Пазарджик Стамболийски поискал да се върне в Славовица за чисти дрехи и че на път за вилата му група селяни се опитали да го освободят и при последвалата схватка земеделският водач бил убит. Тази версия за убийството на Стамболийски била дадена на чуждестранните телеграфни агенции. Преди да бъдат погребани двамата братя, главите им били отрязани. Народът вярвал, че те били взети като трофеи от Скопски, който желаел да ги подари на цар Борис. Какъвто и да е случаят, те не били върнати.

Опитите да се организира съпротива на селяните срещу превратa другаде в страната пропадат. Министърът на правосъдието Спас Дупаринов, който бил в Пловдив, на 9 юни се опитал да събере селяни от околните села, но лошо въоръжените му отряди били лесно разгромени от войската. Самият Дупаринов се опитал да избяга в Турция, но бил заловен и арестуван. Александър Оббов успял да събере около 17,000 селяни, които повел да завзема Плевен. След тяхното поражение той успява да премине Дунава и да отиде невредим в Румъния. Георги Дамянов, който бил началник-щаб на републиканската армия на Райко Даскалов, мобилизира оранжевогвардейци около Ботевград, но и тук липсата на оръжие довежда до разгром, а самият Дамянов успява да се укрие, но бил арестуван след няколко месеца. Въстания от малък мащаб избухнали в цялата страна, тъй като местни земеделски дейци и оранжевогвардейци се опитали да изпълнят плановете на БЗНС за „селска диктатура". В много случаи местни комунисти инстинктивно поддържали съпротивата на земеделците, но дори техните общи усилия не могли да преодолеят липсата на съгласуваност и оръжия. Страната била умиротворена в срок от една седмица (366).

Реакцията в чужбина на деветоюнския преврат била най-силна в Югославия. Правителството на Пашич разбрало ясно, че свалянето на Стамболийски представлявало победа за ВМРО и за българските политици, които били против проюгославската му политика. Външният министър Нинчич предупреждава българския представител в Париж, че Югославия е го-

това да използва „всички средства“ за защита на завладяната от нея част от Македония и че правителството ѝ започнало да струпва войски по протежение на българската граница. А в Скупщината водачите на Демократическата и Земеделската партия се обявили в полза на военна интервенция. Но каквито и планове да имало правителството в Белград за военни или дипломатически инициативи, то било разочаровано, тъй като не било подкрепено нито от великите сили, нито от съюзниците му от Малкото съглашение. Във Великобритания вестта за Деветоюнския преврат е посрещната с безразличие. Лойд-Джордж загубил властта през октомври 1922 г., а новото консервативно правителство на Станли Болдуин не било добре разположено спрямо земеделците. То смятало, че сдобряването на Стамболийски с Югославия укрепва френското влияние и създавало в Цанков възможност да затвърди британските позиции на Балканите. Затова английското правителство нарежда на посланика си в София да сътрудничи с Цанков и да третира неговия режим като „законен“, тъй като бил получил мандат от царя. Според румънския пълномощен министър в Белград, британският посланик настоял пред югославяните да не предприемат необмислени ходове срещу България (367).

Правителството на Франция, макар да започнало да се отнася благосклонно към дипломатическите усилия на Стамболийски, било всецяло заето с рурската криза и нямало намерение да се застъпи дейно за свалението земеделско правителство. Освен това, френският посланик в София Пико бил отявлен враг на вътрешните реформи на Стамболийски, които порицавал като „болшевишки“ и поддържал приятелски отношения с групата на Цанков. По-късно той се похвалил, че знаел за плановете за преврат още от самото начало и че подпомагал на съзаклятниците със съвети (368). Цанков побързал да даде уверения, че правителството му ще зачита Ньойския договор и Нишките споразумения с Югославия, и изпратил Григор Василев в Париж за срещи с френски официални лица. Общо взето, френската реакция на превратa била враждебна, но не в такава степен, че да се иска интервенция. Вестник „Журнал де деба“, полуофициа-

лен орган на френското външно министерство, възприема гледището да се даде време на новото българско правителство да докаже добрите си намерения (369). Правителството на Мусолини, което давало помощ на ВМРО, естествено одобрява превратa и незабавно признава правителството на Цанков. Италианското външно министерство обнародва също така враждебно предупреждение към Югославия да не се намесва в българските вътрешни работи.

Отношението на Букурещ било особено разочароващо за Югославия и за онези български земеделски дейци, които очаквали подкрепа от Малкото съглашение. Про-Цанковата политика, възприета от румънското правителство, изглежда е била продиктувана от опасенията му от плановете на Кремъл относно Бесарабия, които го карат да признае сговористкия режим в София, както и от тревогата му, че земеделските реформи имали обезпокоителен ефект върху румънското селячество. Затова то признава режима на Цанков и дори нарежда на земеделския изгнаник Александър Оббов да напусне Румъния. Румънският крал Фердинанд изпраща лично писмо до своя „брат" Александър, в което настоява Югославия да прояви умереност.

Чехословакия, третата членка на Малкото съглашение, също така настоява пред Белград за умереност. При все това, министър-председателят Швехла лично силно се противопоставя на превратa и отпуща средства на Райко Даскалов, за да установи изгнанически център в Прага. Но ръководената от Швехла коалиция не била готова да подкрепи една интервенция. Външният министър д-р Бенеш посъветвал Югославия да възприеме политика на предпазливо изчакване и уверил правителството на Цанков, че Чехословакия няма желание да участва в „балканските интриги" (370).

Тъй като получава подкрепа само от Гърция, Пашич се подчинява на неизбежното и признава новото българско правителство на 16 юни. Така се заздравява международното положение на режима на Цанков. Обаче Белград разрешава създаването на югославска територия на организация на прокудените земеделци, начело с Коста Тодоров. При все че е раздирана от

вътрешни борби, тази организация успява постепенно да се снабди с оръжие за въстание в България. Но след опита на комунистите да убият цар Борис през април 1925 година, югославското правителство нарежда на членовете на земеделската организация да се разпръснат и конфискува оръжието им (371).

Българският учен Димитър Косев, чието ценно изследване на европейската реакция на Деветоюнския преврат многократно използувахме заключава, че в благоприятното в общи линии отношение към режима на Цанков се дължало на враждебността срещу външната политика на Стамболийски и срещу вътрешните му реформи, които засегнали интересите на „едрия капитал" (372). Макар да е истина, че по-голяма част от чуждестранния печат проявявал тенденция да счита земеделците за „крайни", съчувстващи на болшевизма, Косев безсъмнено преувеличава значението на този фактор. От по-голямо значение е простата истина, че превратаджиите постигат бърз и пълен успех вътре в страната, и външните сили, както и самият български народ, били поставени пред свършен факт. Предвид бързото сломяване на земеделската съпротива и убийството на Стамболийски, не е имало друг реалистичен избор, освен да бъде признат новият режим.

Последиците

Деветоюнският преврат нанася жесток удар на радикалното крило на БЗНС. След залавянето му край Пловдив, Спас Дупаринов бил подложен на страхотни мъчения, а трупът му хвърлен от движещ се с голяма скорост влак (373). Крум Попов, Стоян Калъчев и Димитър Кемалов — вдъхновителите на Комитета за селска диктатура, били избити в килии на Дирекцията на полицията в София. Подобна участ постига и около 20 земеделски депутати. Под влияние на международния натиск правителството на Цанков започва да амнистира през следващите месеци оцелелите затворници.

Единството на БЗНС, което в миналото било несигурно и се поддържало само с влиянието и престижа на Стамболийски, изчезва след неговата смърт. Турлаков, Томов и Манолов се представят за земеделци с „умерени" възгледи, склонни да работят с новия режим. Същото направил и Драгиев, който се самонзтъква като старейшина в земеделското движение. Центристка група, която се стремяла да заеме независима позиция, се събира около Цанко Церковски, Петър Янев и Петко Д. Петков. Левицата, представена всред дейците в България от юриста Димитър Грънчаров, който поема защитата на няколко хвърлени в затвора земеделци, се застъпва за съюз с комунистите. Такова гледище поддържал и Райко Даскалов, станал номинален водач на Съюза, който се установил в един „земеделски център" в Прага. Незабавно след превратa той поискал телеграфически от съветския външен министър Чичерин Коминтернът да нареди на БКП да се съпротивлява на режима на Цанков. През август обаче, Даскалов е убит от терористи на ВМРО (374).

Всъщност Коминтернът се отнасял благосклонно към земеделската кауза. В реч на състоял се на 12 юни разширен пленум на изпълнителния комитет на Коминтерна, Зиновиев, без да знае за възприетата от БКП тактика на неутралитет, сравнява положението в България с това в Русия по време на опита за преврат от Корнилов и припомнил на делегатите значе-

нието на ленинската теза за съюз между пролетариата и селяните (375). Два дни по-късно Васил Коларов, който бил в Москва, порицава поведението на БКП по време на преврата, характеризирайки го като груба грешка. На 23 юни Карл Радек изнася специален доклад, в който подлага на ожесточена критика БКП. Твърдейки, че правителството на БЗНС „било чужд организъм всред буржоазните правителства на Балканите", той декларира, че Деветоюнският преврат представлява „най-голямото пораженне, което някога е претърпяла една комунистическа партня" и че това показва нуждата от щателна реорганизация на БКП. Пленумът одобрява резолюция, с която призовава БКП да се съюзи със Земеделския съюз в борба срещу Цанковия режим (376).

Въпреки резолюцията на Коминтерна и отгласа й в изказванията на Коларов, ръководството на БКП в България не искало да промени поетия от него курс. На Христо Кабакчиев се възлага задачата да защити поведението на партията, нещо, което той прави в дълга статия, печатана в списание на Коминтерна. Повтаряйки старите доводи, че БЗНС представлявал богатите слоеве на селячеството, Кабакчиев оспорва валидността на сравнеиието с опита за преврат от Корнилов. Той твърди, че тъй като не съществувало революционно положение и нямало земеделска класа да се събаря, двата случая били несравняеми. Освен това Кабакчиев заключава, че със свалянето на Стамболийски българското селячество по необходимост щяло да насочи погледа си към БКП, така че всъщност партията била в по-изгодно положение сега, отколкото преди преврата. Тези доводи са използвани от съветски и други комунисти за подновяване на критиката срещу българските комунисти (377).

В края на юни Коминтернът изпраща Коларов да „коригира" (378) политическия курс на Българската компартия. Чистката, която той извършва в ръководството на компартията, се счита за повратна точка в болшевизирането на българските комунисти, сиреч — в пълното им подчиняване на Москва (379). Коларов нарежда „селяните и работниците" да се подготвят за въстание, но не успява да убеди други земеделски дейци за общи действия, освен Грънчаров. При все това,

когато лишеното от план и преждевременно Септемврийското въстание избухва, предимно селяни се отзовават на призива за бунт. Въстанието послужи само като кърваво изкупление на БКП за предишното ѝ поведение. То бива потушено лесно от правителството, което извършва масови арести на земеделци и комунисти.

В контролираните от полицията избори за Народно събрание през ноември се събират само 31 земеделци. На първата годишнина от убийството на Стамболийски водачът на земеделската парламентарна група, Петко Д. Петков, е прострелян на една софийска улица от македонски терорист (380).

След опита на комунистите да убият цар Борис с атентата в църквата „Света Неделя" през април 1925 година, правителството предприема нов, още по-суров терор, в резултат на който стотици хора са официално екзекутирани, а много повече са избити тайно. Този път са избити Димитър Грънчаров, Георги Дамянов, Николай Петрини, Цвятко Аврамов и бившият министър на правосъдието Петър Янев (381). А. Цанко Церковски, чието здраве се разклаща от суровите условия в затвора, умира един месец след освобождаването му на 2 май 1926 година (382). Емил Вандервелд, който разследва положението в България, счита, че близо 16,000 земеделци и комунисти са избити между 1923 и 1925 година (383).

През следващите няколко години в БЗНС се оформят няколко фракции — „леви крила, десни крила и перца", от които най-важни са БЗНС — Врабча 1 и БЗНС „Александър Стамболийски". Първото крило, чието име произтича от адреса на седалището на постоянното присъствие на БЗНС на улица „Врабча" 1, се ръководело от Димитър Гичев, който за пръв път бил избран за народен представител като земеделец в изборите през април 1923 година, и от бившия министър на войната Константин Муравиев. Гичев обладавал дар-слово и бил отличен организатор и нему се дължи най-вече заслугата за изборна победа на Народния блок — коалиция, в която влизали БЗНС, демократи, национал-либерали и радикали през 1931 година (384). Той, обаче, не се придържал строго към идеологическите принципи, а предпочитал политика на компромиси с либералните партии. Под негово ръко-

водство БЗНС Врабча е приличал на другите партии, чиято основна цел била да се доберат до властта. През 30-те години влиянието на неговата фракция намалява, макар че през септември 1944 година Муравиев става за няколко дни министър-председател на последното „буржоазно" правителство (385).

Групата БЗНС „Александър Стамболийски", известна повече под името на неофициалния й орган вестник „Пладне", е организирана от Георги Вълков и д-р Георги М. Димитров и е тясно свързана с изгнаническите земеделски дейци Александър Оббов и Коста Тодоров. Посветила се на първоначалните цели на Стамболийски в областта на вътрешната политика, групата „Пладне" измества по влияние всред селячеството фракцията на Гичев през 30-те години, а след Втората световна война изпъква като изразителка на главната народна съпротива срещу комунизирането на страната. Бягството в чужбина на д-р Г. М. Димитров и екзекутирането на неговия приемник Никола Петков през 1947 година отбелязват съкрушаването на съпротивата срещу комунизма в България (386).

Продължаващото влияние на аграризма, останало непоклатимо въпреки репресиите и разцеплението всред ръководството на БЗНС, бе красноречиво свидетелство за вярата, която делото и далновидността на Стамболийски са всадили у българското селячество. Дори сега комунистическото правителство предпочита да се възползва от легендата за него, вместо да й се противопостави (387). „Булевард Стамболийски" е една от главните улици на София, а огромна статуя на бившия министър-председател е издигната на улица „Раковска" пред седалището на казионния БЗНС — верен слуга на БКП.

Съвременният свят не прояви великодушие към селяните. Те рядко са се ползували напълно от материалния напредък, на който се радват други съсловия. Твърде често те са ставали жертви на слепи стопански сили или на социални експериментатори, които ги обричали на изчезване като обществена група.

Българският селянин чувствувал, макар да не разбирал напълно, че Стамболийски се стремял да го изведе в бъдещето на много по-висока цена, отколкото обикновено трябвало да плащат селяните.

Ето защо неговите идеи не загинаха със смъртта му.

Бележки

ГЛАВА ПЪРВА

1. Важни пасажи от Търновската конституция се съдържат в книгата на Кирил Бляк „Установяване на конституционно правителство в България" (Принстън, 1943, на английски), стр. 291—300.

2. Б. Боев, „Вътрешен преглед", СБИД, г. 4, бр. 10, 1900; Б. Пенев, „История на новата българска литература"; т. 4, ч. 1 (София, 1936).

3. Цитат от необнародваната дисертация на Вивиан Пинто „Народничеството в българската книжнина" (Лондонския университет, 1952, на английски), стр. 101—102.

4. Пак там.

5. Княжество България — Дирекция на статистиката, „Статистика за средните, специалните, професионалните и висшето училища в България през учебната 1896—97" (София, 1905), стр. 8—9

6. Пак там.

7. Бляк, „Установяването"... стр. 110—33; П. Зарев, „Политическите партии в България непосредствено след освобождението", Исторически преглед, г. 1, бр. 4, 1945, стр. 301—304.

8. Бляк, „Установяването"... стр. 254—55; Н. Станев, „Най-новата история на България (София, 1925), стр. 119—22.

9. Димо Казасов, „Улица, хора, събития" (София, 1955), стр. 200.

10. Дж. С. Русек, „Обществеият живот на Балканите" (Ню Йорк, 1939, на английски).

11. Кр. Кръстев, „Българска интелигенция". Мисъл, г. 8, бр. 1, 1898, стр. 8.

12. Благоприятно представя живота и делото на Ст. Стамболов английският публицист А. Хълм Бимън в книгата си за него (английско издание 1895, българско — 1896).

13. Пак там.

14. Р. У. Сетън Уотсън, „Европа в котела за претопяване на народности" (Лондон, 1919, на английски).

15. Дж. Букенън, „Моята мисия в Русия и други дипломатически спомени" (Лондон, 1923, на английски).

16. Т. Чичовски, „Политически и социален аспект на нова България", Славянски и източноевропейски преглед, г. 7, бр. 20, 1926, стр. 276—77.

17. В. Кънчов, „Една избирателна борба", Мисъл, бр. 6, 1899.

18. А. Константинов, „Съчинения" (София, 1955).

19. „История на България", т. 2 (София, 1955).

20. С. Ш. Гринбелг, „Из историята на развитието на българската промишленост в края на 19 в.", Ученые записки института славяноведение 30, 1966; И. Н. Частухин, „Развитие на капитализма в България в края на 19 в.", Вестник Московского университета, бр. 7, 1953 (на руски език).

21. Гершенкрон А., „Стопанската изостаналост в историческа перспектива" (Ню Йорк, 1962, на английски).

22. „Нашата програма", СБИД, т. 1, бр. 1 (1895), стр. 1, 2.

23. Прецената на Гершенкорн се поддържа в издадената неотдавна книга на Джон Лампи „Различни форми на неуспешни усилия за индустриализация на Балканските страни преди 1914 г.", Джърнъл във икономик истори, март, 1975, на английски.

24. Андерсон О. Н., „Структура и конюнктура на българското народно стопанство" (Иена 1938 г., на немски), К. Попов, „Развоят на българското стопанство от 1879 до 1911 г." (София, 1920, на френски).

25. К. Попов, „Еконюмическа България, 1879—1911" (София, 1920, на френски), стр. 11.

26. Гершенкорн, стр. 223, 232—33; Т. Стоянович „Изследвания върху цивилизацията на Балканите" (Ню Йорк, 1967, на английски), стр. 97—100.

27. Чичовски, стр. 276.

28. Гершенкорн, стр. 230; Л. Пасволски, „Стопанското положение на България" (Вашингтон, 1930, на английски език).

29. Пак там, стр. 230.

30. Гершенкорн, стр. 230; Попов, стр. 492—93.

31. Попов, стр. 483—84.

32. Ставрианос, „Влиянието на Запада върху развоя на Балканския полуостров" в сборника, редактиран от Чарлз и Барбара Йелавич, „Балканите в преходен период" (Бъркли и Лос Анжелос, 1962, на английски).

33. Егоров, „Използването на земята" в книгата на Я. Моллев „Поглед върху социално-икономическата структура на българското земеделско стопанство" в „Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет", бр. 2—3, 1936.

34. Цитат по Дж. С. Лоджо, „България — минало и сегашно" (Манчестър, 1936, на английски), стр. 370.

35. По въпроса за освобождението на България и земеделските реформи виж М. Г. Левинтов „Аграрните отношения на България в навечерието на освобождението и земеделския преврат 1877—1879 г." (Москва „Сборник по случай освобождението на

България от турско иго" на руски език, 1953); Г. Д. Тодоров „Дейността на временното руско управление по уреждане на аграрния и бежанския въпрос през 1877—1879 г." (Исторически преглед, бр. 6, 1955); И. Г. Ковачев, „Аграрните реформи в България" (Интернешънъл ревю ъв агрикълчър, бр. 25, 1934, на английски); Л. Беров, „Аграрното движение в Източна Румелия по време на освобождението" (Исторически преглед, бр. 1, 1956).

36. „Статистически годишник на българското царство, година първа", (София, 1909). Положението в България по това време може да се сравни с това в съседна Румъния, където чорбаните, които били само 0,56% от населението, притежавали 48,6% от обработваемата земя. Техните имения обхващали по повече от хиляда декара земя; Д. Митрани, „Селяните и земята в Румъния" (Ню Хейвън, 1930, на английски).

37. Ст. Костуржов, „Преди и сега за 25-годишния юбилей от Освобождението на България" (Мисъл, бр. 7, 1903), стр. 410—411.

38. Н. Пиперов, „Данъците в България" (Мисъл, бр. 3, 1901, стр. 200).

39. Попов, стр. 483—84.

40. Пиперов, бр. 3, стр. 202; бр. 5—6, стр. 334—350.

41. „Сеяч", бр. 6—8, 1897, стр. 225. Един грош се е равнявал на една пета от лева.

42. С. Христов, „Лихварството в Берковска околия", (СБИД, бр. 1, 1900).

43. Н. Константинов, „Лихварството", (СБИД, бр. 3—4, 1919), стр. 164, 179; С. Христов, стр. 5; Чичовски, стр. 278.

44. Н. Константинов, стр. 174—75.

45. В. Топалов, „Стопанската криза в България през 1897—1900" (Известия на Института за история, 1963), стр. 49—50.

46. Писмо от Илия Стоянов до „Земледелска борба", бр. 8, 9 февр. 1900.

47. Топалов „Кризата", стр. 53.

48. Пак там.

49. И. Р. Уулф, „Селските войни през 20 век" (Ню Йорк, 1969), стр. 285—99, на английски); А. Стюард, „Обществени корени" в книгата, редактирана от Дж. Йонеску и Е. Гелнер, „Народничеството — неговото значение и народностни черти" (Ню Йорк, 1969, стр. 180—95, на английски).

50. Кръстев, цит. съч., стр. 9; Б. М. Песел, „Селските движения в Югоизточна Европа" (необнародвана дисертация в университета Джорджтаун, 1950, на английски), стр. 163—164.

51. Чичовски, цит., съч., стр. 277—78; Ю. Пекарев, „Моите политико-обществени спомени" (София, бр. 1, 1929), стр. 105—108;

И. Н. Частюшкин, „Селското движение в България през 1899—1900 г. и възникването на Българския земеделски съюз“ (Вопроси история, бр. 9, 1956, стр. 93, на руски).

52. К. Ламбрев, „Работническото и професионалното движение в България“, 1891—1903, (София, 1966), стр. 95—96.

53. В. Кънчов, „Из България“ (Периодическо списание на Българското книжовно дружество, бр. 57, 1898), стр. 67.

54. „История на България“, там 2, стр. 129; М. Пундев „Марксизмът в България преди 1891 г.“ (Славянски преглед, бр. 3, 1971), стр. 545—546, на английски език).

55. Пинто, цит. съч. стр. 61—69, 100.

56. „Целина“, г. 1, бр. 1, 1892.

57. Пинто, пак там.

58. Дж. Ротшилд, „Комунистическата партия в България, произход и развой, 1883—1936“ (Ню Йорк 1959 г., стр. 3, на английски); Кирил Бляк, „Русия и модернизацията на Балканите“ в цит. сборник от Йелавич, стр. 155; Пундев, цит. съч., 523—50.

59. Ротшилд, цит. съч., стр. 31—32 и „История на българската компартия“ (София, 1972 г.), стр. 70—73, 80—94.

60. П. Кираков, „Българското земеделско движение: идеи, развитие и дело“ (София, 1927), стр. 18.

61. Ламбрев, цит. съч. стр. 72—73, 80—89, 96—98, 100.

62. Пак там, 96 и 98.

63. Пак там, стр. 100 и Ж. Атанасов, „Из историята на народното учителско движение в България в края на 19 век“ (Исторически преглед, бр. 1, стр. 92, 1957).

ГЛАВА ВТОРА

64. Пекарев, „Спомени“, стр. 137, 5—96. Д. Казаков, „Срещи, случки, размисли“ (Варна 1971 г., стр. 39—42). Въпросът кой е първият организатор на селското движение бе изяснен в разговор, който имах с Юрдан Пекарев, племенника на Юрдан Пекарев през юни 1973 година. В този разговор Пекарев ми каза каквото знае семейството му за неговия дядо.

65. Пекарев, „Спомени“, стр. 104—108.

66. Ю. Пекарев, „История на земеделското организационно движение в България“ (Добрич, 1945), стр. 311.

67. Пекарев, „Спомени“, стр. 139—140; Марко Иванов Турлаков, „История, принципи и тактика на Българския земеделски народен съюз“ (Стара Загора, 1929), стр. 52.

68. Д. П. Иванчев, „Българският периодичен печат 1844—1944“ (София, 1966), стр. 65.

69. „Земледелска борба“, г. 1, бр. 13, 24 март, 1899 г.

70. Пекарев, „Спомени“, стр. 164—168.

71. Пак там, стр. 172; В. Топалов, „Основаването на Българския земледелски народен съюз“ (Известия на Института за история, бр. 8, 1960 г.).

72. За влиянието на протестантството в България вниж книгата на У. У. Хол „Пуритани на Балканите“ (София, 1938 г.).

73. А. С. Пенчев, „Познавате ли първоапостолите — зидари на БЗНС?“ (Търново, 1946 г.), стр. 28; М. Геновски, „И в смъртта са живи“ (София, 1945 г.), стр. 33; К. Д. Списаревски, „Земледелското движение в България: потекло и развитие“ (София, 1923 г.), стр. 25—29; Тодор Г. Влайков, „Българският земледелски съюз“ (Демократически преглед, год. 7, бр. 7, 1908 г.), стр. 709—710.

74. Д. Драгиев, „Трябва ли земеделците да плащат данък?“ (Стара Загора, 1899 г.), стр. 3—23; „Земледелска защита“, год. 1, бр. 8, ноември 10, 1899 г.

75. Н. Пенчев, цит. съч., стр. 14—16; Паун Генов, „Янко Забунов — първоапостолът на земеделското сдружение“, 1948, г., стр. 5.

76. Н. Корманов, „Земледелският съюз: основаване, демагогия, действителност“ (София, 1923 г.), стр. 2—4; „Земледелска защита“, год. 1, бр. 36, 1900 г.

77. Иванчев, стр. 317.

78. „Земледелска защита“, год. 1, бр. 6, 1899 г.

79. Пак там, стр. 5.

80. Личните спомени на Церковски, написани по повод честуването на 35-годишната му писателска дейност, са в книгата на Недялко Атанасов „Цанко Церковски“ (София, 1921). Вниж също К. Кожухаров, „Цанко Церковски, биографичен очерк“ (София, 1966), стр. 3—7 и Ж. Таджер („Нова България“. (София, 1922).

81. Д. Димов, „Цанко Церковски“ (София, 1968), стр. 30—32; Н. Атанасов, стр. 45.

82. и 83. Пак там, стр. 46 и 48—49.

84. В. Мавриков, „Из моя живот“ (София, 1955), стр. 12.

85. Церковски включва занаятчиите в несполучлив опит да избегне критиките на социалистите (Мавриков, стр. 12).

86. Н. Атанасов, стр. 55—56; К. Кожухаров, стр. 9—10.

87. Н. Атанасов, стр. 61.

88. „Земледелска защита“, г. 1, бр. 5, 1899; Джон Бел, „Призивът на Цанко Церковски към българските селяни“ (Югоизточна Европа, г. 1, бр. 2, 1975), стр. 187—193, на английски.

89. Н. Атанасов, стр. 61.

90. Пак там.

91. „Земледелска защита", г. 1, бр. 11, 1899.

92. Пак там, бр. 12.

93. Списаревски, стр. 46; Топалов, „Основаването"..., стр. 184.

94. „Земледелска защита", г. 1, бр. 13—14, 1900.

95. „Общо дело", г. 1, бр. 2—4, 1900; „История на БКП", стр. 80—83.

96. Пекарев, „Спомени", стр. 193—94; Атанасов, стр. 65.

97. Пинто, стр. 100—102.

98. Н. Атанасов, стр. 65.

99. Пекарев, „Спомени", стр. 194.

100. Краев е бил член на Либералната партия и подпредседател на Народното събрание. Той дошъл на земеделския конгрес с надежда да го изберат за ръководител на новата организация.

101. Пекарев, „Спомени", стр. 194; Н. Атанасов, стр. 65—66; Топалов, „Основаване", стр. 183—85.

102. „Справедливост", г. 1, бр. 34, 1900.

103. Турлаков, „История", стр. 52.

104. „Земледелска защита", г. 1, бр. 13—14; Пекарев, „Спомени", стр. 194.

105. „Земледелска защита", г. 1, бр. 13—14.

106. Докладът на Малков е печатан в „Земледелска защита", г. 1, бр. 20.

107. Частухин, „Земледелското движение", стр. 95.

108. Н. Атанасов, стр. 67—70.

109 „Земледелска защита", г. 1, бр. 13—14..

110, 111 и 112. — Пак там.

113. „Земледелска защита", г. 1, бр. 29.

114. МакГрегор до Елиот (Пловдив, 10—23 март, 1900) в документ на английското външно министерство (Б В М), номер 78-5079.

115. „Земледелска защита", 1, бр. 18.

116 и 117. Пак там.

118. Пак там; К. Шарова, „Селските вълнения против десятъка в Русенско през 1900 г. (Исторически преглед, г. 13, бр. 4, 1957).

119. „Земледелска защита", г. 1, бр. 19.

120. Шарова, стр. 12; Кърманов, стр. 8.

121. Лафорж до Делкасе (Варна, 1—14 март 1900) в АМВР „България: вътрешна политика, нова поредица", па френски, 11, 9; „Земледелска защита", г. 1, бр. 19, 1900; Шарова, стр. 11—13.

122. Шарова, стр. 13—15.

123. Лафорж до Делкасе (Варна, 6—19 март, 1900) в АМВР,

„България: вътрешна политика, нова поредица“, на френски, 2. стр. 13; „Земеделска защита“, г. 1, бр. 20.

124. Пак там, стр. 12—22; пак там в „З. з.“.

125. Пак Лафорж..., стр. 15—29.

126. Шарова, стр. 16—19.

127. Лафорж до Делкасе (София, април 27, май 10, юни 4—17) в същата поредица, стр. 33, 36—37; Шарова, стр. 22—35.

128. Писон до Делкасе (Варна, юни, 6, 19, 1900), в същата поредица, стр. 39—42; Ю. Пекарев, „Шабла—Дуранкулак: символ на победния борчески дух на сдружените земеделци в България“ (Добрич, 1946), стр. 55—56.

129. Шарова, стр. 41;

130. Турлаков, „История“, стр. 50—55.

131. „Земеделска защита“, г. 1, бр. 29.

132. Пак там, г. 2, бр. 8 и 9.

133. С. С. Бобчев, „Земеделския конгрес и исканията му по правосъдното законодателство“ (Исторически преглед, г. 9, бр. 2, 1901, стр. 74—75).

134. Турлаков, „История“, стр. 54.

135. Д. Димитров, „Задачите на Българския земеделски съюз“ (ОБИД, г. 5, бр. 8, стр. 512).

136. Драгиев, „Политиката“, стр. 8—21.

137. „Общо дело“, г. 1, (1900), бр. 1.

138. „Земеделска защита“, г. 3, (1901), бр. 1—2.

139. Трима кандидати на Съюза били избрани в Разградска и Свищовска околии, по двама в Ловчанска, Поповска, Никополска, Русенска, Търновска и Преславска околии и по един в Плевенска, Провадийска, Балбунарска (Кубратска), Панагюрска и Шумейска околии (Земеделска защита, г. 3, бр. 2).

140. Кожухаров, „Църковски“, стр. 6.

141. Б. Моор, „Политическа власт и социална теория“ (Кембридж, Масачузец, 1958), на английски, стр. 10.

ГЛАВА ТРЕТА

142. К. Кожухаров, „Александър Стамболийски: биографичен очерк“ (София, 1955), стр. 3; Н. Петков, „Александър Стамболийски: личност и идеи“ (София, 1946), стр. 9.

143. „Земеделска защита“, г. 1, бр. 25.

144 и 145. Пак там, г. 3, бр. 1 и бр. 25.

146. „Политико-обществените основи на земеделските организации“ (Земеделско знаме, г. 2, бр. 12).

147. В анализа на корените на съвременното общество Стам-

болийски често се позовава на трудовете на Жорж Грот, Бартолд Найбур, Ернст Ренан, Фюстел дьо Куланж и Теодор Момзен. Трудове на Морган са също цитирани многократно от Стамболийски и е възможно той да е научил за тях от книгата на Морган „Стародо общество". Стамболийски цитира и много източници, включително и мисли от Марк Твен, за да покаже политическата корупция. Тези цитати, обаче, са използвани само за илюстрация и не променят анализа на причините за израждането на политическите партии. Стамболийски показва, че е запознат добре с идеите на Маркс, Едуард Бернщайн, Едуард Давид и на българските социалисти.

148. „Политически партии или съсловни организации." Първото издание на този основен труд на Стамболийски, излязло през 1909 г., е невъзможно да се намери сега. Даже Народната библиотека в София не разполага с оригиналното копие. Изданието на този труд през 1945 г. с предговор от Никола Петков е фототипно копие на първото издание.

149. „Земледелско знаме", г. 3, бр. 19; „Полит. партии или"..., стр. 164—65.

150. Анализирайки програмите на социалистическите партии, Стамболийски е на мнение, че те са съсловни организации, а не политически партии.

151. „Полит. партии или"... стр. 243—45, 305—07; също статията на Стамболийски „Интелигентните сили в Земеделския съюз и партиите", поместена в книгата на Н. Петков, стр. 215—25.

152. „Полит. партии или"..., стр. 106—07, 270—71; статията на Стамболийски „Нашите разбирания в лагера на наемно-работническите организации" (Земледелско знаме, г. 7, 1909, бр. 73).

153. Д-р Г. М. Димитров, „Аграризъм" в „Европейски идеологии", редактор Феликс Грос (Ню Йорк, 1948), на английски, стр. 396—451.

154. Стамболийски приема това изискване много сериозно. На 4 март 1909 г. „Земледелско знаме" съобщава, че той едва не се удавил при опит да преплува една придошла река, за да докладва за дейността. На 10 април 1910 година говорил на събрания на 18 дружби, след което спрял обиколката си, защото му пресипнал гласа.

155. Данни от таблица 2 в „Земледелско знаме", г. 9 (1911), бр. 32—33.

156. Дневници (стенографски) на 11-то народно събрание, първа извънредна сесия, 1 (София, 1901), стр. 1027.

157. Земеделските депутати отхвърлили твърденията, че Конституцията давала право на княза да открива Народното събра-

ние. Те също така възразявали задето князът не свалял коро-
та си и седял, когато депутатите стояли прави със свалени шапки.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

158. „Земледелско знаме", г. 7, (1908), бр. 1—2.

159. От отговора на Стамболийски на тронното слово на Фердинанд в 1914 година (Никола Петков „Ал. Стамболийски", стр. 273—274).

160. В официалната програма на БЗНС, обнародвана в навечерието на изборите за 14-то народно събрание, не се споменава нищо за външната политика на България (Земледелско знаме. 10 май 1908).

161. За историко-географски сведения по македонския въпрос виж: Х. Р. Уилкинсън, „Карти и политика: преглед на етнографската картография на Македония" (Ливърпул, 1951), на английски език, стр. 1—5; Елизабет Баркър, „Македония и мястото ѝ в политиката на балканските държави" (Лондон, 1950), стр. 7—10; Д. Дакин, „Борбата на гърците в Македония 1897—1913 г." (Солун 1966), стр. 1—11 (и трите книги са на английски, бележка на преводача).

Може би за Македония е пролята колкото кръв, толкова и мастило. Книгопис на литературата, в която се застъпват гледищата на различните страни по македонския въпрос, се съдържат в трудовете на Уилкинсън и Дакин. Историята на мненията на европейските страни за народностния състав на Македония е обстойно проучена в книгата на Уилкинсън „Карти и политика".

162. Статистически годишник на българското царство: година първа, 1909 (София, 1910), стр. 30 и 36.

163. В. А. Жебокрицки, „България в навечерието на балканските войни", на руски (Киев, 1960), стр. 122—27; Дж. А. Мериъл, „Източният въпрос: историческо проучване на европейската дипломация" (Оксфорд, 1947), на английски, стр. 420—21.

164. „Земледелско знаме", г. 6 (1908), бр. 99.

165 и 166. Пак там, г. 7 (1909), бр. 36 и бр. 42.

167. Статистически годишник на българското царство. г. 4, 1912 (София, 1915).

168. Дневници... на 14 ОНС, трета редовна сесия, стр. 1538—39.

169. „Земледелско знаме", г. 8 (1910), стр. 42—43.

170. Според Търновската конституция, Великото народно събрание трябваше да одобрява избирането на владетел, промени на националните граници и изменения на Конституцията. То се разли-

чаване от Обикновеното народно събрание по това, че бе двойно по-голямо по състав и заседаваше в Търново. Великото народно събрание бе свикано през 1879 г. да избере княз Батенберг за български държавен глава, през 1881 г. да суспендира конституцията, през 1887 да изборе Фердинанд за княз на България и през 1893 година да поправи някои незначителни несъответствия в редактирането на някои членове на конституцията и да определи на какви изисквания от религиозен характер трябва да отговаря престолонаследникът (Леон Ламуш, „България", Париж, 1923, на френски).

171. „Земледелско знаме", г. 9 (1911), бр. 50.

172. Тъй като няколко кандидати били избрани в повече от една избирателна колегия, окончателният им брой бил по-малък. В дневниците на Народното събрание се съобщава, че от общо 426 депутати 71 били от опозицията.

173. Това тържество е описано в дневниците на Петото велико народно събрание, стр. 1—2.

174. Статистически годишник, г. 4, стр. 391.

175. Неклюдов, „Дипломатически спомени" (Ню Йорк, 1920).

176. „Земледелско знаме", г. 9 (1911), бр. 96—97; г. 10 (1911), бр. 2. Едва 16-годишен, Омарчевски създава първата дружба в родния си град Нова Загора. Ставайки главна връзка с учениците радикала, той продължава да образува дружби в училищата, където се учи. А училищата били многобройни, защото той често бил изключван и през 1907 година трябвало да избяга от страната, понеже ръководел демонстрация в Софийския университет срещу Фердинанд. Като студент по философия, Омарчевски прекарал две години в чужбина (една в Белград и една в Загреб) и се завръща в България през 1909 годнна като специалист по просветните въпроси на БЗНС. Той писал в „Земледелско знаме" много статии по просветната политика на БЗНС, а в кабинета на Стамболийски е министър на народното просвещение.

177. „Земледелско знаме", г. 10 (1912), бр. 21.

178. Жебокрицки, „В навечерието"..., стр. 198—205; „Земледелско знаме", г. 10, бр. 69, 74.

179. Пак „Земледелско знаме".

180. „Земледелско знаме", г. 11 (1913), бр. 21.

181. Пак там, бр. 29.

182. Тези изборн са първите в България, които се произвеждат по пропорционалната система. Промяната в избирателния закон естествено е била в полза на малките партии. При все това с съмнително, че само с 32,2% от гласовете коалицията на либералите

би могла да разполага с мнозинство в Народното събрание дори по старата избирателна система.

183. Демократическата партия е била считана от мнозинството чуждестранни наблюдатели за най-честната от тогавашните политически партии. Даже Стамболийски я характеризира „като малко по-неопетнена от другите партии“ (Дневници на 14 обикновено народно събрание, втора редовна сесия), стр. 29.

184. Статистически годишник, 1913—1922, стр. 58; „Земледелско знаме“, г. 11 (1914), бр. 51.

185. „Земледелско знаме“, г. 11, бр. 86.

186. „Земледелско знаме“, г. 12 (1914), бр. 15 и 16.

187. Стамболийски обнародва преценката си незабавно след срещата си с Фердинанд. Неговото описание на атмосферата и на това, което казал, никога не е оспорвано от другите лица, присъствували на срещата.

188. К. Тодоров, „Смутителят на Балканите“ (Ню Йорк, 1943), стр. 92—97, на английски; Турлаков, „История“, стр. 121—122; „Меморандум за промяната на правителството в България“ (София, 1918), БМВ 341 3158 131480.

188а. Ст. Омарчевски, „Българските управници през световната война: факти и документи“ (София, 1921), стр. 42—43.

189. Стамболийски „Власт“... стр. 4—31; Описание на масовия митинг, организиран от земеделски дейци през юни 1918 година, може да се намери в П. Пешев, стр. 587—88 и Хр. Христов, „Революционната“..., стр. 209—210.

190. Стамболийски, „Писмата“..., стр. 19.

191. „Земледелският съюз и властта“ („Земледелско знаме“, г. 13, бр. 70, 71, 75—77.

192. Хр. Христов, „Революционната“..., стр. 260—276; К. А. Янков, „Добро поле и пробивът на фронта“, стр. 116—18.

193. Димо Казасов, „Бурни години“ (София, 1949), стр. 10, 11; Хр. Христов, „Революционната“..., стр. 277.

194. Това обяснение е подкрепено от Райко Даскалов в „Земледелско знаме“, 27 септ. 1919 и от К. Тодоров в „Балканският смутител“, стр. 100—101.

195. Хр. Христов, „Революционната“..., стр. 279.

196. К. Кожухаров, „Райко Даскалов: биографичен очерк“ (София, 1956), стр. 3—8; Таджер, стр. 51—52.

197. Р. Даскалов, „Борба за земя“ (София, 1923), стр. 9—65.

198. В източниците не се подкрепя твърдението за точния състав на опозицията. В някои има указания, че Станчо Момчев от групата на Драгиев влизал в опозицията.

199. Дамянов влиза в БЗНС след Радомирския бунт. Той бил

народен представител от 1918 до 1923 година и е убит след като участвува в септемврийските събития през 1923 година.

200. Г. Дамянов, „Истината по септемврийската революция в България" (София, 1921), стр. 33—34.

201. К. Николов, „Радомирската „република": владайските събития през септември 1918 г."; „Мир", бр. 11, 479 (1938).

202. К. Кожухаров, „Радомирската република" (София, 1948), стр. 283—4.

203. Ротшилд, стр. 81—83; „Работнически вестник", г. 22, бр. 274 (1919).

204. „Земледелско знаме", г. 14, бр. 50, 55, 56 (1919).

205. Пак там, бр. 77, 79, 80.

206. Драгиев, „Изповед", стр. 8.

207. В. „Радикал", г. 15 (1919), бр. 124.

208. Н. Петков, стр. 182—83.

209. Тесните социалисти възприемат името „Българска комунистическа партия" на своя конгрес през май 1919 година.

210. Ротшилд, стр. 94—97: „История на българската комунистическа партия" (София, 1972), стр. 227.

211. Сведенията по въпроса ми дадоха Димо Казасов и Александър Оббов в разговорите, които имах с тях, през юни и юли 1973 г.

212. Казасов застъпи това гледище в разговора си с мене през юни 1973 г. Според него, партийната неотстъпчивост се дължала на амбициозността и тесногръдието на Пастухов.

213. Според Петър Пешев, който бил един от арестуваните, вред хвърлените в Централния затвор лица били девет бивши министри, председателят на 17-то народно събрание, 19 бивши народни представители, четири военни съдии, генерал Савов — бивш ият главнокомандуващ, пет македонски дейци, включително Протогеров и Александров, и 10 висши функционери. През следващите няколко месеца в София и провинцията били арестувани още. За много от тях това било щастливо укриване, тъй като по тоя начин те не били екстрадирани, за да бъдат изправени пред съд в Румъния, Сърбия или Гърция. Самият Радославов избягал при германците и бил осъден задочно. Земледелското правителство влязло във връзка с германците, за да иска да бъдат екстрадирани Радославов и Фердинанд, но не успяло.

214. „Земледелско знаме", г. 15 (1920), бр. 76.

215. Дневници на 18 ОНС, първа редовна сесия.

216. Х. Машков, „Участието на перничките (димитровските) рудничари в транспортната стачка през 1919—1920 г." (Исторически преглед, г. 12, бр. 2, 1956).

217. Я. Йоцов, „Управлението на земеделския съюз (1919—1923), „Исторически преглед, г. 6, 1950, бр. 3, и г. 7, бр. 3; Статистически годишник... (1913—1922), стр. 60.

218. Това не бил пръв случай. Кандидатурата на самия Стамболийски била анулирана по технически причини в изборите за 15-то народно събрание през 1911 година.

219. Александър Радолов е роден в село Фердинандово, Карнобатско, през 1883 г. Той влиза в редовете на БЗНС като организатор още от 1909 г., когато се завръща от учение в Женева, където завършва право. Той се е застъпвал енергично за създаване на кооперации и е автор на редица студии и статии върху кооперативното движение. Манолов е избран за народен представител през 1913 година. По време на коалиционното правителство на земеделци с други партии, Стамболийски го назначил за прокурор по процеса на Радославовия кабинет; Таджер, стр. 451—454; „Кабинетът на Стамболийски 1920—21 г." (София, 1921).

220. Александър Оббов е роден в Плевен през 1887 г. Макар да изучава право и философия в Софийския университет, той специализира земеделие, вземайки курсове във Винаро-овощарското училище в Плевен и работейки в Образцово земеделско стопанство. По настояване на Забунов, Оббов става помощник-редактор на „Земеделско знаме". Той е бил главен организатор и в продължение на няколко години заема поста съюзен секретар. За пръв път става народен представител през 1919 година, бил е подпредседател на Народното събрание и министър на земеделието (Таджер, цит. съч., стр. 515—516).

221. Недялко Атанасов членува в земеделското движение още от създаването му. Той е роден в с. Сломер, Търновско, и след като следва две години в Софийския университет, се завръща в Търново, където става учител. По време на борбата срещу десятъка, той организира една от най-големите селски демонстрации. Това му коства учителското място и той се посвещава изцяло на работа в БЗНС, като агитатор и публицист. Атанасов се избира за народен представител в Петото велико народно събрание през 1911 година и по-късно става заместник-председател на земеделската парламентарна група (Таджер, цит. съч., стр. 675—76).

ГЛАВА ШЕСТА

222. П. Жантизон, „Българската драма от Фердинанд български до Стамболийски" (Париж, 1924).

223. Пак там.

224. Преценките на Ротшилд за Стамболийски и БЗНС са поч-

ти като тези на Жантизон и позоваванията на него са по-честн, отколкото на който и да е друг източник. Виж „Българската компартия“, на английски (стр. 85—94); Джордж Джаксон в „Коминтернът и селяните в Източна Европа“ (Ню Йорк, 1966), макар да не цитира Жантизон, в библиографията си следва примера на Ротшилд; Р. Л. Уулф „Балканите в наше време“ (Ню Йорк, 1967), стр. 106—107.

225. А. Н. Киршевская, „Реформите на земеделското правителство в България и техния неуспех“ (Ученне записки на Института по славяновсдение, г. 9, (1954), бр. 5, стр. 47) и „Падането на земеделското правителство в България“ (пак там, г. 11, (1955), бр. 63, стр. 118); И. Н. Частухов, „Идеологически и политически възгледи на Александър Стамболийски“, „Нова и най-нова история“, г. 6, (1959) и трите книги са на руски; „История на България“, т. 2, стр. 412—33; П. Стойчев, „Александър Стамболийски — идеолог на дребноселската демокрация“ (Исторически преглед, 1975), г. 31, бр. 1.

226. Ал. Стамболийски, „Земеделското управление: първа година“ (София, 1921), стр. 43.

227. „Дневници на 19 ОНС, първа редовна сесия“, т. 3, 1973; Н. Петков, стр. 226—232, 299—300.

228. „Дружбашкия режим: документи“, т. 1, (София, 1923), стр. 9—22.

229. К. Тодоров, стр. 169.

230. „Дружбашкия режим: документи“, 2 (София, 1923), стр. 30—31.

231. Н. Мюир, „Димитри Станчов: патриот и космополит, 1864—1940“ (Лондон, 1957).

232. А. Радолов, „Превратата на 9 юни и престъпното нехайство“ (София, 1931), стр. 127; „Земледелско знаме“, г. 17, 1921, бр. 86.

233. Радолов, стр. 125—26.

234. Пак там, стр. 132.

235. Радолов, стр. 86—87; К. Тодоров, стр. 130; П. Пешев, стр. 774—77; „Дневници на 19-то ОНС, първа редовна сесия“, т. 4, стр. 2849.

236. Стамболийски, „Земледелското управление“, стр. 12—14.

237. „Дневници на 18-то ОНС, първа извънредовна сесия“, стр. 4—5.

238. Радолов, стр. 25.

239. Ф. Нойман Бегемот, „Структура и практика на национал-социализма“ (Ню Йорк, 1944), стр. 8—34; Ленин за парламентаризма и за характера на държавата в „Държавата и революцията“ (Ню Йорк, 1932), стр. 7—20 и 39—44.

240. В „Архипелаг Гулаг" Александър Солженицин нанася съкрушителен удар на твърденията, че нарастването на стопанската и военна сила оправдавали мерките, които употребили режимите на Ленин и Сталин за тяхното постигане. Главните за еволюцията в съветската правна система, както и съдебната практика в СССР доказват, че не се зачитат традиционните мерки за защита на гражданите от грубата сила на държавата.

241. „Земледелско знаме", г. 18 (1922), бр. 43.

242. Пак там, г. 15 (1919), бр. 26 и 27; Деринг до Кързон (София, 28 септември 1920), БВМ 371 328 4675 С874.

243. „Дневници на 19-то ОНС, трета редовна сесия", т. 2, стр. 1083; Пиил до Кързон (София, 15 април 1923), БВМ 371 8568 С7224, стр. 32.

244. Стамболийски, „Земледелското управление", стр. 108—16.

245. Р. Даскалов, стр. 3—65.

246. „Земледелско знаме", г. 16 (1920), бр. 58.

247. А. Велев, „Аграрната реформа на Земеделския съюз", на руски („Работата на Първия международен конгрес за балкански и южно-европейски проучвания", т. 5, стр. 118, София, 1970).

248. Земледелската идея за трудовата собственост би била напълно приемлива за Джон Лок. Сравни: „Макар че земята и всички низши тварн са общи за всички люде, всеки човек има право на принадлежаща само нему собственост. Ние можем да кажем, че плодът на неговия ум и резултатите от усилията на ръцете му са изцяло негови. Така че каквото и да вземе от държавата, което природата е вложила или оставила, той е вплътил своя труд в него, слял го е с нещо свое, следователно, превърнал го е в своя собственост. Доколкото някой може да се възползува от нещо в живота, преди то да стане неполезно, дотолкова той има право на собственост върху него. А онова, което е в повече, е извън неговия дял и принадлежи на други. Колкото земя може един човек да обработва, засажда, подобрява и плодовете на която може да използва, толкова тя е негова собственост". (Проучвания върху гражданското правителство — Ню Йорк, 1937), стр. 19, 21, 22, на английски: Също Е. Н. Тума, „Двадесет и шест столетия земеделски реформи" (Лос Анжелос, 1965), стр. 221—39...

249. А. Велев, „Реформаторска дейност на земеделското правителство" (Известия на Висшата школа при БКП, бр. 10, 1961, стр. 119—20).

250. „Сборник на законите, гласувани през 19-то ОНС и на правилниците към тях", т. 1, стр. 349—71 (София, 1920).

251. Велев, „Аграрна реформа", стр. 121; „Сборник на законите", т. 2, стр. 785—800.

252. И. Дерменджиев, „Развитието на държавния апарат в България по време на управлението на Българския земеделски народен съюз“ (Годишник на Софийския университет, г. 15 (1964), стр. 324—26.

253. М. Ц. Буров, „Аграрната реформа в България“, на френски, стр. 102 (Париж, 1924). Следната таблица (Буров, стр. 103) показва от кои собственици е взета земята:

171 собственици на повече от 100 хектара са предали 28,482.4 хектара.
146 собственици на от 60 до 100 хектара са предали 5,886,9 хектара.
427 собственици на от 30 до 60 хектара са предали 8,225.6 хектара.
675 собственици на от 10 до 60 хектара са предали 5.975.6 хектара.
288 собственици на от 4 до 10 хектара са предали 661.8 хектара.

254. Киршевская, „Реформи“, на руски, стр. 18—19.

255. „Сборник на законите“, т. 1, стр. 296—306; Велев, „Реформаторска дейност“, стр. 111—113.

256. „Земледелско знаме“, г. 19 (1923), бр. 90; И. Митев, „Фашисткият преврат на девети юни 1923 година и Юнското антифашистко въстание“ (София, 1956), стр. 132—33.

257. Ж. Натан, К. Григоров, Л. Беров, С. Машев и Т. Трендафилов, „История на икономическата мисъл в България“, 2 (София, 1973), стр. 278—86; Б. Матеев, „Движението на кооперативното земеделие в България при условията на капитализма“ (София, 1967), стр. 32—34; Г. Кисел, „Върху стопанската политика на оранжевото правителство“ (Земеделска пробуда, г. 2, (1921).

258. „Земледелски кооператор“, г. 1—2, 7—8, (дек. 1921 и 7 януари 1922).

259. „Сборник на законите“, 1, стр. 540—76; „Кооперативната продажба на жито“ (Международен преглед на земеделското стопанство, бр. 11 (1921), стр. 567—68.

260. „Дневници на 19-то ОНС, първа извънредовна сесия“, 1, стр. 676; Хр. Стоянов, „Трудовата повинност в България“ (София, 1921), стр. 3—4; Н. П. Николаев, „Задължителната работа в България“ (Париж, 1023), стр. 39—40.

261. Савов до Стамболийски (Париж, 13 декември 1920) ЦДИА, фонд 176, 6, стр. 1384.

262. Дерменджиев, „Трудовата повинност“, стр. 418—23: М. Лазар, „Задължителната трудова служба в България“ (Женева, 1922), стр. 54—55.

263. Пак там, стр. 60—68; Главна дирекция на статистиката. „Задължителната трудова работа в България, 1922—1925 г.", на френски (София, 1926 г.), стр. 20.

264. Дерменджиев, „Трудовата повинност", стр. 395.

265. Ст. Омарчевски, „Просветната политика на България" (София, 1921), стр. 47.

266. Оплакванията срещу училищната система намирали постоянно място в земеделския печат. Резюме на оплакванията на земеделците може да се намери в статиите на Омарчевски, „Просветна политика", „Земеделския съюз и училището" (София, 1920), стр. 3—13.

267. Д. Цонков, „Материали за изучаване на учебното дело в България" (София, 1928), стр. 134, 158; В. Иванов, „Проблемата за трудовото и политическото обучение у нас" („Годишник на Софийския университет, 52 1958", стр. 311; О. Обрешков, Цингилев, Н. Чакъров, И. Величков и И. Григоров, „Подготовка на учителски кадри у нас в миналото" (София, 1967), стр. 186—87.

268. Омарчевски, „Отчет", стр. 12—17; Стамболийски, „Земеделско управление", стр. 71.

269. Омарчевски, „Просветна политика", стр. 62—96.

270. М. Пундев, „80-та годишнина на Софийския университет" (Славик ривю, 3, 1968, стр. 442; М. Пундев „Българската академия на науките по случай стогодишнината ѝ" (Йист юрпиен куортерли, бр. 3, 1969), стр. 378.

271. Ерксайн до Кързон (София, 15 април 1923), БВМ 371 8568 С7224, стр. 19.

272. „Дневници на 19-то ОНС, първа извънредовна сесия", т. 1. стр. 1050.

273. Велев, „Реформаторска дейност", стр. 110; „Работнически вестник", бр. 234 (1921); А. Велев, „Трудовата повинност на земеделското правителство и политическите партии" (Исторически преглед, г. 30, 1974, бр. 1).

274. Турлаков, „История"... стр. 219—22.

275. Дерменджиев, „Апарат"..., стр. 335—36; „Сборник на законите"..., т. 1, стр. 326—28 и т. 2, стр. 587; А. Велев, „Реформаторска дейност", стр. 125—27; Таджер, стр. 405—12.

276. Ал. Стамболийски, „Принципите на Българския земеделски народен съюз" (София, 1945), стр. 15; А. Велев, „Българския земеделски народен съюз и идеята за балканска федерация" (1908—1919), на руски език в „Исторически проучвания", на френски, г. 6 (1973), стр. 313.

277. Все още няма обстойно проучване на външната политика на Стамболийски. Най-добрите коментари по нейните главни прин-

ципи, успоредно с пейните сравнения с други български дипломатически подходи, могат да бъдат намерени в книгата на Н. Орен „Революция по административен път: Аграризъм и комунизъм в България" (Балтимор, 1973), на английски, стр. 45—50, 172—76, въпреки да мисля, че авторът подценява постиженията на Стамболийски и не отбелязва взаимната зависимост между земеделската външна и вътрешна политика.

278. Хр. Несторов, „Българският народ в борба против империализма и в подкрепа на съветската страна" (1908—1923), в „Октомврийската революция и българо-съветската дружба" (София, 1967), стр. 122.

279. Станчов, който се оженва за графиня Ана д'Арман Савойска, се е чувствал у дома си в повечето западноевропейски столици. Трите му деца се свързват чрез брак с висшите среди в Шотландия, Франция и Съединените щати. Аз съм признателен на г-жа Мериан Станчова, тъй като ми предоставя частните архиви на свекъра си, които са ценен материал за тази глава. Тези архиви, които отразяват продължителната дипломатическа кариера на Димитър Станчов, не са систематически подредени и каталогизирани. Ние ги използувахме както следва 9 тома кореспонденция за периода от октомври 1920 до декември 1922 година, които се отнасят за дейността на Станчов като български пратеник в Лондон. Друг том съдържа материали за стодневната обиколка на Стамболийски в Европа по конкретни въпроси, както тези за хонференцията в Лозана.

280. Коста Тодоров постъпва във френския легион в началото на войната. През 1916 г. той е изпратен от генерал Сарай да сключи сепаративен мир в България, където го хвърлят в затвора. По време на престоя му в затвора той се свързва със затворници земеделски дейци и спечелва доверието на Стамболийски. Благодарение на връзките си във Франция, Тодоров е бил подходящо лице да застъпва българската кауза в Париж и през юни 1919 г. той е назначен от Теодор Теодоров за началник на отдела за пропаганда при външното министерство.

281. „Земледелско знаме", бр. 15 (1919), бр. 1.

282. Стамболийски по-късно заявил, че Пашич отхвърлил предложението да посети България, тъй като се опасявал, че Хърватската селска партия ще се опита да преговаря с него, отделно от Белград. Изглежда обаче, че с това обяснение просто е направен опит да се омаловажи значението, което се отдава на унизително-дипломатическо пренебрежение.

283. ЦДИА, фонд 176, 4, 1380, стр. 41; Архив Станчов (стодневна обиколка), Мюир, стр. 219.

284. ЦДИА, фонд 176, 4, 1380, стр. 71.

285 и 286. Пак там, стр. 78, и стр. 73—77; Станчов архив (стодневната обиколка), стр. 25—27.

287. В. А. Василев, „Българо-чехословашките отношения при фашисткото правителство на Ал. Цанков" (9 юни 1923 — 4 януари 1926)" в „Известия на Института за история", г. 20 (1972), стр. 93—119; ЦДИА, фонд 176, 4, 1380, стр. 172; Мюир, стр. 231—32; К. Тодоров, стр. 142.

288. К. Тодоров, стр. 140; Този въпрос бе също разискван в интервю с Оббов, което имах през юли 1973 г. в София.

289. „Земледелско знаме", г. 15 (1920), бр. 70—73.

290. Пак там, г. 18 (1921), бр. 1.

291. В-к „Победа", г. 1 (1922), бр. 79, 80; „Земледелско знаме", г. 18 (1922), бр. 70; Черняевски и Даскалов, стр. 143—45; К. Тодоров мисли, че уличаващите книжа са били изфабрикувани от съветски агенти (Тодоров, стр. 184—85).

292. Станчов архив, 8, писмо от 23 септември 1922, страниците ненумерирани.

293. К. Тодоров, стр. 140.

294. „Правителството на Стамболийски и македонското освободително движение" (?, 1923), стр. 12—18.

295. „Земледелско знаме", 18 (1921), бр. 93.

296. Ерксайн до Кързон (София, 15 април, 1923), БВМ 371 8568 С7224, стр. 5.

297 и 298. К. Тодоров, стр. 162—63 и 166—68.

299. Пак там, стр. 168; Ерксайн до Кързон (София, 15 април 1923), БВМ 371 8568 С7224, стр. 5.

300. Станчов архив (Тракия—Македония, 1921—22), писмо от 22 юни 1922 г.

301. К. Тодоров, стр. 169—70; Ерксайн до Кързон, както преди, стр. 5—6.

302. Ерксайн до Кързон, пак там, стр. 10.

303. ЦДИА, фонд 176, 4, 2655, стр. 9.

304. Ерксайн до Кързон, както преди, стр. 6.

305. „Земледелско знаме", г. 19 (1923), бр. 94; „Стамболийски и македонското... движение", стр. 37—43.

306. К. Тодоров, стр. 187.

307. ЦДИА, фонд 176, 4, 2302, стр. 297—98; Дж. П. Косзул, „Усилията за финансовото възстановяване на България" (1922—1931), на френски, стр. 47 (Париж, 1932).

308. К. Тодоров, стр. 174—75; Станчов архив (Лозана), доклад за среща на 26 януари 1923 г.

309. К. Тодоров.

310. Митев, стр. 74—78; Сл. Василев, „9 юни и събитията около Т. Пазарджик" (Пловдив, 1924), стр. 7—10.

311. „Дневници на 19-то ОНС, първа извънредовна сесия", 2, стр. 1548—49.

312. и 313. Василев, стр. 14 и стр. 19.

314. Ерксайн до Кързон, както преди, стр. 13.

315. „Дневници на ОНС, втора редовна сесия", 1, стр. 127--34.

316. „Земледелско знаме", г. 18 (1921), бр. 8; Ерксайн до Кързон, както преди, стр. 12.

317. „Земледелско знаме", г. 18 (1922), бр. 39.

318. В-к „Победа", бр. 79, 1922.

319. Черняевски и Даскалов, стр. 179.

320. Митев, стр. 84—85; Казасов, „Бурни години", стр. 96—97; „Александър Греков, 1884—1922" (София, 1924), стр. 3—5.

321. Кратка оценка на еволюцията във възгледите и „движението" на Цанков прави Н. Орен в споменатия негов труд, стр. 18 –19.

322. В-к „Слово", бросве 8, 9, 41 и 57 от 1922 г.

323. Дж. Суайр, „Българската конспирация" (Лондон, 1939), стр. 156.

324. Когато отчуждава седалището на Светия синод в София, Стамболийски заявява на водителите на духовенството, че това ще им помогне да се „приближат до Бога", като се настанят в Рила. С. до С. Репингтън, „След войната" (Лондон, 1922), стр. 387.

325. Мюир, 6, 670 (август 31, 1922).

326. В-к „Мир", бр. 6 (668), 1922; Митев, стр. 96 и 97; Ерксайн до Кързон, както преди, стр. 15.

327. Л. Беров, „Социална основа на режима на БЗНС през 1918—1923", (Исторически преглед, г. 28 (1972), бр. 4; „История на България", т. 2, стр. 423 –24; Киршевская, „Падането", стр. 82.

328. Турлаков, „История", стр. 221—23; „История на България" и Беров цитират цифри за 1921 г. като доказателство за значително класово различие по селата. „Красотата е в очите на зрителя", което ще рече: преценката зависи от гледището на преценяващия.

329. Радолов, стр. 130.

330. Възгледите на Турлаков са представени в „Демокрация и парламентаризъм" (Стара Загора, 1929), в „Кой и защо ме изключиха от БЗНС?" (София, 1923) и в глави 11, 13, 14 и 15 на

неговата „История“. Виж също анализа на неговите гледища в „Радикал“, г. 18 (1922), бр. 113.

331. В-к „Радикал“, г. 18 (1922), бр. 115; „Победа“, бр. 96, 1922; Турлаков, „История“, стр. 224—225.

332. М. Геновски, „И в смъртта са живи“, стр. 87—91; Г. И. Черняевски, „Възникване и развитие на пролетарското младежко движение в България — 1903—1932“ (Ученые записки на Института за славяноведение, бр. 15, 1957, стр. 61—62).

333. Геновски, както преди, стр. 118—19.

334. Митев, както преди, стр. 116—17.

335. Жантизон, в цитираната книга, стр. 120.

336. Митев, стр. 120.

337. Пак там, стр. 118—120.

338. Пак там, стр. 120—21; Жантизон, стр. 118—119; „Земледелско знаме“ г. 19 (1922), бр. 8; „Победа“, бр. 187, 1922; „Радикал“, г. 18, бр. 208, 1922; „Слово“, г. 1, бр. 131, 1922.

339. П. Пешев, в цитираната книга, стр. 770—71.

340. Митев, стр. 130—31; Казасов, „В тъмнините на заговора“, стр. 44.

341. Радолов, стр. 108—13; Ерксайн до Кързон (София, 15 април) 1923), БВМ 371 8568 С7224, стр. 17—18; пак там (София, 16 януари 1923 г.), БВМ 371 8558 С1375.

342. „Земледелско знаме“, г. 19, бр. 57, 1923.

343. Пак там, бр. 59, 1923 г.

344. Радолов, стр. 132; „Земледелско знаме“. г. 19, бр. 61, 1923; „Победа“, бр. 302 и 304, 1923 г.

345. „Земледелско знаме“, г. 19, бр. 73 и 74, 1923; Геновски, „И в смъртта...“, стр. 80—85.

346. „Статистически годишник на българското царство: годишни 15—16“, стр. С49—50; Йоцов, т. 2, стр. 275.

347. Митев, стр. 137; Пекарев, „Спомени“. стр. 428—29 и 440—43.

348. Казасов, „В тъмнините“..., стр. 9—13; Гр. Чешмеджиев, „Сноп лъчи в тъмнините на заговора“ (София, 1926), стр. 48—51 и 63—72; Хр. Христов, „Мизериите около „Тъмнините на заговора“ (София, 1926), стр. 9—10; Д. Казасов, „Без път и без идеи“ (София, 1926), стр. 9—11.

349. Митев, стр. 138.

350. Н. Ситън-Уатсън, „Източна Европа между двете войни“, 1918—1941 (Ню Йорк, 1967), стр. 245.

351. Митев, стр. 133—34.

352. „БКП в резолюции и решения“, т. 2, стр. 159; Ротшилд, стр. 104.

353. Ротшилд, стр. 93; Йонов, т. 2, стр. 266—67.

354. Ротшилд, стр. 109; „История на БКП", стр. 262—63.

355. „БКП в резолюции и решения", стр. 245.

356. „Работнически вестник", г. 26 (1923), бр. 266.

357. Пак там, г. 27 (1923), бр. 13.

358. К. Тодоров, стр. 186.

359. Митев, стр. 143; Радолов, стр. 148.

360. Митев, стр. 142 и 143.

361. Казасов, „В тъмнините"..., стр. 100—108.

362. Пак там, стр. 122 и 123.

363. „Убиецът на Александър Стамболийски говори" (София, 1945), стр. 10—14. Тази книга съдържа показанията, дадени по време на процеса в 1945 г. на Иван Харлаков, който е екзекутирал Стамболийски.

364. Пак там, стр. 14—16.

365. Василев, стр. 42—51.

366. Радолов, стр. 166—170; Митев, стр. 184—286.

367. Митев, „Фашисткият преврат" (на руски), стр. 99; Косев, „Международното значение на Септемврийското въстание през 1923" (София, 1964), стр. 34—35 (той се е ползвал от архивите на румънското външно министерство).

368. Еркайн до Кързон (София, 18 юни 1923), БВМ 371 8569 С105 63.

369. Косев, „Международното"..., 43—45; „Журнал де деба", бр. 1, 1923.

370. Косев, стр. 66—70.

371. К. Тодоров, стр. 218—24.

372. Косев, стр. 27—33.

373. Геновски, „И в смъртта са живи", стр. 102—103.

374. Н. Недев, „За характера на Септемврийското въстание 1923 г." (София, 1973), стр. 44—53; Л. Н. Александри, „Годината на ужасите на белия терор в България", на руски (Москва, 1924), стр. 26—30; К. Тодоров, стр. 194—98; Геновски, „И в смъртта"... стр. 42; Жантизон, стр. 165.

375. Ротшилд, стр. 121; Джаксън, стр. 173.

376. Ротшилд, стр. 121—23.

377. Дебатите по въпроса могат да бъдат намерени във вестника на Коминтерна „Комунистически интернационал". Вж. Хр. Кабакчиев „Пред преврата в България", на руски, в броевете 26 и 27 (1923), стр. 7295—7328: „После преврата" и „Критически бележки", бр. 28 и 29 (1923); Карл Радек, „Преврата в България и Комунистическата партия" в бр. 26—27; Г. Зиновиев, „Уроци от българския преврат", пак там.

378. Ротшилд, стр. 133.

379. Ротшилд, стр. 145—47. Огромната литература по Септемврийското въстание започва с книгите на Д. Косев „Септемврийското въстание 1923 г. (София, 1954), вж. „История на БКП", стр. 280—83.

380. Мишкоз и други, стр. 223—24; Геновски, „И в смъртта"..., стр. 50—52.

381. Пак там, съответно стр. 310 и стр. 97.

382. Мишкоз и др., стр. 293.

383. Емил Вандервелд, „Балканите и мира", на френски (Брюксел, 1925); „България под режима на убиеца", на френски (Париж, 1925).

384. В тези избори Народният блок спечелва 152 от всички 272 места в Народното събрание. От тях 69 на БЗНС, 43 на демократите, 32 на национал-либералите и 8 на радикалите. Макар че БЗНС бил най-голямата група в коалицията, неговите водители отстъпили водаческата роля на Малинов и на демократите. Гичев става министър на земеделието, Муравиев на народната просвета, а Георги Юрданов на държавните имоти. Политиката на Гичев и на съюзниците му имала малко общо с идеологията на Стамболийски. Муравиев дори назначава Александър Цанков на длъжност в университета. На 9 май 1934 година правителството на Народния блок бе свалено с военен преврат, с който се установи безпартиен режим в България.

385. За земеделската политика през 20-те и 30-те години вж книгата на Нисан Орен „Българският комунизъм. Път към властта" (Ню Йорк, 1971), на английски, стр. 16—26 и от същия автор „Административната революция", стр. 5—42.

386. Най-доброто проучване на групата „Пладне" е направил Чарлс Мозер в биографията на д-р Г. М. Димитров „Българският Димитров", която ще излезе скоро. (Бележка на преводача: Книгата е издадена през 1979 г. от „Каролайна Хауз" (Отава, Ил., САЩ).

387. Понастоящем Стамболийски е официално считан за законен изразител на интересите на бедните селяни, за жертва на фашизма и за предтеча на народната демокрация.

Библиография

А. НЕОБНАРОДВАНИ МАТЕРИАЛИ

Архиви на френското външно министерство (Кеорсе) Париж.
Архиви на британското външно министерство (Форин офис) Лондон.
Частни архиви на семейство Станчови (Ърбана, Мериланд).
Централен държавен исторически архив (София).

Б. ВЕСТНИЦИ

1. Централни земеделски вестници.
Победа (София).
Земледелска защита (Плевен).
Земледелско знаме (София).
2. Местни земеделски вестници.
Черноморски земледелец (Бургас).
Сеяч (Варна)
Селски вестник (Мусина).
Справедливост (Стара Загора).
Земледелец (Варна).
Земледелска дума (Кюстендил).
Земледелска обнова (Горна Оряховица).
Земледелска борба (Варна).
Земледелска победа (Варна).
Земледелска правда (Стара Загора).
Земледелска трибуна (Чирпан).
Земледелска защита (Плевен).
Земледелски борец (Русе).
Земледелско слънце (Попово).
Земледелско съзнание (Враца).
3. Други вестници.
Дневник (независим) София.
Мир (Народна партия, София).
Общо дело (широките социалисти, София).
Работнически вестник (комунистически, София).
Радикал (Радикалната партия, София).
Слово (Народен сговор, София).

В. ДРУГИ ТРУДОВЕ.

Александри, Л. Н., *Год ужасов белого террора в Болгарии*, Москва, 1924.

„Александър Димитров", Земл. мисъл, г. 8, кн. 4—5 1928, 32—33.

Александър Греков, 1884—1922, София, 1924.

Анастасов, Христо *Трагичният полуостров: История на македонското движение за независимост след 1878 г.* (на английски), Сен Луиз, Мизури 1938 г.

Андерсън, М. С. *Източният въпрос* (на английски), Ню Йорк, 1966.

Андерсън, О. II. *Структура и характер на българското народно стопанство* (на немски) Иена, 1938.

Арабаджиев, С. С. *Селски женски бунтове във Великотърновско през 1918 г.*, Исторически преглед г. 22, кн. 5, 1966.

Атанасов, Никола *Цанко Церковски*, София, 1921.

Атанасов, Ж. *Из историята на народното учителско движение в България в края на 19-и век*, Исторически преглед г. 8, кн. 1, 1957.

Баркър, Е. *Македония: Нейното място в борбата за влияние на Балканите*. Лондон 1950 г. (на английски).

Бимъш, А. Х. *Стамболов*, (биография на английски) Лондон, 1895, (има и български превод).

Бел, Джон *История на зараждането на аграризма в България*, Балкански проучвания г. 16, кн. 2, 1975, (на английски);

Цанко Церковски — Възвание към българските селяни, Югоизточна Европа г. 2, 1975 (на английски).

Беров, Л. *Аграрното движение в Източна Румелия по време на Освобождението*, Исторически преглед, г. 12, кн. 1, 1956; *Социална основа на режима на БЗНС през 1918—1923*, Исторически преглед г. 28, кн. 4, 1972.

Бирман, М. А. *Революционная ситуация в Болгарии в 1918—1919*, Москва, 1957.

Бляк, Кирил *Установяването на конституционно правителство в България*, Принстън 1943 г. (на английски); *Русия и модернизацията на Балканите в Балканите в преходен период* (на английски), Чарлс и Барбара Йелевич редактори, Бъркли, Лос Анжелос, 1963.

Благоев, Д. *Принос към историята на социализма в България*, София, 1949.

Бобчев, С. С. *Земледелският конгрес и исканията му по правосъдното законодателство*, Исторически преглед г. 9, бр. 2, 1901.

Боев., Б. *По съставянето на икономическото дружество*, Списание на Българското икономическо дружество, год. 1, кн. 1, 1896 г.

Баучър, Д., *Александър Стамболийски*, „Контемпоръри ривю" (на английски), декември 1920.

Буров, М. Ц. *Земеделските реформи в България (1921 21)*, Париж, 1924 (на френски).

Бюкенън, Дж., *Мисията ми в Русия и други дипломатически спомени*, том 1, Лондон, 1923 г. (на английски).

Българският земеделски съюз. Международен преглед на земеделските народни стопанства (на английски), г. 12, кн. 5, 1921.

България под режима на убийците (на френски), Париж 1925 г.

Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, том втори (1919—23) София, 1951 г.

Частухин, И. Н. *Идеологические и политические взгляди Александра Стамболийского*, Новая и новейшая история, т. 6, 1959;

Крестянское движение в Болгарии в 1899—1900 г. и возникновение Болгарского земледелческого союза. Вопроси истории кн. 9, 1956; *Развитие капитализма в Болгарии конце 19 век*, Вестник Московского университета: серия обществених наук, кн. 7, 1953.

Черняевски, Г. И. *Възникновение и развитие пролетарского молодежного движения в Болгарии (1903—1939)*, Учение записки Института славяноведения кн. 15, 1957.

Черняевски, Г. И. и Д. Даскалов *Борбата на БКП против Врачгелския заговор*, София, 1964.

Чешмеджиев, Григор *Сноп лъчи в тъмнините на заговора* София, 1925 г.

Христов, Стоян. *Герои и атентатори*, Ню Йорк 1935 г. (на английски).

Кооперативната търговия със зърнени храни, Интърнейшънъл ривю ъф агрикълчъръл икономик кн. 11, 1921 (на английски).

Дакин, Д. *Борбата на гърците в Македония 1897—1913 г.*, Солун, 1966.

Дананлов, Георги Т., *Последиците от войната в България*, Фонтене о роз, 1921 г. (на френски).

Дамянов, Георги Йотов *Истината за септемврийската революция в България от 17 до 30 септември 1918 г.*, София, 1921.

Дамянов, В. *Бележник-дневник на Райко Даскалов*, Известия на държавните архиви кн. 14, 1968.

Даскалов, Р. *Борба за земя*, София, 1923; *Избрани статии и речи*, София, 1947.

Дерменджиев, И. *Организация на трудовата повинност в България 1920—1934*, Годишник на Софийския университет, Юридически факултет, кн. 52, част 1, 1961 г.

Димитров, Д. *Отварянето на земеделския конгрес*, Ново време, г. 4, кн. 11—12, 1900 г.; *Вторият земеделски конгрес*, Общо дело, г. 1, кн. 7, 1900 г.; *Задачите на Българския земеделски съ-*

юз, Списание на Българското икономическо дружество, г. 5, кн. 8, 1901 г.

Димитров, Г. М. *Аграризмът* в книгата *Европейски идеологии* (на английски), Ф. Грос, редактор. Ню Йорк 1948.

Димов, Д. Р. *Цанко Бакалов Церковски,* София, 1968.

Драгиев, Д. *Една политическа изповед.* София 1919; *Пораждане, цел и развой на Земледелския съюз в България,* Стара Загора, 1899; *Трябва ли земледелците да плащат десятък?,* Стара Загора, 1902; *Земледелският съюз и политиката,* реч в Пловдив 1901.

Драндар, А. Г. *България под принц Фердинанд, 1887—1908,* Брюксел 1909.

Дружбашкият режим: документи, София, 1923.

Думанов, П. *Галерия убити държавни мъже. Стамболийски: личност, дело, епоха,* Плевен 1929.

Ефтимов, Т. И. *Неизвестни писма на Александър Стамболийски и други дейци на БЗНС от 1915 до 1917 г.* Известия на държавните архиви 15, 1968.

Фичев, И. *Балканската война 1912—1913; преживелици, бележки и документи,* София, 1940.

Гаврийски, Димитър, *Професионалното образование на България,* София, 1923.

Генов, Паун *Янко Забунов — първоапостолът на земеделското сдружаване,* 1948; *Трудовата повинност: най-гениалният закон на Александър Стамболийски,* София, 1945.

Геповски, М., *Алексаидър Стамболийски: живот, идеи и борби,* София, 1947; *Философската основа на земеделската идеология,* София 1945; *И в смъртта са живи,* София 1945.

Жантизон, П. *Българската драма (от Фердинанд български до Стамболийски),* Париж 1924.

Гершенкорн, П. *Някои аспекти на индустриализацията в България, 1878—1939,* Стопанската изостаналост в историческа перспектива, Ню Йорк 1962 (на английски).

Гиргинов, Ал. *Кабинетът Малинов—Костурков,* София 1922.

Главна дирекция на статистиката, *Задължителната трудова повинност в България,* София, 1926.

Горанов, Н. и С. Желев, *Транспортната стачка 1919—1920,* София, 1964.

Горанович, М. М. *Зеленого интернационала 1921—1938,* Москва, 1957.

Готлиб, В. *България в международната политика (1914—1915),* Известия на института за история кн. 23, 1974.

Григоров, М. *Земеделската реформа в България. От дребното*

земеделие до кооперативното обработване. Списание на министерството на земеделието, 1952 (на френски).

Гринберг, С. Ш. *Из истории развития болгарской промышленности в конце 19-я век (переход к политике протекционизма и поощрения крупной промышленности).* Ученые записки Института славяноведения кн. 30, 1966.

Хол, У. *Пуритани на Балканите,* София 1938 (на английски).

Хелмрайх, Е. К. *Свързаната с балканските войни дипломатическа дейност,* Кеймбридж, Масачузец, 1938 (на английски).

Янков, К. *Добро поле и пробивът на фронта,* София 1919.

Йонеску, Дж. *Източна Европа,* Йонеску и Генлер редактори: *Народничество: същност и народностни черти,* Ню Йорк, 1969 (на английски).

Йоцов, Я. *Съветска Русия и България 1920—1923,* Октомврийска революция и българо-съветската дружба, София 1967; *Управлението на Земеделския съюз (1919—1923),* Исторически преглед г. 6, кн. 3, 1950, г. 7, кн. 3, 1951.

История на България, том 2, София 1955

История на Българската комунистическа партия, София 1972.

Иванчев, Д. П. *Българския периодичен печат 1844—1944,* два тома, София 1962, 1966.

Иванов, Б. *Проблемът на трудовото и политехническо обучение у нас.*

Годишник на Софийския университет, кн. 52, 1958.

Джансън, Дж. *Коминтерна и селяните в Източна Европа 1919—1930 г.,* Ню Йорк 1966 (на английски).

Кабакчиев, Христо. *Критические заметки Коммунистически интернационал,* кн. 28—29, 1923; *Перед переворотом в Болгарии,* Коммунистически интернационал, кн. 26—27, 1923.

Кабинетът на г-н Ал. Стамболийски 1920—21 г., 1921.

Казасов, Димо. *Без път и без идеи,* София 1926; *Бурни години,* София, 1949; *Срещи, случки, размисли,* Варна 1971; *Улици, хора събития,* София 1959; *В тъмнините на заговори,* София, 1925; *Видяно и преживяно 1891—1944,* София 1969.

Христо, Хр. *Мизериите около „Тъмнините на заговора",* София 1926; *Революционната криза в България през 1918—1919,* София 1957.

Христо, С. *Лихварството в Берковска околия,* Списание на Българското икономическо дружество, г. 4, бр. 1, 1900.

Киранов, Прокопи *Българското земеделско движение: идеи, развитие и дело,* София 1927.

Кирчевская, А. Н. *Падение правительства земедельского союза в Болгарии,* Ученые записки Института славяноведения 11, 1955; *Реформи правителства земедельского союза в Болгарии и их*

крах, Учение записки института славяновидение кн. 10, 1954.

Кирчевская, А. Н. и Л. Валев, *Журнал болгарских историков*, Вопросни истории кн. 1, 1951.

Кисел, Г. *Върху стопанската политика на оранжевото правителство*, Земледелска пробуда, г. 2, бр. 1, 1921.

Княжество България, *Дирекция на статистиката*. Статистика за средните специалисти, професионалните и висшето училище в княжество България през учебната 1896—97 година, София 1905.

Коларов, В. *Тактика болгарской комунистической партии в свзте событии*, Комунистически интернационал 1, 1924.

Константинов, Алеко, *Съчинения том 1*, София 1957.

Константинов, Н. *Лихварство*, Списание на българското икономическо дружество, г. 19, кн. 3—4, 1910.

Корманов, Н., *Земледелският съюз: основаване, демагогия, действителност*, София, 1923.

Косев, Д. *Международното значение на Септемврийското въстание през 1923*, София 1964; *Селското движение в България в края на 19-я век. Основаването на БЗНС и отношението на БРСДП към селския въпрос. Исторически преглед 5, 1949; Септемврийското въстание 1923 г.*, София 1954.

Костурков, Ст. *Преди и сега: за 25-годишния юбилей от освобождението на България*, Мисъл г. 13, бр. 7, 1903.

Консул, Дж. П. *Усилия за възстановяване на българските финанси, 1922—1931*, Париж 1932 (на френски).

Ковачев, Й. Г. *Земеделските реформи в България*, Интърнейшънъл ревю оф агрикълчър 25, 1934 (на английски).

Кожухаров, К. *Александър Стамболийски*, Биографически очерк, София 1955; *Радомирската република*, София 1948; *Райко Даскалов биографически очерк*, София 1956; *Цанко Церковски, биографически очерк*, София 1956.

Кръстев, П. Д. *Началото на македонския въпрос в България. Благотворителните комитети „Единство"*, Македонски преглед г. 12, бр. 3, 1940.

Кръстев, Кръстю, *Българската интелигенция*, Мисъл г. 9, бр. 1, 1899.

Кънчов, Васил, *Една избирателна борба*, Мисъл г. 9, бр. 7., 1899; *Из България*, Периодическо списание на българското книжовно дружество г. 9, бр. 57, 1899.

Ламбрев, Коста *Работническото и професионалното движение в България 1891—1903*, София 1966.

Ламуш, Леон *България*, Париж, 1923 (на френски).

Лемп, Дж. *Варианти на неуспешна индустриализация: Балканските страни преди 1914 г.*, Джърнъл оф икономик хистори, г. 35, кн. 1, 1975.

Лазар, М. *Трудовата повинност в България,* Женева, 1922 (на английски).

Лебедев, Владимир, *По нов път,* Берлин 1923 г. (на руски).

Левинтов, Н. Г. *Аграрните отношения в България в навечерието на Освобождението ѝ и прелома в земледелието ѝ в 1877—79 г.;* Освобождението на България от турско иго, сборник статии, Москва 1952 (на руски).

Либингстън, Р. Г. *Стйепин Радич и Хърватската селска партия,* необнародвана дисертация, Харвард 1959 (на английски).

Лоджо, Г. С. *България, минало и сегашно,* Манчестер 1936 (на английски).

Лондърз, А. *Теророт на Балканите,* Лондон, 1935.

Малеев, Л. *Приносът към истината за катастрофата на България през септември 1918 г.,* факти и спомени из дневника на адютанта на главнокомандващия действуващата армия, София 1921.

Мериът, Дж. Л. Р. *Източният въпрос,* Историческо проучване из областта на европейската дипломация, Оксфорд 1947 (на английски).

Машков, Хр. *Участието на пернишките рудничари в транспортната стачка през 1919—20 г.,* Исторически преглед г. 12, бр. 2, 1956.

Мавриков, В. *Из моя живот,* София 1955.

Мишков, Г., Е. Пейовска, И. Драев и П. Панайотов *Септемврийското въстание 1923 г.* Енциклопедия, София 1956.

Митев, Й. *Фашисткия преврат на 9 юни 1923 г. и юнското антифашистко въстание,* София 1956.

Митрани, Д. Отражението на войната върху Югоизточна Европа, Ню Хейвън 1936 (на английски); *Маркс срещу селячеството, Ню Йорк 1961 (на английски).*

Моллов, Я. Земледелското производство и войната, Списание на Българското икономическо дружество г. 21, бр. 6, 7, 1919; *Поглед върху социално-икономическата структура на българското земледелско стопанство,* Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет бр. 2, 3, 1936.

Моор, Б. *Политическа власт и социални теории,* Кеймбридж, Мас., 1958 (на английски).

Мюир, Надежда *Димитър Станчов: родолюбец и космополит 1964—1940,* Лондон 1957 (на английски).

Натан. Ж. *Икономическа история на България,* София 1938.

Натан, Ж., К. Григоров, Й. Беров, С. Мечев и Т. Трендафилов, *История на икономическата мисъл в България*, София 1973.

Неделчев, Ст. *Политическото убийство на Ал. Стамболийски*, Пловдив 1932.

Недев Н. *За характера на Септемврийското въстание в 1923 г.* София 1973.

Неклюдов, А. *Дипломатически спомени*, Ню Йорк 1929 (на английски).

Несторов, Х. *Българският народ в борба срещу империализма в подкрепа на съветската страна*, Октомврийската революция и българо-съветската дружба, София 1967.

Николаев, Н. П. *Задължителният труд в България*, Париж 1923 (на френски).

Николов, К. *Радомирската република — владайските събития*, Мир, броеве 11479—11510 (ноември 3 до декември 10) 1938.

Обрешков, О., Н. Цинглиев, Н. Чакъров и К. Григоров *Подготовката на учителски кадри у нас в миналото*, София 1967.

Омарчевски, Ст. Българските управници през световната война: *факти и документи*, София 1921; *Просветната политика на България*, София 1921; *Отчет на министъра на народното просвещение за дейността на министерството от 20 май 1920 до 1 април 1921 г.*, София 1921; *Земледелския съюз и учителството*, София 1921.

Омелянов, А. *Българският опит. Систематически извори върху социологията на селячеството*, Сорокин П. А., С. Дж. Галпин и С. Цимерман, Минеаполис 1931 (на английски).

Орен, П. *Български комунизъм: Пътят към властта*, Ню Йорк 1971 (на английски); *Революция по нареждане: аграризъм и комунизъм в България*, Балтимор 1973 (на английски).

Пашев, Б. *Александър Димитров*, София 1946.

Пасков, В. *Вътрешната македонска организация — начало и развой*, Македонски преглед г. 1, бр. 1, 1924.

Пасволски, Л. *Стопанското положение на България*, Вашингтон 1930 (на английски).

Пекарев, Ю. *История на организираното земледелско движение в България* (два това), Добрич 1945; *Моите политико-обществени спомени*, София 1929; *Шабла-Дуранкулак: символ на победния борчески дух на сдружените земледелци в България*, Добрич 1946.

Пенчев, А. С. *Кога, как и защо се породи БЗНС?* Търново 1946; *Познавате ли Ал. Стамболийски?*, Търново 1947; *Познаваге ли първоапостолите — зидари на БЗНС?*, Търново 1946.

Пенев, Б. *История на новата българска литература* (4 том, част 1), София 1936.

Пешел, Б. М. *Идеи и извори на селската идеология*, Бюлетин на Международния селски съюз бр. 9, 1951; *Селските движения в Югоизточна Европа. Идеологическа, стопанска и политическа опозиция на комунизма*, необнародвана дисертация, Университета Джорджаун, 1950 (на английски).

Пешев, Б. *Александър Стамболийски*, София 1946.

Пешев, П., *Исторически събития и деятели*, София 1929.

Петков, Никола *Александър Стамболийски. Личност и идеи*, София 1946.

Пинто, В. *Народническото движение в българската литература*, необнародвана дисертация, Университета Лондон, 1952 (на английски).

Пиперов, Н. *Данъците в България*, Мисъл г. 11, бр. 3, 5, 6, 1901.

Попов, К. *Икономиката на България 1879—1911*, София, 1920 (на френски); *Правителството на Стамболийски и македонското освободително движение (?) 1923.*

Прост, Х. България 1912—1930 г. Париж 1932 (на френски).

Пундев, М. *Марксизмът в България преди 1891 г.*, Славик ривю г. 30, бр. 3, 1971 (на английски); *Българската академия на науките по повод нейната стогодишнина*, Ийст юръпиън куортърли, г. 3, бр. 3, 1969 (на английски); *80-та годишнина на Софийския университет*, Славик ривю г. 27, бр. 3, 1968.

Радек, К. *Превратът в България и комунистическата партия*, Комунистически интернационал, бр. 26, 27, 1923, (на руски).

Радолов, А. *Превратът на 9 юни и престъпното нехайство*, София 1931.

Райс, Р. *Въпросът за комитаджиите в Южна Сърбия*, Лондон 1924 (на английски).

Репингтън, С. *След войната*, Лондон 1922 (на английски).

Ротшийлд, Джоузеф *Българската компартия — произход и развой 1883—1936*, Ню Йорк 1959 (на английски).

Русек, Дж. С. *Политическият живот на Балканите*, Ню Йорк 1939 (на английски).

Сборник на законите гласувани от 19-то Обикновено народно събрание и на правилниците към тях (три тома), София 1920—22.

Сестримски, Ив. *Цанко Церковски*, София 1969.

Сетън-Уотсън, Хю. *Източна Европа между Първата и Втората световни войни*, Ню Йорк 1967 (на английски).

Сетън-Уотсън, Р. У. *Европа в котел за претопяване*, Лондон 1919 (на английски).

Сфорца, К. *Създатели на съвременна Европа*, Ню Йорк 1930 (на английски).

Силбърстийн, Дж. Е. *Сръбската кампания през 1915 г.; нейната дипломатическа подготовка,* Американски историкъл ривю г. 71, кн. 1, 1967 (на английски).

Списаревски, К. *Земледелското движение в България: потекло и развитие,* София 1923.

Ставрианос, Л. *Балканската федерация,* Хамден, Кънектикът, 1964 (на английски); *Западното влияние върху Балканите;* в „Балканите в преходен период", Чарлз и Барбара Йелавич редактори, Бъркли и Лос Анжелос 1963 (на английски).

Стамболийски Ал. *Писмата ми от затвори по споровете в земледелската парламентарна група,* София 1919; *Политически партии или съсловни организации,* София 1945; *Власт, безвластие и народовластие,* София 1919; *Земледелско управление — първа година,* София 1921.

Стамболийски, Лесн *Александър Стамболийски — снимки из един живот от неговия син,* София 1934.

Станев, Н. *Най-новата история на България,* София 1935.

Стойчев, П. *Александър Стамболийски — идеолог на дребноселската демокрация,* Исторически преглед, година 31, кн. 1, 1975.

Стоянов, Христо *Трудовата поминност в България,* София 1921.

Стоянович, Т. *Проучване на балканската цивилизация,* Ню Йорк 1967; *Социални основи на обществения живот на Балканите 1750—1941;* в „Балканите в преходен период", Ч. и Б. Йелавич редактори, Бъркли и Лос Анжелос 1963 (на английски).

Суайр, Дж. *Българският заговор,* Лондон 1939, (на английски).

Табаков, И. *Александър Стамболийски* (характеристика), София 1930; *Кървавите политически събития и възхождащата диктатура,* София 1927.

Таджер, Ж. *Нова България,* София 1922.

Тейдън, И. С. *Русия и Балканския съюз от 1912 г.* Юнивърсити Парк, Пенсилвания, 1965 (на английски).

Теодоров-Балан, А. *Български книгопис за сто години 1806—1905,* София, 1909.

Тодоров Г. *Дейността на временното руско управление в България по уреждане на аграрния и бежанския въпрос през 1877—1979 г.,* Исторически преглед г. 11, ки. 6, 1955.

Тодоров, К. *Подстрекател на Балканите,* Чикаго и Ню Йорк 1943 (на английски).

Тодорова, Ц. *Към историята на Българския земеделски народен съюз в навечерието на войните,* Исторически преглед г. 11, кн. 5, 1955.

Топалов, В. *Основаване на Българския земеделски народен съюз.* Известия на института за история, кн. 8, 1960: *Стопанска-*

та криза в България през 1897—1900 г., пак там, кн. 12, 1963.

Турлаков, М. *Демокрация и парламентаризъм.* Стара Загора 1929; *Изложение за финансовото положение на България (1920—21)*, София 1929 (на френски); *Изложение за финансовото положение на България (1921—22)*, София 1921 (на френски); *История, принципи и тактика на Българския земеделски народен съюз*, Стара Загора 1929; *Кой и защо ме изключи от БЗНС?*, София 1923; *Положението на България в цифри*, София 1922 (на френски).

Тъма, И. Х. *Двадесет и шест столетия земеделски реформи*, Бъркли и Лос Анжелос 1965 (на английски).

Убиецът на Ал. Стамболийски говори, София 1945.

Уилкинсън, Х. Р. *Карти и политици*, Ливърпул 1951 (на английски).

Уолф, И. Р. *Селски войни през 20-тия век*, Ню Йорк 1969 (на английски).

Уолф, Р. Л. *Сегашното положение на Балканите*, Ню Йорк 1976 (на английски).

Цанков, Ал. *България през войната и след нея*, Списание на Българското икономическо дружество г. 20, кн. 1, 2, 3, 1921.

Цанков, Д. *Материали за изучаване на учебното дело в България*, София 1928.

Чичовски, Т. *Политически и социални аспекти на съвременна България*, Славоник енд Инст юръпиън ривю г. 7, кн. 20, 22, 1929 (на английски).

Шарова, Крумка, *Селските вълнения против десятъка в Русенско през 1900 г.*, Исторически преглед г. 13, бр. 4, 1957.

Шашко, Филип *Александър Стамболийски и държавния преврат през юни 1923 година, според американския печат („В чест на академик Д. Косев")*, София 1974.

Шишиньова, М., З. Лицова и Е. Стоянов, *Връзки и единодействие на БКП и БЗНС в Пазарджишки окръг в периода 1894—1925 г.*, Пазарджик, 1973 г.

Вайс-Бартенщайн, В. *Българското народно стопанство*, Берлин 1918 (на немски).

Вандервелд, Емил, *Мир на Балканите*, Брюксел 1925 (на френски).

Василев, В. А. *Българо-чехословашките отношения при фашисткото правителство на Александър Цанков (9 юни 23—4 януари 1926 г.)*, Известия на института за история, кн. 20, 1972.

Василев, Славейко *9-ти юни и събитията около Пазарджик*, Пловдив 1924.

Велев, А. *Земеделската реформа на правителството на БЗНС* (на руски), материали, прочетени на Първия международен коч-

грес за изучаване на Балканите и Югоизточна Европа, 1970: *Реформаторската дейност на земеделското правителство,* Известия на висшата партийна школа при БКП бр. 10, 1961; *Българският земеделски народен съюз и идеята за балканска федерация 1908—1919* г. *(на руски)* Етюд историк кн. 6, 1973; Трудовата повинност на Земеделското правителство и политическите партии, Исторически преглед г. 30, кн. 1, 1974.

Влайков, Т. Г. *Български земеделски народен съюз,* Демократически преглед кн. 7, 1908.

Жебокритски В. *България в навечерието на балканските войни 1912—1913 г.,* Киев 1960 (на руски); *България в периода на балканските войни 1912—1913 г.,* Киев 1961 (на руски).

Зарев, П. *Политическите партии в България непосредствено след Освобождението,* Исторически преглед г. 1, кн. 4, 1945.

Зиновиев, Г. *Поуки от преврата в България,* Комунистически интернационал кн. 26—27, 1923 год.

АВТОРЪТ

Джон Д. Бел е роден на 3 декември 1942 г. в гр. Сен Пол, щата Минесота, САЩ.

От 1960 до 1964 г. той следва в университета Йел и го завършва с научната титла „бакалавър на изящните изкуства", специалност — руска и източноевропейска история. Там остава още една година и след успешно защитена теза, получава титлата „Магистър на изящните изкуства" по същата специалност.

В 1965 г. Джон Д. Бел постъпва на работа в университета Принстън, където едновременно подготвя и докторска теза. В 1970 г. той е удостоен с титлата „Доктор по история".

След като е изкачил успешно университетската стълба, в 1987 г. Джон Д. Бел стига до катедрата по история в университета на щата Мериланд (гр. Балтимор), близо до Вашингтон, която заема и сега.

Професор Бел е председател (от 1988 г. насам) на Дружеството за български проучвания в САЩ, консултант по български книги на списанието „Славянски преглед", излизащо в САЩ и директор на постоянния семинар по българска история при Института за дипломатическа служба към Държавния департамент.

Той започва да публикува свои проучвания на проблеми от историята на Българския земеделски народен съюз в 1975 г. (първото е: „Възванието към българските селяни на Цанко Церковски"); ежегодно (след 1980 г.) прави преглед на положението у нас под заглавието „България" в „Годишник за международната комунистическа дейност", който излиза под редакцията на Ричард Ф. Стаар (издание на Института Хувър); написа отдела „История" на главата за България на енциклопедията „Британика" (издание 1990 г.) и е редовен сътрудник на влиятелни исторически списания и сборници.

Най-значителният досега самостоятелен труд на проф. Бел е тази книга — „Селяни на власт. Александър Стамболийски и Българският земеделски народен съюз, 1899—1923 г.", издадена в 1977 г. от университета в Принстън. Друг негов самостоятелен труд е книгата „Българската комунистическа партия от Благоев до Живков", издадена в 1986 г. от Института Хувър.

Изучил основно и критично протълкувал важни събития от историята на България, проф. Джон Д. Бел става и сърдечен приятел на народа ни.

ТАБЛИЦИ

1. Разпределението на земята в България през 1897 г. . 22
2. Резултатите от изборите за 14-то Народно събрание . . 88
3. Избори за 16-то Народно събрание 116
4. Резултатите от изборите за 18-то Народно събрание . . 148
5. Резултатите от изборите за 19-то Народно събрание . . 157
6. Сведения за размера на отчужденитe земи 170
7. Състав на дружбите на БЗНС през 1921 и 1922 г. . . 218

СЪКРАЩЕНИЯ

АМВР Архив на Министерството на външните работи.
БВМ Британското Министерство на външните работи.
СБИД Списание на Българското икономическо дружество.
ЦДИА Централен държавен исторически архив.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предисловие на издателя 5
Предговор на преводача 7
Встъпителни бележки на автора 11

ГЛАВА I.
България в края на 19-ти век 13

ГЛАВА II.
Раждането на Земеделския съюз 31

ГЛАВА III.
Александър Стамболийски и теорията и практиката на земеделското движение 63

ГЛАВА IV.
Земеделският съюз и войните 92

ГЛАВА V.
Пътят към властта 128

ГЛАВА VI.
Земеделците на власт: Вътрешни реформи 158

ГЛАВА VII.
Земеделците на власт: Външна политика 187

ГЛАВА VIII.
Свалянето на земеделското правителство 211
Последиците 245
Бележки 249
Библиография 272
Авторът 284
Таблици 285
Съкращения 285

ДЖОН Д. БЕЛ

АЛЕКСАНДЪР СТАМБОЛИЙСКИ И БЪЛГАРСКИЯ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ 1899—1923

Второ издание
Под редакцията на ПЕЛИН ПЕЛИНОВ

Художник — Пенчо Мутафчиев
Техн. редактор — Георги Младенов
Дадена за набор — 3. IX. 1993 г.
Подписана за печат — 20. X. 1993 г.
Формат 84/108/32
Печатни коли — 18
Тираж — 5000
Цена — 25 лв.

ИЗДАНИЕ НА ИК „ДЕТЕЛИНА 6", СОФИЯ

ISBN 954—8043—09—2

БИБЛИОТЕКА
• ЛИЧНОСТИ • СЪБИТИЯ • ФАКТИ •

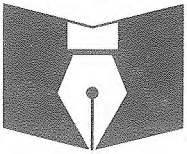

Има много книги за България и българския политически живот написани от чужденци, но с малки изключения, всички те имат значение само за чуждестранните читатели. Книгата на професор ДЖОН Д. БЕЛ е от щастливите изключения — има значение и за българските читатели. Тя не само популяризира, а повече анализира явлението БЗНС, което представлява съществена и неразделна част от живота на Нова България.

Книгата обхваща началния период на тази вече вековна организация, появила се на историческата сцена като средство за *„умствено и нравствено повдигане на земледелеца и подобряване на земледелието и клоновете му“*, но бързо, въпреки волята на своите учредители, станала мощна политическа сила, която след трагичните военни поражения от 1913 и 1918 г. застава начело на политически живот в страната и взема държавното кормило на България. В този смисъл книгата на американския професор изследва зараждането, възхода и трагичното падение на българския политически феномен наречен БЗНС. Успоредно с него, разбира се, тя изследва възхода и падението на неговата най-забалежителна рожба и лидер — Александър Стамболийски.

И накрая — книгата е преведена така, че читателят не забелязва превода. Тя се чете, като оригинална българска книга, написана в изискан стил, с ясна мисъл и разбираема фраза.

25 лв.